

Nemzet és nemzetépítés a 19. században

Reinhart Koselleck, Kovács Ákos András, Lajtai L. László,
Albert Réka, Erdősi Péter, Heltai Gyöngyi, Takács Ádám
tanulmányai

Argejó Éva

Az állambiztonsági tekintet legendája

NEMZETI - DIVAT - KÉP.

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ősidőktől fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

A KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
előfizetői felhívása a 2010. évre

Kedves Olvasónk!

Szerkesztőségünk 2010-ben a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

- 39. Könnyűzene és társadalom*
- 40. Lakásviszonyok és lakáspolitikai a 20. században*
- 41. Történelem és emlékezet*
- 42. Hivatás, professzionalizáció*

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!
Előfizetés esetén a 40%-os terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
Az előfizetési díj 4000 Ft, egy szám ára 1000 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.
UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

***

Nonprofit szervezetként lehetőségünk van
az adóbevallások 1%-os felajánlásainak fogadására.
Kérjük, ha úgy ítéli, tiszteljen meg minket támogatásával.
Adószámunk: 18255030-1-43
Nevünk: KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET

SZERKESZTŐSÉG

CZUCH GÁBOR főszerkesztő
GRANASZTÓI PÉTER
KLEMENT JUDIT
KOLTAI GÁBOR
LENGVÁRI ISTVÁN
MAJOROSSY JUDIT
POZSGAI PÉTER

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Bácskai Vera, Beluszky Pál, **Benda Gyula** Faragó Tamás,
Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, Tóth Zoltán, Valuch Tibor

„Nemzet és nemzetépítés a 19. században” című blokkunkat
Czuch Gábor szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Wéber Krisztina

nka
Nemzeti Kulturális Alap

OTKA

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap,
az MTA-ELTE Atelier Kutatócsoport MTA TKI 01210 sz. kutatói programja, az OTKA NI69207 sz. kutatási programja, és olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

Címlapon: Melléklet a *Férfi-divat-közlönyhöz*, Pest, 1860 november.

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.

ISSN 1586-2410

TARTALOM

NEMZET ÉS NEMZETÉPÍTÉS A 19. SZÁZADBAN

Koselleck, Reinhart	Nép, nemzet, nacionalizmus, tömeg	5
Kovács Ákos András Lajtai L. László	Koselleck nemzetfogalma a nacionalizmuselméletek fényében. Néhány megjegyzés a Nép, nemzet, nacionalizmus, tömeg című szócikkhez	16
Albert Réka	Kísérlet egy esszencialista nemzeti képzet antropológiai megközelítésére	26
Erdősi Péter	Az Udvar és a Nemzet. Egy kutatás kérdései	41
Heltai Gyöngyi	Népszínház a nemzetépítésben. A szakmai diskurzus kialakulása (1861–1881)	57
Takács Ádám	A társadalomtudományok és a nemzeti szellem. Megjegyzések a nemzeti jelleg „intézményes” megközelítéséről néhány 19. századi francia társadalomtudósnál	90
V. László Zsófia	Az 1831-es kolerajárvány a Tabánban. Demográfiai vizsgálat a Tabáni Katolikus Plébánia anyakönyvei alapján	98
Argejő Éva	Az állambiztonsági tekintet legendája	116

KÖNYVEK

A magyar kisebbségekről mindenkinek. Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): Kisebbségi magyar közösségek a 20. században	– Varga-Kuna Bálint	133
Demmel József: „Egész Szlovákia elfért egy tutajon...” Tanulmányok a 19. századi Magyarország szlovák történelméről	– Laczó Ferenc	136
Egy tanulmánykötet lehetőségei. Szijártó M. István: Nemesi társadalom és politika – Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről	– Somorjai Szabolcs	140
Benda Gyula: Zsellérből polgár. Keszthely társadalma 1740–1848.	– Dominkovits Péter	145
Szerzőink		152
Contents		154
Abstracts		156

Reinhart Koselleck

Nép, nemzet, nacionalizmus, tömeg

BEVEZETÉS*

A *nép*, *nemzet* – és a *tömeg* – fogalmának történetei nyelvi megfelelőikkel és szomszédos fogalmaikkal együtt központi helyet foglalnak el a nyugati – és időközben már – az egész világtörténelemben. Hiszen ezek a fogalmak éppúgy utalnak a politikai cselekvők önszerveződésére és identitáskeresésére, miként a többi, az adott helyzetből kizárt cselekvőkére vagy idegen csoportokra. Az identitás és az idegenség tudatosítása mindeközben gyakran kölcsönösen ugyanazon fogalmak használatával történik. A *nemzet* és a *tömeg* immár nemzetközileg meghonosodott jövevényszavak, míg a *nép* fogalmát legtöbbször ezek szinonimáiként használják a nemzeti nyelvekben. A *nép* és a *nemzet* – emfatikus használatukon túl – minden esetben egyszerre jelölhetik a cselekvés egységét (cselekvőt) mind a saját, mind más népek vagy nemzetek esetében. E fogalmaknak tehát meglehetősen magas az absztrakciós szintje, ami általános használatukat is lehetővé teszi, jóllehet mindig csak konkrét népekre, nemzetekre vagy tömegekre alkalmazzuk. Ezért létezhet a demokrácia elmélete, de nem beszélhetünk a nemzet- vagy a nép elméletéről. Létezik azonban a népek és nemzetek tipológiája, ahogyan az általánosítható fogalmiságuk tipológiája is. Az *etnogenezis* címszó alatt már igen hamar elkezdett kirajzolódni az elmúlt háromezer év elmélete, amelyben empirikus és genetikus kérdésfeltevéssel megkísérlik a mindenkori cselekvőknek, cselekvésegységeknek – amit ma nemzetnek és népnek hívunk – keletkezését, változását és elmozdulását elemezni, és a tudományos terminológiában az *ethnosz* címszó alatt objektíválni. Az etnológia és az etnoszociológia a népszociológia, a népraiz és a nyelvtudományok nyomán messzire jutott a nemzetek vagy népek és a tömegek szerveződési formáinak általános és összehasonlító elemzésében.¹

A következő fogalomtörténetek a *nemzet* vagy a *nép*, illetve a *nacionalizmus* és a *tömeg* általános elméletképzésének csupán az előterében mozognak. Hozzájárulnak ugyanakkor az általános elméletképzéshez is, hiszen minden tematizált fogalom szemantikailag egy magasabb szintű egyetemességi igényt hordoz, mint amit a mindenkori nemzet, mindenkori nép és a mindenkori tömeg jelölnek.

* Koselleck, Reinhart 1992: Einleitung. Volk, Nation, Nationalismus, Masse. In: Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart (Hrsg.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Klett-Cotta, Stuttgart, Band 7. 141–151. [A fordító köszöni Lajtai L. László hasznos szakmai segítségét.]

¹ Vö. Francis 1965; Lepsius 1990: 232 skk. (A vonatkozó három tanulmány címe: *Nation und Nationalismus in Deutschland*; „Ethnos” und „Demos”. *Zur Anwendung zweier Kategorien von Emerich Francis auf das nationale Selbstverständnis der Bundesrepublik und auf die europäische Einigung; Der europäische Nationalstaat: Erbe und Zukunft*.) Vö. XIV. 5. fejezet, 105. lábjegyzet.

Másfelől, éppen ezért, a következő fogalomtörténet nem hagyja magát leszűkíteni tisztán egy diakrón szóértelmezés-történetre, és ennek szukcesszív felhasználására konkrét szubjektumok, szituációk vagy esetek tekintetében, amelyekre e fogalmak egyébként vonatkoznak. Fogalomtörténeteink tehát két analitikusan elválasztható szinten mozognak, amelyek a hétköznapi nyelvben általában egybeesnek: egyfelől az adott fogalomra szemantikailag állandó, hosszan meglévő és csak lassan változó szerkezetek rakódnak rá, amelyek a változó viszonyrendszerben (*populus, natio, nép* stb.) egymáshoz hasonlóvá válnak vagy ismétlődnek. Másfelől egészen sajátos politikai és társadalmi szerveződési módok és jelentésminták hatnak e fogalmakra, amelyek a mindenkori megnevezés révén (*populus romanus, nation française, deutsches Volk* stb.) összetéveszthetlenségre és egyediségre tartanak igényt. Ugyanakkor a konkrét megnevezéseknek is – összekapcsolódva az átfogó nép- vagy nemzetfogalommal – megvan az időben tartós kiterjedésük, amelyek nem hagyják magukat egyik napról a másikra megváltoztatni. A nevek fogalmiságának empirikus közvetlensége és alapfogalmaink strukturális általánossága, amelyek tehát több cselekvőre és azok identitásképzésére is vonatkoznak egyszerre, egymásra utaltak. Szinkrón és diakrón módon, különböző formában kapcsolódnak egymáshoz.

Mindehhez a fordítások mint a fogalomképzés váltóállítói tartósan hozzájárulnak. A görög fogalmak – a rómaiak közvetítésével –, miként a latin fogalomképzés is a mai napig éreztetik hatásukat, természetesen a vernakuláris nyelvek (alapnyelvek) különböző változatainak megfelelően. A *demokratie* (népuralom) vagy a *res publica/populi* (köztársaság, közjó, 1800 körül már népjólét is) kifejezések minden nyelvben közös elméleti feltételezéseket és jelentéseket tartalmaznak, amelyek az ókor óta érvényben vannak. A *natio* kezdetben születésre és származásra vonatkozó fogalma ezzel szemben lassan és hosszú időn át (a németben a 15. századi jövevényszóképzés óta) felértékelődött és kiterjedt, úgy hogy mára majdnem minden nyelvben egy felcserélhetetlen politikai kulcspozícióra tett szert, és a származás és születés már csak mint lehetséges mellékjelentések vannak jelen.

Az európai történelmek öröklődő kétnyelvűsége a latinban gyökeredző nyugati nyelvekre és a német nyelvre különbözően hatott. Nyugaton a latin nyelv beépülése az anyanyelvekbe zökkenőmentesebben ment végbe, mint a német nyelv esetében, amelyben vagy jövevényszavakat vettek át, vagy új szavakat kellett alkotni. A római *populus* szóból például, amely egyaránt jelenthetett *államnép* és *népességet*, így maradt meg a franciában és az angolban *peuple* és *people* formájában csupán az utóbbi jelentés, míg ugyanez a szó a németben a *Pöbel* [csöcselék, aljanép] szóra korlátozódott. A *Volk* [nép] kifejezés ezzel szemben 1800 óta felértékelődött, s az államnép mint nemzetet és a népesség fogalmát egyszerre foglalhatta magában, egyetlen fogalomban egységesítve a *nation* és a *peuple* szavakat. A jelenség mögött a Németországban sokáig az uralom és a tudomány nyelveként funkcionáló latin nyelv hatása áll. A természetjogi hagyományban a *Volk* fordítási fogalommá vált, amely megtartotta a *populus* mint államnép szó

régi politikai jelentését.² Ezért tudott a *Volk* az 1800-as évek forradalmi időszakában a *nation* párhuzamos fogalmaként, de még inkább annak ellentétéként megjelenni. És ezért maradt fenn a németben majdnem töretlenül az *Isten népe* [Gottesvolk] kifejezés vallásos áthallása is, amely a teológiától áthatott oktatás nyelvében maradt élő.³

Fogalomtörténeteink tehát különböző megszakadt folytonosságokból és átvételekből, valamint új képződményekből (neologizmusokból) táplálkoznak, és ezek alapján fogjuk az összeurópai hagyományt fogalmilag kibontani. Mindkét folyamat mögött a szemantika tartós azonosságai mutatkoznak meg, amelyek a történelmi valóság hasonló vagy analóg struktúráihoz kapcsolódnak, még akkor is, ha a diakrón fogalomváltozás lassan vagy fokozatosan visszafordíthatatlan újításokat vezetett be.

1. SZEMANTIKAILAG FELTÁRT STRUKTURÁLIS AZONOSSÁGOK

Fogalomhálóink szemantikája jóllehet mindig előzetes feltételekre vonatkozik, de olyan módon, hogy vagy nyelvileg rögzíti, vagy először megalkotja ezeket. Azt a modern tudományos antitezist, hogy egy nép objektíve adott-e vagy csak szubjektív akaratok révén jön-e létre, a szemantika támasztja alá. A szemantika egyszerre objektív és szubjektív; nyelvi helyzete tartalmazza a jelölt és megnevezett valóságot, ahogyan azt a nyelvi teljesítményt is, hogy a valóságot így vagy úgy ragadjuk meg és fogjuk fel.⁴

A következő fogalomtörténetek meglepő eredménye, hogy a *nép*, *nemzet* és *tömeg* szavak használatának strukturális jegyei ismételtelen felbukkannak, akkor is, ha közben a ténylegesen alakuló történelem lassan vagy gyorsan változott. Ilyen

² Vö. az 1853-ban Nyugaton ebben az értelemben már nem lehetséges, hagyományhoz kötött meghatározás Rochauánál: „A nemzet egy geneológiai-történelmi fogalom, a nép ezzel szemben tisztán politikai fogalom. A nép csak az államban és csak az állam által jöhet létre, vagy az államhoz tartozók összességéként, vagy – szűkebb és politikailag fontosabb értelemben – az uraltak nagy társadalmi csoportjaként szemben az uralkodó réteggel.” Rochau 1972: 55.

³ Vö. Büchler népre vonatkozó megállapításai: „Isten népévé válni, a legnagyobb feladat minden nép számára, még az alkotmányos feladatnál is nagyobb. Igen, a vak alkotmányozó tevékenység inkább kivonja a figyelem központjából azt a magasabb célt, s így végül a nép már nem is tudja, mit is jelent Isten népének lenni. [...] Az Isten országa [Christokratie] az egyetlen üdvözítő alkotmány.” Büchler (1740) 1873: 1064.

⁴ Vö. „Az, ami a nemzeteket nagyvonalakban kialakítja, általános elemekre vezethető vissza. Ezek között is legfelül helyezkedik el a származás és a nyelv. Ezután következik az együttélés és a hagyományok azonossága. A harmadik helyet a polgári alkotmány foglalja el, a negyediket a közösségi cselekvés és gondolkodás, a nemzeti történelem és irodalom. Az ezek által létrejövő szellem nem járul hozzá a többi elemhez, hanem sokkal inkább egyesítve lezárja azokat. Egy nemzet akkor válik valójában nemzetté, amikor ennek a gondolatnak az akarata megéri, s az érzés, hogy azzá váljék, megelevenedik.” Humboldt (1827–29) 1907: 188. Még ha a felsorolt tényezők sorrendje vitatható és kérdéses is, Humboldt alapfogalmából világosan kitetszik, hogy a *nemzet* szemantikájában az objektív és szubjektív tények igencsak közel állnak egymáshoz, és ezzel Renan „plébiscite de tous les jours”-ját [mindennapos népszavazását] is megelőzi.

strukturális jegyek a fent és a lent, a kint és a bent ellentétei, és hozzávetőleg 1800-tól a korábban és a később ellentétpárja. *Nép, nemzet és tömeg* a nyelvekben újra és újra a fenti ellentétpárok szerint konstruálódnak. Ráadásul ugyanazokat a szavakat használják akkor is, ha ezek határait akarják átlépni. Ezek a szavak tehát politikai és társadalmi környezetük vagy perspektívájuk szerint különböző fogalmakat takarnak, amelyek kölcsönösen kizárják vagy analóg módon megismétlik egymást, még akkor is, ha a tényleges előzetes feltételek mélyrehatóan megváltoznak.

a) Fent-lent viszony

A fent-lent viszonyt a diakrónia újra és újra rögzíti. A *demos* egy polisz politikailag és jogilag minősített polgárainak közösségét jelenti, amely önmaga fölött és egyúttal a nem minősített alsó rétegek (rabszolgák, metoikosok és idegenek) fölött uralkodik. Hasonló a római *populus* (*gens, natio* és mindenekelőtt *civitas* alakban is) „szuverenitása” lefelé és kifelé. S valami hasonló ismétlődik meg az úgynevezett középkorban és kora újkorban is. Itt a születési és a területi jogok alapján minősített „nemesi nemzetek” uralkodnak – modern szóhasználattal – az etnikailag teljesen heterogén rétegeken és népességen. Ennek következtében a magát „demokratikusan” legitimáló újkorban a *nép* fogalma kétszeresen is *uralkodó néppé* [Herrenvolk] (Max Weber) vált, amiben legalábbis az államban élő kisebbségekkel vagy az államon kívüli, uralkodásra kevésbé alkalmas népekkel szembeni uralomigény jutott kifejezésre.

A fent-lent elhatárolás azonban ugyanezekkel a szavakkal ellentétes irányból, tehát letről felfelé is leírható. *Demos, populus* vagy *nép* így nem a jogilag és politikailag kiválasztott uralkodó réteget, hanem az irányított és uralt tömeget jelentette. A *nép* tehát könnyen közeledett a *multitudo, vulgus, népesség, sokaság, tömeg* vagy *csöcselék* szavakhoz. Így került szembe a *demos = plethos* a polgárokkal, a *populus*, mindenekelőtt *plebs*, a *patresszel*, vagy a hívek [Kirchenvolk] (*plebs*) az egyházi tisztségviselőkkel. A *nép*, főként az abszolút fejedelmek korában – azok jogi és társadalmi különbségei ellenére – a *szubjektumok, alattvalók* összegét jelentette. Ugyanez a *nép* pedig a totalitárius hatalomgyakorlás korában majd a pártpolitikailag szervezett uralkodó elitek tárgyává és címzettjévé válik. Ugyanez vagy a szerkezetileg hasonlóan használt kifejezés tehát az idők folyamán egymást ténylegesen kizáró meghatározások – fentről lefelé vagy letről felfelé – leírására válhatott alkalmassá. A *nép*, illetve az őt történelmileg megelőlegező fogalmak ennek megfelelően esetenként az uralkodókra vagy az uraltakra utaltak, vagy akár mindkettőre egyszerre. A politikai valóság ugyanazokkal a szavakkal homlokegyenest ellentétes fogalmakat is leírhatott. A nyelvi lehetőségek tehát szűkösek voltak, szinte teljesen heterogén tényállásokat ugyanazokkal a kifejezésekkel ragadtak meg, ezért a fogalmak tartalmára csak a változó kontextusból következtethetünk. És a fogalomtörténet ott válik különösen izgalmassá, ahol a heterogén értelmezési mezők átfedik egymást.

b) Bent-kint viszony

Még ha kevésbé ellentmondásosan is, ugyanez a helyzet mutatható fel azokban a szóhasználatokban, amelyek a bent és a kint ellentétét akarják fogalmilag meghatározni. Azokat a fogalmakat, amelyek egy politikai cselekvési egység (cselekvők) önazonosságának megnevezésére szolgálnak, gyakran éppen azok a fogalmak cserélik le, amelyekkel az idegen cselekvőket jelölik meg. Mindezt megalapozhatja a közösség politikai szerveződése [verfassungspolitisch], amikor például a görög polgárvárosok *demoi*-át egy szomszédos „törzsi állam” *koinonj*-ától vagy *etnoi*-ától megkülönböztetik; vagy amikor a római *populus* mint uralkodó nép megkülönbözteti magát a birodalmon belüli és kívüli *gentestől* vagy *nationestől*. Szerkezeti-leg hasonló fogalmi elágazódások bukkannak fel a középkorban, amikor például a frank *populus* több *gentest* a birodalmában tartományi egységekre, mintegy „provinciákra” oszt szét, amivé nem válnának külön a birodalmon kívül; vagy amikor a középkori „[Német–]Római Birodalom” több népet (*gentest*, *nationest* is) egyesít magában, olyan „népeket”, amelyeket a királyi-császári fennhatóság határain kívül is így neveznek meg. Még az újkorban is előfordul – mint Poroszországban vagy az Osztrák–Magyar Monarchiában –, hogy több, hagyományát, nyelvét és kultúráját tekintve különböző *nemzet* egyetlen államnép része. Vagy fordítva: amikor olyan *nemzetek* – mint például a dánok vagy a lengyelek – lehetnek tagjai más „államnépnek”. Tendenciáját tekintve fogalmi áttekintéseinkről elmondhatjuk, hogy a közösségek politikai szerveződése [verfassungspolitisch] és a nemzetek közötti jog [völkerrechtlich] szempontjából mindig szükséges kizárásokat és bennfoglalásokat ugyanazokból az alapfogalmakból vezették le, amelyeket az ellentétes oldalon a mindenkori szomszéd is alkalmazhatott.

A belső szerkezet és a külső elhatárolás ellentétének polemikus kiéleződése csak akkor következik be, amikor az alapfogalmakhoz nevek kapcsolódnak. Ezért is tárgyaljuk itt a nevekhez kapcsolódó fogalmakat – e lexikon [Geschichtliche Grundbegriffe] más szócikkeivel ellentétben. Csak a többi nép egyedi megnevezésekor válnak a saját népet jelölő fogalmak aszimmetrikus ellenfogalmakká. Miti-kus vagy tudományos történelmi és eredetlegendák, vallásos és hittérítő elhivatottságok, kulturális-civilizációs küldetéstudatok, vagy *nacionalista* előítéletek innentől kezdve együttesen hatnak. Ezek a legitimációk az időben különböző módon követik egymást vagy egyszerre működnek különféleképpen összemosódva, és arra szolgálnak, hogy a mindenkori *nép* közös politikai cselekvését kialakítsák és motiválják. A hellének vagy a rómaiak „barbárokkal” szembeni aszimmetrikus ellentéte strukturálisan megismétlődik az idők folyamán, még ha a nevek változnak is.⁵ Az egyházi nyelvhasználatban meglévő ellentét a *laos* és az *ethne* (*populus/plebs* versus *gentes/pagani*) között csak azért nyeri el jelentését, mert keresztény és pogány között tesz különbséget. Az aszimmetria a keresztény megnevezésből és

⁵ Vö. Koselleck, Reinhart (1975) 1979: 211 skk. [Magyarul lásd: Koselleck, Reinhart 1997: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. (Ford. Szabó Márton.) Józsefvárosi Műhely Kiadó, Budapest.]

a „pogány” elnevezésből ered, amely fogalmakat a mindenkori népfogalmak jogilag vagy vallási alapon polemikussá tesznek. Az analógiák évszázadokon keresztül ismétlődnek, s ezek által a politikailag formálódó európai nemzetek, illetve népek saját kereszténységükre hivatkoznak, hogy abban önazonosságra leljenek. Védekezésben vagy támadásban, Európán belül vagy azon kívül a (nemzeti) egyházi és keresztény meghatározottságok egészen a 19. századig formálják a cselekvési egységeket (cselekvőket). A küldetéstudat ezek számára beépített elem marad, vagy legalábbis előhívható. A *patria*, a származásra vagy az uralkodó fejedelemre építő haza fogalma [Vaterland] potenciálisan kiterjeszhető.

2. AZ ÚJKOR FOGALMILAG MEGRAGADOTT SZERKEZETVÁLTOZÁSA

Az összes eddig bemutatott fogalom meghatározás nem a történetileg egyszeri és konkrét alkalmazásokra vonatkozott, sokkal inkább azt ábrázolták, hogy az a szemantikai előny, hogy egy történelmileg egyedi cselekvési egységet (cselekvőket) *populus*ként, *natio*ként vagy *nép*ként stb. ragadnak meg, csak egy behatárolt és meghatározott variációs tartományon belül lehetséges. Bizonyos szempontból fogalmaink sztereotípiaként jelentkeznek, amelyek ismételt alkalmazása – és alkalmazhatósága – az úgynevezett valóság strukturálisan hasonló kihívásaihoz igazodik. Ezek lassú és hosszantartó változása a használt fogalmak állandóságába erős előfeltevést építhetnek bele [hätte eine starke Vermutung für sich]. Mindenesetre a politikai események sokkal gyorsabban zajlanak le, mint ahogy a szemantika változni képes, és ahogy vele együtt az ismétlődő szerkezetek elnyerik jelentésüket.

Azt, hogy fogalmaink mennyire megragadják a szerkezeti változást – s miközben ezt teszik, előre is lendítik azt – bizonyítja az újkorba való átmenet. Mindeközben pedig igazolást nyer a lexikon négy hipotézise is, amelyek erre a változásra kérdeznak rá, függetlenül attól, hogy hasonló tények már korábban is felmutathatóak. Ilyen először is a demokratizálódás [Demokratisierung], amely az ókor óta jelen van fogalmaink között. A döntő változás a természetjogi megalapozottságú felvilágosodásban és a francia forradalom alatt zajlott le. A *nép* azóta elsődlegesen magában foglalja egy „nép” minden tagját, mint ahogy a francia *nation*, vagy még inkább ahogy a jakobinusok alatt a *peuple* mint *államnép* minden önálló mellékjelentést elnyelt. Még ha a németben a *néplék* [Volksele] vagy a nyelvi közösségben való részvétel használatban is volt, a *nép* csak most vált egy olyan felettes fogalommá, amely az összes rendet és osztályt, az uralkodókat és az uraltakat is magában foglalja. A konzekvensen demokratikus népfogalom természetesen nem érvényesült közvetlenül – 1918-ig a valóságban a politikai pártok fogalomtárában maradt. Iránymutató volt azonban e fogalomnak az az új igénye, hogy egy egyedi politikai államnép és egy jogilag és társadalmilag erőteljesen rétegzett lakosság heteronóm meghatározottságait egyggyé olvassza.

A *nép* éppen mint harci és pártbéli fogalom jelenti be igényét az általánoságra: visszaszorítva minden más, eddig domináns, egymás mellett használható,

rendi, regionális vagy társadalmi jelentést. „Tegnap még, testvéreim, csak sokaság voltatok; nép vagytok ma már, testvéreim.”⁶ A rendileg felosztott fogalomból a potenciálisan demokratikus fogalomba való átmenet mutatkozott meg – reflektálatlanul – a lipcsei *népek csatája* [Völkerschlacht] elnevezésben. Amikor 1813-ban Müffling ezredes becsempészte ezt a szót a harctéri jelentésébe,⁷ bizonyosan annak még a régi (a germán időkre visszanyúló) jelentése csengett a fülébe, az abszolutisztikus uralkodók csapatait nevezve *népeknek* [Völkern]. Most azonban azt látta, hogy az általános hadkötelezettség révén Európa – és Ázsia – „valamennyi” népe csatázott egymással.

Fogalommezőnk politizálódása [Politisierung] ezzel együtt indult útjára. A politikai cselekvési egységek (cselekvők) konstituálása jöllehet eddig is központi jelentéstengelye volt a *demos*, a *populus*, később a *natio* és (a 18. századtól) a *nép* fogalmának, ezek azonban gyakran más, apolitikus variánsokat is megengedtek. Ez változik meg az újkorban. A politikai tartalom – mindenekelőtt névelővel ellátva: *la nation*, [a nemzet] *das Volk* [a nép] – immár magában foglal azelőtt elkülönülésükben megragadható rend- vagy csoportspecifikus jelentéseket. Az 1800 körüli első hullám óta – és főként az első világháború után, a totalitárius nyelvhasználatban pedig elkerülhetetlenül – szóösszetételek előtagjaként a *nép* száz meg száz összetétel élén ott áll – a *népszellemtől* [Volksgeist] és a *nép-konyhától* [Volksküche] a *népjólétben* [Volkswohlfahrt] át a *népfelkelőig* [Volks-grenadier] és a *néphadseregig* [Volksarmee] –, s ezek maradéktalanul át kell, hogy politizálják a mindennapokat. A szintén 1800 körül felfedezett, látszólag politika előtti *nyelvnemzet* [Sprachnation] is közvetlenül politikai funkciót tölt be: egységbe szólítja a francia (állam)nemzet ellenében a (még nem létező) *német népet*. A demokratikus hangsúlynak megfelelően pedig az azelőtt alacsony státusú sokaság [Mengen] fogalma – most *tömeg* [Masse] – is politikai fogalommá értéklődik fel, amely minden kormánynak kihívást jelent és mindkét nem számára általános és egyenlő választófogot sürget.

A *nacionalizmus* régi és rejtve maradt terminusa majd csak ebben a környezetben, elsősorban az 1900 körüli Franciaországban, később pedig a 20-as évek Németországában válik voluntarista módon divattá és töltődik fel agresszív tartalommal, még akkor is, ha már a demokratikus idők előtt adottak voltak az ennek megfelelő viselkedésformák. A 20. század politikai fogalmát éppen ezért használhatjuk a tudományos terminológiában az elmúlt korszakokra is.

Valami hasonló érvényes az ideologizációra [Ideologisierung], amelynek bár tényleges előtörténete a retorikába nyúlik vissza, sajátos modernitása azonban fogalmaink új politikai kizárólagosságra törekvő igényének felel meg. Az egyszer már felcserélhetetlen alapfogalomként elfogadott *nép* és *nemzet* fogalmak differenciáló jelzőket igényelnek – keresztényi, liberális, 1900 óta népi, demokratikus vagy akár népi demokratikus, esetleg más formában –, s bár ezek részben vagy

⁶ „Noch gestern, Brüder, wart ihr nur ein Haufen; ein Volk, o Brüder seid ihr heut.” Freiligrath 1858, idézi Trübner 1956: 7. kötet, 691 sk., Volk [nép] szócikk.

⁷ Ladendorf 1906: 327 sk., Völkerschlacht [népek csatája] szócikk.

teljesen kizárják egymást, mégis ugyanazt az alapfogalmat módosítják. Egy ilyen-fajta szemantika szinte kikényszerít, vagy legalábbis lehetővé tesz egy ellentétes irányú ideológiakritikát, amelynek célja, hogy az általános fogalmat pártérdekek szerint lefoglalhassa. „Az igazi, a tulajdonképpeni nép kérdése minden pártot foglalkoztat, és minden párt ott találja meg az igazi, a tulajdonképpeni népet, ahol az ő saját szempontjait vagy legalább a célja eléréséhez szükséges eszközöket megleli.”⁸ 1873-ban így védekezett Bismarck a Reichstagban, amikor egy liberális képviselő a nép képviseletére hivatkozott: „Mindannyian a néphez tartozunk, nekem is vannak ebből fakadó jogaim, és a néphez tartozik a Császár Őfelsége is; mi mindannyian a nép vagyunk, nem pedig urak, akik bizonyos régi, hagyományosan liberálisnak tekintett, ám nem mindig liberális igényeket képviselnek. Kikérem magamnak a nép kisajátítását, és hogy engem a népből kizárjanak.”⁹ Politikailag minden bizonnyal nem lehet demokratának tekinteni, mégis szemantikailag kihasználja a demokratikusan mindent felölelő alapfogalmat, amely lehetővé teszi számára – retorikailag – a liberális ellenfelek megkérdőjelezését. Bismarck egy olyan ideológiakritikát gyakorolt itt, amelyet közvetlenül levezetett a totális népfogalomból.

Végül pedig fogalmaink, mindenekelőtt a *német nép*, az időbeliség [Verzeitlichung] történelemfilozófiai vonzásába kerülnek az újkorban. A 18. századig ezek a fogalmak – gyakran szemmel láthatóan előre meghatározott – tapasztalattartalommal rendelkeztek. Egy nyelvi-kulturális individualitás szempontjából, amely mint *nép* politikailag még nem öltött formát, még inkább pedig a *nép* – vagy *nemzet* – demokratikus fogalmának szempontjából, ami csak a jövőben válik megvalósíthatóvá, a fogalomból egy előzetes, elvárásfogalom jött létre, amelynek a valóságban még semmilyen tapasztalat sem felelt meg. Egy „kitalált rendről” volt szó (Francis). A francia nemzet jobb híján bírált példaként szolgált, amelyet – lehetőleg jobb formában – követni kell. Ez alapján jelentette ki 1768-ban Lessing tárgyilagosan: „mi, németek még nem vagyunk nemzet!”¹⁰ Campe pedig megerősíti ezt: Németország nem ismer egy közös *népet* [gemeinsames Volk], csak *népekből* [eine Völkerschaft] áll össze, ahogyan ezt a föderatív rendszerből adódó kollektív egyes szám akkoriban kifejezte.¹¹ A *nép* ebből adódóan a németben egy jövőbeli fogalommá vált, amely az időben meghatározott fogalmakból, mint *mozgás*, *történelem*, *fejlődés* vagy *haladás* nyeri a saját dinamikus igazolását.¹² A *népek tavasza* [Völkerfrühling] egy demokratikus jelszó, ahogyan a *néppé válás* [Volk im Werden] a völkisch és a náci nyelvhasználat ideologikus toposzává válik. A megfogalmazásbeli változások során át a *nép* fogalomhoz a német

⁸ Rochau 1972: 57.

⁹ Bismarck 1973: 358 sk. (Az 1873. június 16-i beszéd.)

¹⁰ Lessing (1768) 1886: 419. [Magyarul lásd: Lessing, Gotthold Ephraim 1963: *Laokoön; Hamburgi dramaturgia*. (Ford. Vajda György Mihály.) Akadémiai Kiadó, Budapest.] Vö. Grimm (1889, 7. kötet) 1984: 13. kötet, 425. Nation [nemzet] szócikk.

¹¹ Vö. Campe (1811) 1970: 5. kötet, 43., Volk [nép] szócikk.

¹² Vö. Wülfing 1982.

nyelvben egyre újabb elvárások kapcsolódnak, még a megváltás és felszabadulás vágyának vallásos áthallása is az ebből következő küldetéstudattal együtt. Így irányít vissza bennünket magának a nép fogalmának modern időbelisége az *Isten népe* [Gottesvolk] kifejezés teológiai „őstörténetéhez”. A fogalmak tehát időben hosszan fennmaradó előnyöket is elraktároznak, amelyekből lendületet merítenek a nyitott jövőben is.

3. A NÉMET NÉV MINT FOGALOM

Az újkor szerkezetváltozása – amit fenti négy hipotézisünk támasztott alá – megmutatta, hogy a *nép* a német nyelvben 1800 körül lépett elő alapfogalommá. E fogalom azt célozta meg, hogy a széthullott birodalom különböző államnépseit egy *nép*ben egyesítse. Lendületét pedig abból az igényből merítette, hogy a *német népet* megnevezze és létrehozza, mint ahogy a *németség* [Deutschtum] és a *népiség* [Volkstum] párhuzamos fogalmi egymást kölcsönösen megvilágítják. A *nép* így rögtön egy sajátosan német kompenzáló fogalommá válik, amelynek azt kell teljesítenie, amit a francia szomszéd a *nation* fogalomhoz nemcsak társított, hanem úgy tűnt, hogy valóra is váltott. A *németség* körében a *nép* [Volk] és a *nemzet* [Nation] váltakozó szóhasználata éppen ezért tulajdonképpen a szomszédokkal való strukturális azonosságokról tanúskodik, valamint arról az akaratról is, amely a *német népet* különleges módon kívánja kimutatni és elhatárolni. Amikor emellett a kultúr- és mindenekelőtt a nyelvi nemzetet felfedezték, mindez jól értelmezhetővé vált 1806 után a „német” államnép sokszínűsége tekintetében, hiszen ezek átfogó szövetése bizonyosan a közös (írott) nyelvben és irodalomban gyökerezik.

Nemcsak a fogalomtörténet iróniája az, hogy éppen a *németnek* [des Deutschen] az európai „népcsaládok” sorában legutoljára felbukkanó megnevezése volt az, amely mindenekelőtt egy nyelvi megjelölésből származott. A politika-, társadalom- és alkotmánytörténetben ennek a szemantikai ténynek, szigorúan szó szerint értve és értelmezve – ahogyan az a továbbiakból kitűnik –, jelentékeny következményei voltak.

A német nép mint önmagát ekként megnevező és megragadó cselekvési alany csak a 19. században jött létre. Minden visszafelé ható értelmezés – főként fogalomtörténetileg – az ideológizálás gyanúját kelti. A szemantika jelentős megkülönböztetésekre sarkall, ezért kellett előbb megemlékezni egyes ismert tényekről.

A „német” kifejezés – latinul először 786-ban mint *theodiscus* – „népnyelvi” értelemben mindenekelőtt a nem latin *lingua vulgaris*-ra és még inkább a pogányok *lingua gentilis*-ére vonatkozott. A 9. században a „frank nyelv” volt így jelölve. A tisztán nyelvi megjelölés először 1080-ban (*Annolied*) ért egy valódi elnevezés közelébe, amikor „német emberekről” és „német országokról/földekről” [Landen] volt szó, anélkül azonban, hogy ezáltal a főnevesített elnevezés már politikai önmeghatározást is eredményezett volna. Egy átfogó *gens teutonica* csak 1100-ban került először szóba. A mellékneves megnevezés (1220 után) aztán

a szász tükörben *némété* [Deutschen] főnevesült mint a választófejedelmek kollektív megnevezése, ők álltak a választófejedelemségek élén, ők választották meg a királyt és ennek kapcsán kötelesek voltak Rómába utazni [Romfahrt]. A latinból (*Germania, Teutonia, Allemannia*) levezetett idegen megnevezésekkel szemben, a „Szent Római Birodalom” által magában foglalt *gentes, populi, népek* [Völker] vagy *nemzetek* [Nationen] esetében hiányzott a saját kollektív elnevezés. A befelé átfogó, kifelé elhatároló „német nemzet” birodalmának meghatározása csak a 15. században fordul elő. A *Németország* [Deutschland] gyűjtőnév pedig – a *német földek* [deutsche Lande] többes számú alakjának továbbélése mellett – először a 16. században jelent meg.¹³ A mindenekelőtt a területekre és azok uraira vonatkozó *patria, haza* [Vaterland] fogalom nem szorult vissza ezután sem, a *német haza* [deutsches Vaterland] egyszerűen lefedte mindazt, amit kifelé a törököktől, svédektől és franciáktól kellett megvédeni, s ami befelé a felekezeti békét biztosította.¹⁴ A *patriotizmus* dinamikus, Franciaországból átvett fogalma, az első modern mozgalomra vonatkozó fogalom majd csak a 18. században terjedt el.

Ennek a patriotizmusnak kellett – Moser szavai szerint – eredményeznie azt, ami a briteket, Svájcot, Hollandiát és Svédországot már rég megkülönböztette: a *hazaszeretetet* [Vaterlandsliebe], amelynek nálunk az egész birodalmat, minden *rendet* [Mitstände] és minden *németet* [Mitdeutschen] egységbe kellett fognia.¹⁵ Mindeközben Moser a német alkotmánytörténet strukturálisan hosszú távú problémájára bukkant, mert amit talált, az egy *kettős haza fordított és káros fogalma* volt a föderális és felekezeti megosztottság miatt. A fejedelmek és az ő (most először így nevezhető!) *szeparatista gondolkodásmódjuk* számára a haza csak egy *halott név* volt, és csupán a birodalmi polgárokat érdekelte *Németország*.¹⁶ Moser egy „kitalált rend” nézőpontjából érvelt; a *nép* egy tapasztalati fogalom lett. Ezért hivatkozott arra az akaratra, hogy elérjék, amit a humanizmus óta újra és újra hiába szorgalmaztak: a birodalom heterogén alkotmányelemeinek [Verfassungselemente] egy közös *államba* való átalakítását. Ennek érdekében, hogy a – még valóban homályos – programját politikailag megalapozza, a népek, az ő német nevének és nyelvének közeledését egy közös fogalomba vetítette: *Egy nép vagyunk, egy a nevünk, egy a nyelvünk*.¹⁷ Az ő felvilágosult patriotizmusa az eddigiekkel ellentétben már nem a birodalmi alkotmányt vagy a tartományokat célozta meg, hanem a jövőbe tekintett. A *nép* a maga német nevével és a saját közös nyelvével az lett, ami eddig nem volt: egy politikai akciófogalom. A korábbi tapasztalat mindaddig ezt nem tette lehetővé. Az új jelentéstartalomnak a cselekedetek során, illetve a felfogás megváltozásán keresztül kellett kialakulnia. Mindennek tetten és a felfogás változásán keresztül kellett kialakulnia, ami elől minden eddigi tapasztalat elzárkózott. Ennyiben az új

¹³ Lutz 1982.

¹⁴ Wandruszka v. Wanstetten (1938) 1977: 175 skk.

¹⁵ Moser (1766) 1976: 9, 23.

¹⁶ Moser (1766) 1976: 19, 21, 23.

¹⁷ „Wir sind ein Volk von ein Namen und Sprache.” Moser (1766) 1976: 5.

népfogalomba egy utópikus elem került bele, amelynek az eljövendő történetet kell ösztönöznie.

Fordította: Vincze Ferenc – Klement Judit

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bismarck, Otto von 1973: *Werke*. Band 5. Hrsg.: Milatz, Alfred. Darmstadt.
- Büchler, M. Gottfried (1740) 1873: *Biblische Real- und Verbal-Hand-Concordanz*. (Hrsg. Heubner, Heinrich Leonhard.) Braunschweig, 14. Ausgabe.
- Campe, Joachim Heinrich (1811) 1970: *Wörterbuch der deutschen Sprache*. (Documenta linguistica. Reihe 2, Wörterbücher des 17. und 18. Jahrhunderts. Reprogr. Nachdr. der Ausg. Braunschweig, 1811.) Hildesheim. Band 5.
- Francis, Emerich 1965: *Ethnos und Demos. Soziologische Beiträge zur Volkstheorie*. Berlin.
- Grimm, Jacob und Wilhelm (1889) 1984: *Deutsches Wörterbuch*. (Nachdr. der Erstausg.) (Bearb. von Matthias von Lexer.) München, Band 13 = Band 7.
- Humboldt, Wilhelm V. (1827–29) 1907: Über die Verschiedenheiten des menschlichen Sprachbaues. In: Leitzmann, Albert (Hrsg.): *Wilhelm von Humboldts gesammelte Schriften*. Berlin, Band 6. Hälfte 1 (1827–1835).
- Koselleck, Reinhart (1975) 1979: Zur historisch-politischen Semantik asymmetrischer Gegenbegriffe. In: Uő: *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main.
- Ladendorf, Otto 1906: *Historisches Schlagwörterbuch: ein Versuch*. Straßburg.
- Lepsius, M. Rainer 1990: *Interessen, Ideen und Institutionen*. Opladen.
- Lessing, Gotthold Ephraim (1768) 1886: Hamburgische Dramaturgie. 101–104. Stück (19. 4. 1768) In: Uő: *Gesammelte Werke*. Leipzig.
- Lutz, Heinrich 1982: *Die deutsche Nation zu Beginn der Neuzeit. Fragen nach dem Gelingen und Scheitern deutscher Einheit im 16. Jahrhundert*. München.
- Moser, Friedrich Karl v. (1766) 1976: *Von dem Deutschen Nationalgeist*. Nachdr. d. Ausg. von 1766.) Frankfurt am Main.
- Rochau, August Ludwig v. 1972: *Grundsätze der Realpolitik, angewendet auf sie staatlichen Zustände Deutschland (1853–1869)*. (Hrsg.: Wehler, Hans-Ulrich.) Frankfurt am Main – Berlin – Wien.
- Trübner, Karl J. 1956: *Trübners deutsches Wörterbuch* (Hrsg.: Mitzka, Walther.) Berlin, Band 7.
- Wadruszka v. Wanstetten, Adam (1938) 1977: Vom Begriff des „Vaterlands“ in der Politik des Dreißigjährigen Krieges. In: Rudolf, Hans Ulrich (Hrsg.): *Der Dreißigjährige Krieg. Perspektiven und Strukturen*. (Wege der Forschung, 451) Darmstadt, 175–184.
- Wülfing, Wulf 1982: *Schlagworte des Jungen Deutschland*. Berlin.

Kovács Ákos András – Lajtai L. László

Koselleck nemzetfogalma a nacionalizmuselméletek fényében*

*Néhány megjegyzés a Nép, nemzet, nacionalizmus, tömeg
című szócikkhez¹*

Jelen kommentárunk a modern történet- és társadalomtudomány egyik leg-
többet hivatkozott és idézett irányzatának, illetve annak egyik konkrét szövege
kapcsán szeretne néhány historiográfiai és módszertani reflexióval szolgálni.
Ez az irányzat a többnyire Reinhart Koselleck nevével fémjelzett fogalomtörté-
net, az írásmű pedig e történettudományos megközelítés legfontosabb produk-
tumának, a *Geschichtliche Grundbegriffe* utolsó kötetében szereplő Nép, nemzet,
nacionalizmus, tömeg című szócikke, amelynek bevezető tanulmánya most elő-
ször jelenik meg magyar nyelven. Reflexiónk tárgya tehát e szócikk, és közvetve
az egész fogalomtörténeti eljárásnak az úgynevezett „nacionalizmuselméletekkel”
való kapcsolata. Tisztában vagyunk azzal, hogy a különböző történettudományi
irányzatok, módszertani iskolák közötti viszony mibenlétének kutatása, a köztük
lévő esetleges összefüggések és átfedések vizsgálata rendkívül érzékeny művelet,
úgy gondoljuk azonban, hogy a címben jelzett két terület kapcsolata a szócikk-
ben olvasható hivatkozásokból kiindulva érdekes, sőt továbbgondolásra érdemes
felvetésekre ad lehetőséget.

A Melvin Richter által a „linguistic turn” német változatának nevezett foga-
lomtörténeti „iskola” munkásságát sokszor, sokféleképpen elemezték és értelmez-
ték már, és az erről való reflexióknak historiográfiai, módszertani elgondolások
egyaránt képezték tárgyát.² Az ilyen vizsgálódások között találunk olyan kísérle-
teket, amelyek e nagy hatású program megközelítését és módszertani felvetéseit
megpróbálták más, ehhez közel álló területekre mért hatásán keresztül vizsgál-
ni.³ Egy-egy ilyen elemzés célja ugyanakkor lehet az adott iskola módszereinek
megkérdőjelezése, e módszerek egyéb kontextusokra alkalmazásának, illetve az
alkalmazás korlátainak vizsgálata is, vagy éppen, sokszor az interdiszciplinaritás
jegyében, a fogalmi-módszertani továbbgondolás.⁴

* Jelen tanulmány a Deák Ferenc Ösztöndíj pályázat és az OTKA NI69207. számú kutatási
program támogatásával készült.

¹ Koselleck 1992.

² Például Richter 1995, 2001.

³ Magyarul egy ilyen munka például: Huszár 2004.

⁴ A fogalomtörténet, angolszász politikai eszmetörténet és francia társadalomtörténet egyes szeg-
menseivel való átfedéséhez lásd Trencsényi 2007.

Nacionalizmuselméleti „iskoláról” ugyan nem beszélhetünk, létezik ezzel szemben a nacionalizmuskutatásnak alább részletesebben is ismertető jelölése, amelynek eredményeként az 1980-as évekre létrejöttek a nacionalizmuskutatásra vonatkozó főbb kutatási irányok és paradigmák, melyek ideáltipikusnak mondható modelljei számos polémiát indítottak már újukra a szakirodalomban. Történt ez részben azért, mert az identitás, az identitás kereteinek vizsgálata ezzel párhuzamosan az utóbbi évtizedekben rendkívül kurrens téma lett, különös tekintettel Közép- és Kelet-Európára, s egyre nagyobb számban találkozunk olyan elemzésekkel, amelyek a modern nacionalizmusok felé tartó társadalmi folyamatokat és változásokat a *fogalomháló és fogalomhasználat átalakulásán keresztül* kívánják megragadni, és szemantikai problémákra fókuszálva próbálják a kérdéskör társadalomtörténeti aspektusait vizsgálni. A fogalomtörténeti módszer jellegzetességeinek általános bemutatásától itt eltekintünk, ezzel kapcsolatban érdekes és tanulságos munkák láttak már napvilágot magyar nyelven is.⁵ Saját szempontunkból, kissé leegyszerűsítve, legyen annyi elég, hogy a fogalomtörténeti iskolának lényegében egyik fő szándéka az anakronizmusoktól megszabadított értelmezési keret létrehozása, s a koncepció szerint ennek fényében lesz vizsgálható mindenfajta társadalmi változás, illetve azok fogalomtörténeti szegmensei.⁶ Koselleck ezzel összefüggésben Európában a nyelvi átalakulás, pontosabban a fogalomkészlet legszembetűnőbb átalakulását a 18. század utolsó harmadára és a 19. század elejére teszi, ekkorra esik ugyanis megfigyelései szerint az ember történeti felfogásának és időfogalmának alapvető átstrukturálódása az úgynevezett jövőorientált fogalmak súlyának növekedésével.⁷ A fogalmi háló ilyen jellegű változásába immár a tömegmozgalmi jellegű ideologikus retorika van erőteljesen bekódolva, még ha ez különböző kontextusokban eltérő mértékben is manifesztálódik. Ez szorosan összefügg a tömegeket mozgósítani képes politikai-társadalmi retorika megszületésével, amely kérdést a nacionalizmuskutatás főbb képviselői sem hagyták figyelmen kívül.⁸ Másrészt a Koselleck által ilyen módon kiemelt időszak a nacionalizmuskutatásban is döntő fontosságú, hiszen annak szinte mindegyik irányzata kulcsfontosságú szerepet tulajdonít a kérdéses periódusnak, általában a modernitás megszületésének (vagy éppenséggel meg nem születésének) szempontjából. A nacionalizmuskutatás sok esetben ideáltipikus modelljei tehát látszólag több vonatkozásban is átfedésben vannak a fogalomtörténet egyes megállapításaival. De vajon mennyiben beszélhetünk tényleges kapcsolatról? Milyen jellegűek valójában ezek az átfedések, és melyek ennek a sajátos, továbbgondolásra érdemes szegmensei? Röviden tehát, jelen esetben a kosellecki *Begriffsgeschichte* egy olyan aspektusára szeretnénk koncentrálni, melyet eddig a magyar nyelvű szakirodalom meglehetősen érintetlenül hagyott.

⁵ A *Geschichtliche Grundbegriffe* értékeléséről magyar nyelven lásd Bence 1993; Karácsony 1995; Szabó 1997, 2003; Trencsényi 2003; Halmos 2003.

⁶ Koselleck 2003a: 121–147.

⁷ Koselleck 2003b: 17–41.

⁸ Példa erre Hroch 1985; Hobsbawm 1990.

A Nép, nemzet, nacionalizmus, tömeg című szócikk, a maga 290 oldalnyi terjedelmével, a „németországi politikai-társadalmi nyelv történeti lexikona” egyik leghosszabb szövegegysége; még önálló monográfia formában is a vaskosabbak közé tartozna. A figyelmes olvasó a kötetnyi szócikk nem kevesebb mint 1112 lábjegyzetét türelmesen átbogarászva – melyek közül több, a maga számos hivatkozásával és forrásidézetével (különösen az ókornak és középkornak szentelt fejezetek esetén) olykor sokszorosára rúg az adott lexikonoldal folyószövegének – beszédes képet kaphat Koselleck és szerzőtársai⁹ messzemenően szerteágazó olvasmányairól. Mindenekelőtt arra figyelhet fel, hogy a német (vagy német nyelven publikáló szerzőkön, mint például a cseh František Graus) kívül leginkább franciákat vagy franciául írókat találhat, az elenyésző egyéb (például mint Huizinga esetében, holland) nyelvű hivatkozás mellett. Kiváltképp a közép- és kora újkorral foglalkozó (a III-tól nagyjából a XI-ig terjedő) fejezetekre igaz ez a megállapítás (természetesen eltekintve a klasszikus *forrásidézetek*, zömmel latin és görög nyelvű szövegtől).¹⁰ Az *Annales* különböző nemzedékeinek¹¹ klasszikusai (Marc Blochtól és a belga Henri Pirenne-től Fernand Braudelen át Jacques Le Goffig és Georges Dubyig) és mai közreműködői (Jean-Claude Schmitt-től Dominique Iogna-Prat-n keresztül Alain Boureau-ig) mellett olyan fontos szerzők, mint Michel Foucault, Louis Dumont, Bernard Guenée, Michel Mollat, Philippe Contamine, André Vauchez vagy akár a lengyel Bronisław Geremek egy-egy műve bukkan fel a számos egyéb francia nyelvű munkára történő hivatkozás között. „Angolszász” szerzőt ellenben meglepően keveset találunk. A középkornak szentelt fejezetben például (ahol a legtöbb a nem német szerző és hivatkozás) – a német származású és későbbi amerikai pályafutása ellenére is csak részben idesorolható Ernst H. Kantorowicz mellett – a Chicagóban oktató Richard Kieckhefer, vagy az évtizedek óta Princetonban oktató Peter Brown (illetve az idősebb generációt képviselő Joseph R. Strayer és Gaines Post) neve emelhető talán még ki a jóval szűkösebb kínálatból. Miért is olyan meglepő mindez, illetve milyen konzekvenciák vonhatók le belőle?

Nos, mindenekelőtt azért, mivel a 20. század első felében létrejött „nacionalizmuskutató” (amelybe rendszerint a *nacionalizmus* mint ideológia mellett a nemzeti érzés, identitás, mozgalom, (nemzet)állam- és „nemzetépítés” címkéivel jelölt kutatási területek „ömlesztve”, egyaránt beleértendő) lényegét tekintve

⁹ Fritz Gnschnitzer (ókor), Karl Ferdinand Werner (középkor), Bernd Schönemann (kora újkor és újkor – e rész hét fejezetének megírása kapcsán a szerző egyúttal hangsúlyosan kiemeli Werner Conze különféle publikációkban hozzáférhető szellemi hagyatékát). A bevezetón túl még a *Sattelzeit* („azaz a politikai szókinccs modernizációjának *liminális* periódusa” – vö. Trencsényi 2003: 124) idején megjelent lexikonok fogalomhasználatának szentelt tízoldalas áttekintést, valamint az 1914-től napjainkig terjedő utolsó két fejezet ötvenoldalnyi szövegét is Koselleck jegyzi.

¹⁰ A lábjegyzetek közel háromnegyede is (egészen pontosan 799) a középkorral, kora újkorral és újkorral foglalkozó (III–XIV.) fejezetekben található.

¹¹ Benda – Szekeres (szerk.) 2007.

angol nyelven folyik.¹² Más szóval, amit – előbb vagy utóbb – nem fordítanak le angolra, az jó eséllyel nem kerül be a témát tárgyaló tudományos diskurzus vérkeringésébe. Vajon fordítva is áll-e ez a tétel? Ennek kipuhatólása érdekében érdemes egy további pillantást vetni a szócikk végén található, egyébként meglepően szűkös irodalomjegyzékre, ahol a felsorolt húsz hivatkozás közül csupán négy angol nyelvű található.¹³ A szócikket tartalmazó lexikonkötet 1992-es megjelenésekor mindazonáltal a különféle nacionalizmuselméletek már többedik virágkorukat élték. Elég itt talán az ötvenes-hatvanas évektől hegemón pozícióba került úgynevezett modernista (azaz a nemzeteket alapvetően a modernitás és/vagy modernizáció termékének tekintő, sokszor „konstruktivistának” is hívott) paradigma szempontjából kulcsesztendőnek tekinthető 1983-ra utalni, amikor a Hobsbawm és Ranger által szerkesztett, nagy visszhangot kiváltó tanulmánykötet¹⁴ mellett a nem kisebb karriert befutó andersoni alapmű,¹⁵ és a modernizmus doyenjének tekinthető Gellner elméletének klasszikus megfogalmazását tartalmazó monográfiája¹⁶ is kikerült a nyomdából. De ugyancsak évek óta hozzáférhető volt már ekkoriban a modernista paradigma alaptéziseit több szempontból megkérdőjelező úgynevezett „etnoszimbolista” irányzatot megteremtő vaskos A. D. Smith-kötet is,¹⁷ nem is beszélve a szárnyukat bontogató különféle „posztmodern” nacionalizmuselméletekről (vagy inkább elmélettorédekekről).

Jóllehet a *Geschichtliche Grundbegriffe* szócikkeiből jó néhányat lefordítottak angolra, az úgynevezett „nacionalizmuselméletek” kanonikus kulcsművei között elsősorban az angolszász tudományosság termékeit szokás számon tartani. Nem volt ez azonban mindig így. A nemzettel kapcsolatos kutatások egyik alapkérdését, nevezetesen a nemzet jelenségének döntően politikai vagy inkább kulturális kritériumok alapján történő értelmezését éppen egy német történész, a szócikk számos pontján hivatkozott, Friedrich Meinecke tette először rendszeres teoretikus vizsgálódás tárgyává.¹⁸ A kérdésfeltevés magva ugyanakkor részben már a nemzet mibenlétének lényegét firtató olyan 19. századi teoretikusok írásaiból is kibontható, mint a francia vallástörténész, Renan közismert 1882-es

¹² A téma vonatkozásában ez idáig legátfogóbb magyar nyelvű munka szerkesztője is erre a kutatástörténeti tényre hívja fel a figyelmet. Vö. Kántor (szerk.) 2004: 17. A problémára újabban más, a kérdés kutatástörténetével foglalkozó nem angolszász szerzők is érzékenyen reagálnak, például Birnbaum 2005.

¹³ A „nacionalizmuskutatás” két alapítóatyja, Carlton Hayes és Hans Kohn egy-egy alapműve mellett (akik közül az előbbi keresztneve ráadásul hibásan van feltüntetve, az utóbbi fő műve pedig csak német fordításban szerepel), a finn professzorasszony, Kemiläinen 1964-es és Hobsbawm 1990-es monográfiája szerepel még. Vö. Hayes 1931; Kohn 1944; Kemiläinen 1964; Hobsbawm 1990.

¹⁴ Hobsbawm – Ranger (eds.) 1983.

¹⁵ Anderson 1983.

¹⁶ Gellner 1983.

¹⁷ Smith 1986.

¹⁸ Meinecke 1908. (Egy esztendővel korábban jelent meg a – különösen Jászi angolra fordított műveinek közvetítésével – szintén jelentős hatást gyakorló ausztromarxista történész, Otto Bauer hasonló munkája is: Bauer 1907 – vö. Anderson 2006: 13.).

rövid előadása,¹⁹ illetve annak szellemi előzményei.²⁰ Szintén elgondolkodtató, hogy a modernista paradigma meghatározó képviselői közül többen közép-európai gyökerekkel és – legalábbis részben – német iskolázottsággal a hátuk mögött dolgozták ki a nemzeti mivolttal (*nationhood/nationality*) kapcsolatos különböző modelljeiket, elméleteiket és interpretációs sémáikat.²¹ A német társadalomtörténeti fogalomértelmezés legismertebb és legelismertebb képviselője, Reinhart Koselleck mindazonáltal – szemmel láthatólag a kortárs és közelmúltbeli angolszász nacionalizmuselméleti szakirodalom akár legjelentősebbnek ítélt alapművei felhasználása nélkül²² – tudott zömmel német (illetve kisebb részt francia és viszonylag kisszámú angolszász) kutatások, legfőképp pedig saját módszertani praxisa alapján példás tömörséggel rámutatni a fentebbi tudományos diskurzust évtizedek óta foglalkoztató vita fontosabb pontjaira.

Írásunk, a kosellecki bevezető fényében, ezekre az elméleti-módszertani alapkérdésekre kívánja kutatástörténeti nézőpontból ráirányítani a figyelmet. A Koselleck szövegéből kihámozható (sokszor persze csak inkább jelzésértékű) „problémakatalógus” lényegében öt kérdéskört emel ki. Ezek az alábbiak: a nemzet- és nacionalizmusfogalom (1) nyugati (európai) eredete, majd globális elterjedése, (2) a *politikai* önszerveződés és *kulturális* identitáskeresés, valamint (3) az önazonosság és idegenség érzése között megnyilvánuló feszültség, (4) az általános fogalom kellően átfogó elméleti megragadhatatlanságával szemben a konkrét nemzetek (és fogalmi általánosításuk) tipologizáltsága, illetve (5) a belső fogalomalkotás és külső átvételek közötti kölcsönhatások problémája.

A nemzet, nemzeti mivolt és nacionalizmus jelölte szavak által megnevezett tapasztalati mező természetét, jellemzőit, valamint létrejötté és fejlődése történetét vizsgáló különféle „nacionalizmuselméletek” leginkább három alapkérdést járnak körül. Egyrészt a nemzetek eleve adott öntörvényűségét és önmagában vett értékét, azaz „esszencializmusát” (és organikuságát) állítják szembe mesterseges, más jelenségek alá rendelt konstruált (és voluntarista) jellegével. Másrészt a nemzet, és a hozzá valamilyen módon kapcsolódó nacionalizmusok, (általában politikaiként vagy kulturálisként meghatározott) alapvető jellemzőinek „mibenlétéről” folytatott, fentebb említett, már a 19. század végén megkezdett vitákhoz kapcsolódnak, és térnek vissza időről időre. Végül a nemzetek „időtlenségére”,

¹⁹ Renan 1995.

²⁰ Vö. Renan 1992; Ádám 1998.

²¹ A prágai születésű Hans Kohn mellett ugyanebben a városban nőtt fel Gellner, de ugyancsak német iskolázottságban részesült a Bécsben és Berlinben nevelkedett Hobsbawm, és részben köztük sorolható az amerikai német származású, de néhány évig Németországban posztgraduális tanulmányokat folytató Louis L. Snyder is. Az utóbbtól például Snyder 1954, 1968.

²² Két ellenpéldára mégis ráakadhat a jó szemű olvasó. A közel háromszáz oldalas szócikk ezernél több lábjegyzetében lapul ugyanis egy hivatkozás az amerikai szlavista történész, John A. Armstrong és a baltikumi zsidó családból származó brit filozófus és eszmetörténész, Sir Isaiah Berlin egy-egy munkájára (az előbbtől a terjedelmes monográfia: Armstrong 1982; az utóbbtól pedig egy német fordításkötet: Berlin 1990.)

őseredetiségére (szakszóval: primordialitására) vagy (új keletű és újszerű értelemben vett) modernségére reflektálnak.²³

A kosellecki és „nacionalizmuselméleti” szempontrendszer között tehát jó néhány ponton mutatható ki átfedés, ugyanakkor szembevetendő hangsúlyeltolódások is kirajzolódnak. Koselleck talán legfontosabb vonatkozó megállapítása az alábbi félmondatában summázható: „nem beszélhetünk a nemzet vagy a nép elméletéről”. Az absztrakció síkján legalábbis semmiképpen sem. „Azonban létezik a népek és nemzetek tipológiája, ahogyan az általánosító fogalmiságuk tipológiája is.” És valóban. Nem csupán a néprajz/antropológia és rokontudományai, hanem maga az úgynevezett nacionalizmuskutatás is a különféle (ideológiai-morális, valamint a térbeli vagy kronológiai előfordulás osztályozási elvét követő) tipológiák felállításának formájában²⁴ szerveződött tudományos diszciplínává az első világháborút követő évtizedekben. A tipológiaállítást követően, illetve azt (ahogy már utaltunk rá) részben megelőzve, részben pedig felváltva, a nemzet és nacionalizmus politikai vagy kulturális jellemzőinek vizsgálata került előtérbe különböző opozíciópárok formájában.²⁵ A kérdés szorosan összekapcsolódott a vizsgált jelenség markánsan Európa-centrikus és diffuzionista megközelítésével, amelynek kritikátlan további használatát, sőt valódi relevanciáját újabban egyre többen kérdőjelezik meg.²⁶ Az ötvenes-hatvanas évektől – mindenekelett a dekolonizáció tapasztalatainak függvényében – kibontakozó úgynevezett „nemzetépítés”-paradigma pedig leginkább a nemzetek konstruált modernségének és az elitek általi manipuláltságának kérdésére irányította a kutatók figyelmét, miközben egyes szociológusok és antropológusok alternatív szemléletmód kidolgozásával mondtak kritikát a *nation-building*-modellek egyoldalú funkcionalizmusa felett.²⁷ A nemzet strukturálisan állandó, konstitutív kontrasztivitásának (más szóval a „mi”/„ők” szembenállásnak) a problémái ugyanakkor az etnikai határképződés dinamikáját tranzakcionista szemszögből vizsgáló norvég antropológus, Frederik Barth úttörő tanulmánya,²⁸ majd a mindinkább kibontakozó etnicitáskutatások módszertanilag megtermékenyítő hatása²⁹ nyomán kerültek a nyolcvanas-kilencvenes évektől fokozottabb mértékben előtérbe.

A két szempontrendszer összevetésekor leszögezhető, hogy a Koselleck (és szerzőtársai) fogalomtörténeteiből kibontakozó nemzetfogalom egyfelől

²³ Ez a hármas szempontrendszer egyébként az etikai-filozófiai, antropológiai-politikai és történeti-szociológiai kérdésfeltevések közötti különbségtételként is értelmezhető. Vö. Smith 1998: 8.

²⁴ Hayes és Snyder úttörő tipológiái mellett lásd még a brit Edward H. Carrét: Carr 1945.

²⁵ A „nyugati” versus „keleti” nacionalizmusok ideáltipikus szembeállítását széles körben mindenekelett Kohn különböző munkái honosították meg, használatukat azonban később elkezdte kiszorítani a „politikai”/„kulturális” (vö. például Plamenatz 1976.), illetve „állampolgári” (*civic*) „etnokulturális” különbségtétel (vö. A. D. Smith különböző munkáival).

²⁶ Vö. Dieckhoff 2004; Schöpflin 2003.

²⁷ Vö. Edward Shils és Clifford Geertz kutatói, úgynevezett kulturális primordializmusával, amely mindenképpen elkülönítendő a 18–19. századi organicista nacionalisták (mint például Sieyès abbé vagy Maurice Barrès) reflektálatlan primordializmusától.

²⁸ Barth 1969.

²⁹ Vö. például Hutchinson – Smith (eds.) 1996; Jenkins 1997.

szemantikai zárójelbe teszi a nemzet objektív léte vagy szubjektív tételezettsége körül folyó meddő tudományos polémiát: „[a] modern tudományos antitézist, hogy egy nép objektíve adott vagy csak szubjektív akarattal valószínűsítés révén jön létre, a szemantika feltételezi. A szemantika egyszerre objektív és szubjektív; nyelvi helyzete tartalmazza a jelölt és megnevezett valóságot, ahogyan a nyelvi teljesítmény így vagy úgy felfogja és megragadja a valóságot”.³⁰ Másfelől, a nemzetfogalom hangsúlyozottan a hosszú időtartamba illesztve nyeri el értelmét (akárcsak Armstrong és Smith fentebb hivatkozott terjedelmes monográfiáiban). Ebből a szempontból tehát gyökeresen szemben áll a modernista paradigma egyik – kimondott-kimondatlan – alaptézisével, nevezetesen, hogy a kizárólag modern jelenségnek tekintett nacionalizmus hozza létre a nemzeteket.³¹ Ebben az olvasatban következőképpen a nemzeteknek (legalábbis Európa jelentős részében) igenis „van köldöke”.³² Mindazonáltal, Koselleckék szemében, a nemzet (és nép) fogalmának szemantikai struktúrájában megnyilvánuló tartós állandóságokat az újkor eljövetele a fogalmiságban megragadott szerkezetváltással egy alapvetően más szintre helyezte, így azokat a *demokratizálódás, politizálódás, ideologikussá válás és történetfilozófiai perspektívába* vetítés négyes hatóereje révén fokozatosan egy jövőre irányuló úgynevezett „elvárásfogalomná” változtatta. A nemzet társadalomtörténetében fogalomtörténeti szempontból tehát alapvető *törésvonalat* képez az újkor bekövetkezte, azzal együtt is, hogy folyamatosan tovább léteztek és hatottak a társadalmi értelemben vett „fent-lent” és a politikai vagy etnokulturális értelemben vett „bent-kint” strukturálisan állandó (mondhatni idő- és térbeli meghatározottságotól független) relációi. A kosellecki nemzetfogalom következőképp korántsem perennalista (még kevésbé primordialisista)³³, azaz a fogalomképződés történeti kontinuitásában a modernitás által bekövetkező változást igenis markáns *cezúraként* értékeli.

A konkrét (tehát névvel ellátott, és másokkal szemben aszimmetrikus ellenfogalomként működő) nemzet kikristályosodásában, felfogása szerint, a „mitikus és tudományos, történelmi és eredetlegendák, vallásos és misszionárius elhivatottság, kulturális és civilizációs küldetésstudat, vagy ’nacionalista’ előítéletek együttesen hatnak” – ezáltal pedig egészen közel kerül az A. D. Smith-féle etno-

³⁰ Lásd Koselleck folyóiratunkban közölt tanulmányát, 7. oldal (a szerk.).

³¹ Vö. Gellner 1983: 48–49; Hobsbawm 1997: 18.

³² Vö. Gellner 1996.

³³ A 20. század második felének nacionalizmuskutatásában egyértelműen domináns helyzetbe került modernista elméletekkel szembehelyezkedő hagyományos (olykor évszázados), illetve alternatív nézeteket és elméleteket összefoglaló néven perennalista és/vagy primordialisista jelzővel szokás illetni (egyesek az etnoszimbolizmust is ide sorolják). E két paradigma – melyek legfontosabb közös jellemzője, hogy képviselőik egyaránt elvetik annak gondolatát, hogy a nemzeteket kizárólag a modernitás, illetve a modernizáció termékeinek kellene tekinteni, jöllehet a perennialiszták általában nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a történelmi események hosszú távú nemzetformáló erejének, mint az általában ahistorikus beállítottságú primordialisista nézetek – különféle irányzatairól és képviselőiről lásd Smith 1998: 145–169; Smith 2001: 49–57; Bakk 2005: 79–85. A primordialisizmus – különösen annak Clifford Geertz és Edward Shils képviselte kulturális válfaja – markánsan eltérő értelmezéséről lásd továbbá S. Varga 2005, 2008.

szimbolista irányzat legfőbb megállapításához. Koselleck ugyanis amellet, hogy a nemzet és nép alapfogalmának *strukturális állandóságát*, valamint a mindenkori név fogalmiságának empiriáját hangsúlyozza, kiemeli egyúttal a *natio*-terminusnak a középkor vége óta fokozatosan módosuló jelentésátalakulását, szembeállítva azt a nacionalizmusfogalom, mint lényegét tekintve 18. századi neologizmus, modernségével és a 20. század óta „visszavetített” *terminus technikusszá* alakulásával. Ezáltal egyszerre sikerül elkerülnie a perennialista megközelítésekkel gyakorta együtt járó „retrospektív nacionalizmus” módszertani vádját, miközben ugyanolyan távol áll tőle a modernista szemléletmódot a hosszú időtartamú átalakulásokkal szemben általában jellemző „gátló prezentizmus”³⁴ szemellenzős „érzékletlensége” is.

Az talán jól látszik tehát, hogy Koselleck és szerzőtársai úgy jutnak el alapvető megállapításaikhoz, hogy a modern nacionalizmuselméletek leginkább mértékadóknak tekintett, angol nyelvű diskurzusának meghatározó munkáit csupán elvétve használják/hivatkozzák alapvető fontosságú szócikkükben, ami a nyilvánvaló átfedések (vagy akár épp a hangsúlyeltolódások) tükrében igencsak érdekes ténynek tűnik. Annak ellenére tehát, hogy a fogalomtörténeti eljárás, sokszor más historiográfiai megközelítésekkel vegyesen, az empirikus jellegű nacionalizmuskutatások egyre fontosabb részévé válik, az ehhez kapcsolódó problémák, valamint az elsőre eltérőnek látszó szempontrendszerek összevetése a téma kutatóit még számos további elgondolkodtató elméleti kérdés felvetésére sarkalhatja.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Anderson, Benedict 1983: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London. (A két újabb fejezettel megtoldott 1991-es második kiadás magyar változatát lásd: Uő 2006: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Ford. Sonkoly Gábor. Budapest.)
- Armstrong, John A. 1982: *Nations before Nationalism*. Chapel Hill.
- Ádám Péter 1998: Renan nemzetfelfogása. Elzász-Lotharingiától a nemzeti önrendelkezésig. In: Csató Éva (szerk.): *Mi a nemzet? Tanulmányok*. Budapest, 33–42.
- Bakk Miklós 2005: *A politikai identitás ontológiai alapjai*. Doktori disszertáció. Kolozsvár.
- Barth, Frederik 1969: Introduction. In: Uő (ed.): *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Cultural Difference*. Boston, 9–38.
- Bauer, Otto 1907: *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*. Wien.
- Bence György 1993: Márkus és a kulcsszavak. In: Erdélyi Ágnes et al. (szerk.): *Lehetséges-e egyáltalán? Márkus Györgynek – tanítványai*. Budapest, 81–97.
- Benda Gyula – Szekeres András (szerk.) 2007: *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. Budapest.

³⁴ Smith 2001: 83.

- Berlin, Isaiah 1990: *Der Nationalismus*. Berlin.
- Birnbaum, Pierre 2005: Social Theory and Nationalism. In: Dieckhoff, Alain – Jaffrelot, Christophe (eds): *Revisiting Nationalism. Theories and Processes*. London, 78–99.
- Carr, Edward H. 1945: *Nationalism and After*. London.
- Dieckhoff, Alain 2004: Egy megrögzöttség túlhaladása – a kulturális és politikai nacionalizmus fogalmainak újraértelmezése. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmus-elméletek (szöveggyűjtemény)*. Budapest, 298–311.
- Gellner, Ernest 1983: *Nations and Nationalism*. Oxford.
- Gellner, Ernest 1996: Reply: Do Nations Have Navels? *Nations and Nationalism* (2.) 3. 366–371.
- Halmos Károly 2003: Kulcsszavak és jelszavak. In: Szekeres András (szerk.): *A történész szerszámosládája*. Budapest, 173–180.
- Hayes, Carlton 1931: *The Historical Evolution of Modern Nationalism*. New York.
- Hobsbawm, Eric J. – Ranger, Terence (eds.) 1983: *The Invention of Tradition*. Cambridge.
- Hobsbawm, Eric J. 1990: *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*. Cambridge. (A szócikkben hivatkozott német fordítás 1992-es, magyarul pedig lásd: Uő. 1997: *A nacionalizmus kétszáz éve. Előadások*. Ford. Baráth Katalin. Budapest.)
- Hroch, Miroslav 1985: *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge.
- Huszár Ákos 2004: Reinhart Koselleck fogalomtörténete és az utópia problémája a szociológiában. *Korall* (5.) 15–16. 89–116.
- Hutchinson, John – Smith, Anthony D. (eds.) 1996: *Ethnicity*. Oxford – New York.
- Jenkins, Richard 1997: *Rethinking Ethnicity. Arguments and Explorations*. London.
- Karácsony András 1995: Fogalomtörténet-írás. In: Uő: *Bevezetés a tudásszociológiába*. Budapest, 104–111.
- Kántor Zoltán (szerk.) 2004: *Nacionalizmus-elméletek (szöveggyűjtemény)*. Budapest.
- Kemiläinen, Aira 1964: *Nationalism: Problems Concerning the Word, the Concept and the Classification*. Yväskylä.
- Kohn, Hans 1944: *The Idea of Nationalism. A Study on Its Origins and Background*. New York.
- Koselleck, Reinhart 1992: Einleitung. Volk, Nation, Nationalismus, Masse. In: Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart (Hrsg.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* Band 7. Klett-Cotta, Stuttgart, 141–151.
- Koselleck, Reinhart, 2003a: A kora újkor elmúlt jövője. (Ford. Hidas Zoltán.) In: Uő: *Elmúlt jövő*. Budapest, 17–41.
- Koselleck, Reinhart 2003b: Fogalomtörténet és társadalomtörténet. (Ford. Hidas Zoltán.) In: Uő: *Elmúlt jövő*. Budapest, 121–147.
- Meinecke, Friedrich 1908: *Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zur der Genesis des deutschen Nationalstaates*. Berlin – München.
- Plamenatz, John 1976: Two Types of Nationalism. In: Kamenka, Eugen (ed.): *Nationalism. The Nature and Evolution of an Idea*. London, 22–36. [Magyarul lásd: Uő. 1995: A nacionalizmus két típusa. (Ford. Szanyi Imre.) In: Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs, 52–67.]

- Renan, Ernest 1992: *Qu'est-ce qu'une nation? et autres essais politiques*. Textes choisis et présentés par Joël Roman. Paris.
- Renan, Ernest 1995 [1882]: Mi a nemzet? (Ford. Réz Pál.) In: Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs, 171–187.
- Richter, Melvin 1995: The Geschichliche Grundbegriffe: Relating political and social concepts to structural change. In: Uő: *The History of Political and Social Concepts*. Oxford, 58–78.
- Richter, Melvin 2001: The German version of „linguistic turn’: Reinhart Koselleck and the history of political and social concepts (*Begriffsgeschichte*). In: Castiglione, Dario – Hampsher-Monk, Iain (eds.): *The History of Political Thought in National Context*. Cambridge, 58–80.
- Schöpflin György 2003: *A modern nemzet*. Máriabesenyő – Gödöllő.
- Smith, Anthony D. 1986: *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford.
- Smith, Anthony D. 1998: *Nationalism and Modernism. A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*. London – New York.
- Smith, Anthony D. 2001: *Nationalism. Theory, Ideology, History*. Cambridge.
- Snyder, Louis 1954: *The Meaning of Nationalism*. New Brunswick.
- Snyder, Louis 1968: *The New Nationalism*. New York.
- Szabó Márton 1997: Politikai fogalmak történeti metszetben. In: Koselleck, Reinhart: *Az asszimetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. (Ford. Szabó Márton.) Budapest, 83–104.
- Szabó Márton 2003: Az összehasonlító politikai fogalomtörténet-írás lehetőségei. In: Szekeres András (szerk.): *A történész szerszámosládája*. Budapest, 159–171.
- Trencsényi Balázs 2003: Kulcsszavak és politikai nyelvek: gondolatok a kontextualista-konceptualista eszmetörténeti módszertan kelet-közép-európai adaptációjáról. In: Szekeres András (szerk.): *A történész szerszámosládája*. Budapest, 117–158.
- Trencsényi Balázs 2007: *A politika nyelvei*. Budapest.
- S. Varga Pál 2005: A nemzet mint szimbolikus értelemvilág. In: Uő: *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Budapest, 35–81.
- S. Varga Pál 2008: A nemzetfogalom fenomenológiai megközelítésének lehetséges hasznáról. In: Kulin Ferenc (szerk.): *A nemzeti tudományok historikuma*. (Kölcsey Füzetek XVIII.) Budapest, 307–324.

Albert Réka

Kísérlet egy esszencialista nemzeti képzet antropológiai megközelítésére*

„Az a kultúrafogalom, amely mellett síkraszállok, s amelynek hasznosságát [...] próbálok bizonyítani: lényegében szemiotikai jellegű. Max Weberrel együtt úgy vélem, hogy az ember a jelentések maga szötte hálójában függő állat. A kultúrát tekintem ennek a hálónak, elemzését pedig éppen emiatt nem törvénykereső kísérleti tudománynak, hanem a jelentés nyomába szegődő értelmező tudománynak tartom. A kifejtést tartom a céloknak, a felszínen rejtélyes társadalmi kifejezések magyarázatát.”

Clifford Geertz¹

Abban az óriási halmazban, amely a nemzeti kultúrákról és társadalmakról alkotott legkülönbözőbb reprezentációkat² tartalmazza, jelentős számban találunk olyan normatívnak tekintett esszencialista reprezentációt, amely a „nemzeti mivolt”, a „nemzeti jelleg”, a „nemzeti karakter” erősen sztereotipizált kollektív képzetét jeleníti meg. A nemzeti közösségek kulturális jelenségeit vizsgáló kutatók általában hajlamosak arra, hogy a sztereotipizált képzeteket mindössze olyan redukcióknak tekintsék, amelyek nem többek, mint a kollektív karakter egyfajta érdektelen torzulásai,³ és amelyekkel kapcsolatosan az egyetlen helyes kutatói attitűd az azoktól való elhatárolódás lehet, illetve legfeljebb annak bemutatása, hogy adott esszencialista képzet miben és miért nem felel meg a korabeli társadalmi és történelmi valóságoknak. Már csak abból a jogos megfontolásból is, miszerint ha egy kutató ezeket a képzeteket tárgyalja, óhatatlanul újratermeli

* Jelen tanulmány az OTKA által támogatott, NI69207. számú *A 19. századi magyar nemzetépítés elemeinek átértékelése új szempontok alapján* címet viselő kutatási program keretében készült.

¹ Geertz 2001: 196.

² A francia *représentation* kifejezés, amelynek tükörfordítása a magyar reprezentáció, eredetileg legalább két jelentéssel rendelkezett. Egyrészt képzetet jelentett (lásd Durkheim „kollektív képzetek”), másrészt a képzetek megjelenítését, visszatükrözését, ábrázolását. Tekintettel arra, hogy a szó reprezentációként mára kiirathatatlanul részévé vált a magyar tudományos köznyelvnek, a fent jelzett kétértelműség ellenére is kénytelenek voltunk megtartani. Mindazonáltal, ahol a szövegben egyértelműen képzetekről van szó, ott ez előbbi, ahol visszatükrözésről vagy ábrázolásról, ott az utóbbi kifejezést használjuk; a reprezentációt pedig csak ott alkalmazzuk, ahol mindkettőről szó van, ezzel is e kettősséget hangsúlyozva.

³ Herzfeld 1992: 67.

a gyakran nemkívánatos jelentéseket hordozó tartalmakat és alkalmasint az előítéleteket mozgósító nacionalista gondolkodásmódot is. Mint ahogyan az antropológus Kapferer megjegyzi, „úgy tűnik, hogy a nacionalisták bebizonyítják azt, amit sok antropológus állít”.⁴

Csakhogy a kutató nem hagyhatja figyelmen kívül azt a tényt, hogy a fent említett esszencialista nemzeti képzetek máig szerepet játszanak a nemzeti társadalmak mind politikai, mind pedig kulturális életében. Hiszen jellemzően továbbra is azokban a történelmi helyzetekben mobilizálódnak, amelyekben a nemzeti társadalmakban versengő, különböző identitások keresik a megnyilvánulás és a kifejezés lehetőségeit, vagy amikor a nemzetként fellépő közösségek próbálják érdekeiket érvényesíteni, gondolok itt például az Európai Unió bővítését kísérő ellentmondásos jelenségekre.⁵ Talán ezzel magyarázható, hogy nagyjából a 19. századra tehető megjelenésük óta, az esszencialista nemzeti reprezentációk gyakorlatilag elfedik a különböző csoportidentitások mögött rejlő különböző nemzetkoncepciókat, vagyis éppen azokat a nemzetről vallott eltérő nézeteket, amelyeket jelenkori kutatásaink feltárni kívánnak.

Noha tudjuk, hogy az esszencialista reprezentációkat – megjelenésük pillanatától napjainkig – az egyes társadalmi szereplők hatékony eszközként állítják hegemon törekvéseik szolgálatába, hiba lenne vizsgálatukat csupán a politikai érdekek és stratégiák logikája által meghatározott erőterre korlátozni. A politológiai megközelítés ugyanis, miközben a nacionalista képzetek társadalmi hatékonyságára fókuszál, többnyire föl sem teszi azt az alapkérdést, hogy e kollektív reprezentációk valójában milyen specifikus mechanizmusok révén is fejtik ki kultúra- és közösségteremtő hatásukat, más szóval, hogyan is működnek egyáltalán.

Ennél is meglepőbb talán, hogy ugyanez az alapkérdés a nacionalizmus működését, illetve a nemzetépítés stratégiáit tárgyaló nagy hatású antropológiai munkákban is jórészt megválaszolatlan maradt. Bár úgy tűnhet, hogy Benedict Anderson úttörő munkája – mivel kifejezetten az „elképzelt közösséget” létrehozó szimbolikus folyamatokat vizsgálja – éppen a fent jelzett szempontok szerint is újított, valójában mind az ő, mind pedig az Ernst Gellner nevével fémjelzett konstruktivista megközelítés, végső soron olyan globális ideológiaként

⁴ Bruce Kapferer szerint a nacionalizmus a kulturális folyamatok egyfajta sajátosnak tekinthető formálása. „A kultúrának a nacionalizmus általi tárgyiasítása és a nacionalisták azon állítása, amely szerint az az emberi cselekvések mozgatórugója, gyakorlatilag az antropológia egyes kulcstételeinek megerősítése. Úgy tűnik, hogy a nacionalisták bebizonyítják azt, amit sok antropológus állít. Valójában, arra a kapcsolatra, amely a modern nacionalizmust, a modern antropológia kibontakozását és a kultúra fogalom központi szerepét az antropológiában összeköti, már régóta felfigyeltek.” (Kapferer 1989: 192.)

⁵ Az Európai Unió közelmúltban lezajlott bővítésével kapcsolatos események kísérőjelenségei éppen arra hívták fel a figyelmet, hogy az előzetes várakozások és a nemzetek lassú eltűnését vizionáló jóslatok ellenére a nemzetben való gondolkodás látványos hangsúlyokat kapott, az esszencialista nemzeti reprezentációk, a nemzeti sztereotípiák erőteljes „aktivizálódása” pedig meglepő társadalmi jelenségeket produkált.

láttatja a nacionalizmust, amelyet az elit kényszerít a különböző lokálisnak tekinthető univerzumokra.⁶

Ezzel szemben, Michael Herzfeld a Görögországban végzett hosszú antropológiai terepmunka-tapasztalatai nyomán arra a következtetésre jut, hogy többé már nem elfogadható az úgynevezett „top-down” (fentről le) modell alkalmazása, mert az a lokálist mindössze egyszerű befogadóvá fokozza le, az uralkodó áramlatok passzív befogadjává. Éppen ezért ő a lokális szintjén vizsgálja meg a nemzetállamot alakító folyamatokat, és szemléletesen bizonyítja, hogy az általa görcső alá vett etnikai sztereotípiák és esszencialista nemzeti képzetek kollektív ismerete és a lokális társadalomban való mindennapos használata, valójában a homogén nemzetről alkotott elképzelést kérdőjelezi meg folyamatosan.

Nézetem szerint Herzfeld megközelítése különösen releváns az esszencialista nemzeti képzetek antropológiai kutatása során. Feltéve, hogy nem hagyjuk figyelmen kívül az írástudó elit – legyen az csupán lokális, vagy országos, vagy akár nemzetközi szinten hatást gyakorló – szimbólumgyártó, kollektív képzetet alakító és terjesztői tevékenységét. Ha az esszencialista nemzeti képzeteket és azok ábrázolását vizsgáljuk, akkor a kitalálás, megalkotás és terjesztés bonyolult folyamata egy olyan komplex kölcsönhatás eredményeként értelmezhető, amely egyrészt a centrum és a periféria, másrészt a lokális és a nemzeti, illetve a nemzetek közötti viszonyrendszerben aktivizálja a különböző társadalmi csoportok által osztott kollektív képzeteket.

Jelen tanulmány azonban nem a nemzetelméletek terjedelmes irodalmát kívánja újabb elvont argumentummal bővíteni. Célunk annál sokkal szerényebb. Mindössze arra teszünk kísérletet, hogy a bevezetőben felvillantott elméleti megfontolások alapján, a 19. század publicisztikai anyagából kiválasztott néhány szövegre támaszkodva bemutassuk a magyar „nemzeti mivolt”, „jelleg” vagy „karakter” egyik esszencialista reprezentációját, valamint megvilágítsuk a kitalálás, újratermelés és terjesztés folyamatának néhány aspektusát. A nemzeti képzetalkotás itt megkísérelt megértése egyik első lépés lehet azon az úton, amely a nacionalista gondolkodásmód belső mechanizmusainak feltárása felé vezet.

*

1859 októberében jelent meg Beniczky Irma terjedelmes leírása a kor színvonalas ismeretterjesztő orgánumának két egymást követő számában, a *Vasárnapi Újság*-ban. A „Pusztai élet” címet viselő íráshoz, amely a lap közkedvelt „Hazai tájleírások s népviseletek” rovatában kapott helyet, a szerkesztő sokatmondó megjegyzést fűzött:

⁶ Míg Anderson egyáltalán nem szentel figyelmet az esszencialista reprezentációk „nemzetépítő” szerepének, addig Gellner egyszerűen elveti („hazug mítosznak” minősíti) a „nacionalista képzeteket”.

„E néprajz nem régiben egy igen elterjedt külföldi német lapban jelent meg. Közöljük azt, hogy a rólunk terjesztett véleményeket ismerjük, a mi ezen esetben eléggé hű és kedvező színben jelent meg. Egyuttal e cikket visszafoglaljuk, mint magunkét, mint keblünkéből származottat, mert ez ismertetés alatt »Beniczky Irma« nevet olvasunk. Ki ő, az ismeretlen szerzőnő? S ha illy szépen ír, miért nem áll a mi soraink között? – Szerk.”⁷

Látható, hogy a véleményformálást ez esetben sem bízta a véletlenre a *Vasárnapi Újság*. A szándék egyértelmű: a szerkesztő önnön szakértelme és társadalmi pozíciója jogán minősíti és hitelesíti a lapjában közölt „ismertetés” megállapításait, elfogadja és mintegy elfogadásra ajánlja a „rólunk terjesztett véleményeket” és nem utolsósorban kijelöli az adott „néprajz” értelmezési keretét. Mindezt úgy, hogy ugyanakkor a korabeli olvasó tudomására hozza mind az ismeretlen szerzőnőhöz,⁸ mind az általa leírtakhoz való viszonyulás kívánatos módját. A „Pusztai élet” című cikk pedig alkalmasint eleget tesz mind a három szempont által támasztott követelményeknek.

Beniczky tanulmánya ugyanis elsősorban egy módszeresen elkészített, részletes etnográfia, amelyben a szerző egy utazás alkalmával tett megfigyeléseit, személyes benyomásait ötvözi a címben jelzett tárgyra vonatkozó konkrét információkkal. Az utazásra – mint megtörtént eseményre – való jelzésszerű hivatkozás többször felbukkan a szövegben. A szerzőnek kimondatlanul is célja van vele: így vindikál objektivitást az általa leírtaknak, hiszen ott volt, látta, tehát valósnak tekinthető az általa megrajzolt kép.

Miközben az olvasó szeme előtt szinte megelevenedik az érzékletesen megrajzolt pusztai táj, benépesítve az ott élő emberekkel és állatokkal, a szépen gördülő leírást ismételten megszakítják olyan információk és – bizonyára didaktikus céllal betűzött – magyarázatok, amelyeket az író láthatóan a német olvasókörönségre való tekintettel illeszt bele a tanulmányba, mintegy kibeszélve a szövegből.⁹ A mocsár, a nádas, a Tisza-part, a „síkság termő része”, a csárda, vagy a tanya

⁷ Hazai tájleírások s népviseletek. I. Pusztai élet. *Vasárnapi Újság* (továbbiakban VÚ.) 1859. október 2. (40. szám).

⁸ Beniczky Irma 1828-ban született a felvidéki Alsó-Micsinyén. Az 1848–49-es események következtében, minthogy bátyja ~ Lajos fontos szerepet játszott a szabadságharcban, a család elveszítette vagyonát és az író nehéz körülmények között töltötte fiatal éveit. 1860-ban Kuliffay Ede költő felesége lett. Első írásait 1858-ban közölte, „[...] a mikor is több külföldi lapban jelentek meg tőle apróbb dolgozatok; 1859-ben a *Vasárnapi Újságba* írt eredeti hazai tájleírásokat, részint a *Gartenlaube*-ban megjelenteket közölte fordításban.” 1860-tól a *Buda-pesti Bazár* munkatársa, de sok más szépirodalmi és divatlap is közölte írásait, némelyik lapnál hosszabb-rövidebb ideig szerkesztőként is dolgozott (*Családi Kör, Tarka Világ, Magyar Hírlap, Regélő, Képes Családi Lapok, Nemzeti Hírlap*). Számos ifjúsági könyve, pedagógiai és női olvasóknak szánt ismeretterjesztő munkája, valamint regényfordítása jelent meg. 1902-ben hunyt el Újpesten. [Lásd Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*; valamint Kenyeres Ágnes (szerk.): *Magyar életrajzi lexikon 1000–1990*.]

⁹ „Kik ezen gyanús kinézésű egyének, kik az asztal körül olly komolyan borozgatnak, egy pillanatra is alig méltatván a belépő idegent? Miféle ház ez? Hol vagyunk? E három kérdésre magyar

a plasztikus leírásnak köszönhetően mind nagyon életszerű. Pontos információkat szerezhetünk a nád és a sás hasznosításáról,¹⁰ a tiszai halászatról, majd említést nyernek az alföldi gabonatermesztés azon jellegzetességei, amelyek még sok évtized múlva is foglalkoztatják a néprajzkutatókat.¹¹ Találunk néhány mondatot az állattartásról, majd részletes leírást az aratásról,¹² valamint ez utóbbihoz kapcsolódó népszokásokról. A szerző azon túl, hogy betekintést nyújt az Alföldön élő társadalmi, illetve foglalkozási csoportok tevékenységébe, röviden utal a csoportok egymáshoz való viszonyára, – mai fogalmaink szerint – a társadalmi rétegzettségre is. Jó etnográfushoz illően, aprólékosan leírja a felvonultatott figurák jellemző öltözetét, külön figyelmet szentelve a jellegzetesnek tartott ruhadaraboknak.

Ám a pontosan tájékoztató, objektív hang megbicsaklik, amikor Beniczky a pusztai lakóit jellemzi. Általában rosszul titkolt szimpátiával ír a betyárokról és a juhászról, a szegénylegényeket pedig egyenesen mint „pusztai lovagokat”, a „pusztai arslánait” állítja elének, akik a betyárokhhoz hasonlóan „a mások rovására élnek ugyan, de nem annyira a félelemnek, kikényszerített, mint inkább a vendégszeretetnek önkényes adományaiból”. Az írást a tényszerű megállapítások ellenére is mélyen áthatja a pusztaromantika. Ez pedig alkalmanként olyan

---

embernek könnyű a felelet; de nem csuda, ha az idegen mindezen titokteljes dolgok láttára holmi borzadályt érez magában. Pusztán vagyunk; ama sötét alakok betyárok; ama ház csárda. E szó alatt a »puszta« egyáltalában nem kell valami elhagyott, lakatlan helyet, vagy terméketlen sivatagot érteni; Magyarországból azzal oly darab föld megnevezésére élnek, melynek határain belül egyetlen falu sem található, s mely több száz sőt néha több ezer holdra terjed. E puszták számát mintegy 3000-re teszik, melyek részint magánosok, részint egész községek birtokában vannak. Hogy terjedelmükről némi fogalmat nyújtsunk, csak a Hortobágyi pusztát említjük meg, mely 55,000 holdra terjed, s melynek kövér legelője a számtalan juhon és lovakon kívül 30,000 darab szarvasmarháának gazdag táplálékot nyújt. E pusztai rajta legelő összes barmokkal együtt Debreczen városáé, melynek határa 10 mérföld hosszú, és két mérföld széles.” VÜ. 1859. október 2. (40. szám).

¹⁰ „A nádat és sást télen, mihelyt a mocsárok befagytak, levágják, csomókba kötik, s részint eladják, részint saját használatukra fordítják. Minthogy e tájakon a fát csak nevérről ismerik, azért közönségesen a nád szolgál tüzelőszerű. Továbbá ezzel fedik házaikat, gyékényt készítenek, s utat csinálnak belőle a mocsárokon át. Gyakran történik, hogy erősen összekötött nádkévéket több rétegen egymásra raknak, s az így készült ruganyos hídon a legnagyobb terheszekerekkel haladnak át. E mocsáros vidékek lakói az ily hidak építésében kitűnő ügyességgel bírnak; egy-két óra múlva készen áll a néhány öles nádhid. Sőt néha járhatlan mocsárokon át 10–200 öl hosszú hidat is vernek ily módon.” VÜ. 1859. október 2. (40. szám).

¹¹ „A gabona és takarmány eltartására szolgáló csűrök és felszereknek itt nyoma sincs. A szükséges anyagszerek hiánya miatt bajos is volna e tájakon nagyobbszerű épületeket emelni. A betakarított gabonát szabad ég alatt, valamely kerített térségen háznagyságú asztagokba rakják, s annak idején lovak által nyomtatják el.” VÜ. 1859. október 9. (41. szám).

¹² „Az aratás kezdetével a pusztai is megélenkül; némely nagyobb birtokon 600–800 arató is dolgozik. Ezek többnyire az északi tót megyékből vándorolnak le, melyek lakói a föld sovány terméséből otthon meg nem élhetnek. Itt tartózkodásuk ideje alatt bizonyos communistikus társaságot képeznek. Egyet maguk közül főnöknek választanak, kinek hivatása közös érdekük felett őrködni, a szerződést, a következő évre megkötni, s az élelmezésről gondoskodni. Ennek oldala mellett áll a gazdaság, ki mindnyájuk számára főz és süt. Legközönségesebb munkabérük az általuk learatott összes gabonának tízedrészéből áll. Valódi öröm nézni, milly rendkívüli szorgalommal dolgoznak az emberek” VÜ. 1859. október 9 (41. szám).

szövegrészeket eredményez, amelyek a megfigyelt valóságot ábrázoló leírásoknak teljesen ellentmondó következtetést, interpretációt, véleményt tartalmaznak. A megidézett szereplők jellemzésekor feltehetően nem csupán azért vált hangot a szerző, mert – mint ismeretes – a szubjektivitás megkerülhetetlen velejárója a személyes véleménynek, hanem elsősorban azért, mert a művelt író nő valójában nem tudja, vagy talán nem is akarja a saját tapasztalatait közvetíteni és megosztani az olvasóközönséggel.

Ehelyett – és ezt tartjuk témánk szempontjából igazán lényegesnek – a korabeli nemzeti diskurzus hatékony közvetítőjévé átlényegülve, az akkoriban oly jellemző kollektív reprezentációt, a század folyamán aprólékosan kidolgozott nemzeti karakter kulturális reprezentációját reprodukálja. A szöveg olvasása közben néha még olyan benyomásunk is támadhat, hogy a részletes etnográfia csupán valamiféle alap, vagy tartószervezet, amelyre ráépül a már unalomig ismételt sztereotípiákat tartalmazó kollektív képzet. A két különböző – az objektívnek vélt tudományoskodó, valamint a némileg túlfűtött nemzeti – diskurzus fokozatosan összecsiszódik, bekezdésről bekezdésre növelve a szöveg által közvetített szemantikai feszültséget. Például, közvetlenül a Tisza szabályozási munkálatait említő néhány dicsérő, majd hogyanem propagandisztikus céllal papírra vetett mondat után¹³ Beniczky váratlanul, az elbeszélés ívét szinte brutálisan megtörve, kifejezett módon elénk tárja a magyar nemzeti mivolt (vagy karakter) egyik esszencialista reprezentációját, egyfajta végső üzenetként a cikk első részének legvégén.

„Feltűnő azon körülmény, hogy e vad pusztákon csaknem kizárólag zsidó kocsmárosokat talál az ember. Magyar ember nem vállalkozik arra mert nincs meg benne az illy üzlettel járó számító szellem és a nyerekedési vágy, melly a gazdagok előtt az alázatosság mindenféle formájában hajlongani tud, míg a szegényekkel szemközt aljas dölyfösségekben nyilatkozik. A magyar ember ritkán marad közönyös valamely kérelem iránt, míg ellenben egy ismeretlen parancsai előtt zárvák fülei, bármily gazdag jutalom kínálkozzék is neki tett szolgálataiért. Természetes, hogy a magyar jellemnek ezen fővonása a társas életből napról napon jobban eltűnik, s most már jóformán csak a pusztákon, a természetnek amaz egyszerű gyermekeiben tartja fenn magát.”¹⁴

Majd a következő számban megjelenő rész is hasonlóan fejeződik be, mintegy kiegészítve a közvetíteni kívánt magyar imázst.¹⁵

¹³ „A Tisza e féltelen kicsapongásainak most gátot vetnek, medrének munkában levő szabályozása által. Ha e nagyszerű munka be lesz fejezve, a mocsárok legnagyobb részt el fognak tűnni, s termékeny mezőkké alakulnak át.” VÜ 1859. október 2. (40. szám).

¹⁴ Hazai tájleírások s népviseletek. I. Pusztai élet. VÜ. 1859. október 2. (40. szám).

¹⁵ A kép és imázs kifejezéseket nem tekintjük egymás tökéletes szinonimájának, ugyanis nézetünk szerint a „magyar imázs” kifejezés jelentése bővebb, mint a magyarságkép jelentése. Ez utóbbi elsősorban az önképre utal, míg az előbbi magában foglalja a recepcióra való utalást is, vagyis azt a módot, ahogyan az idegen tekint, illetve tekinthet a magyar reprezentációjára.

„A pusztai lakója menten maradt azon túlfinom illemtől, mely a nyílt, becsületes arcot csalfa mázzal vonja be; mindazáltal nem hiányzik benne a kellem és erkölcsi ildomosság. Általában a magyarban nem található fel ama nyers mindennapiasság, ama buta otrombaság, mellyet más népek legalsó rétegeiben tapasztalunk, mellyek pedig olly örömezt nevezik a magyart durva barbárnak. Jellemében van valami lovagiasság, melly leginkább a nőnem iránti előzékeny viseletében mutatkozik. Büszke önértet, erejének tudata, valamint a zene és költészet iránti veleszületett hajlama képezik szívének fő jellemvonásait. Szomorító jele a polgárosításnak, hogy a magyar nemzeti jellem alapvonásait sokkal nagyobb mértékben találjuk fel a puszták miveletlen lakóiban, mint a sima polgárosodás útján haladó városokban.”¹⁶

A magyar karakter ilyen típusú esszencialista meghatározása, természetesen nem a felvidéki származású Beniczky Irma találmánya. E nemzeti reprezentáció előképei, jórészt az irodalom által kidolgozott sematikus, esszencialista „pusztai magyar”-ábrázolások jól ismertek, mint ahogyan az a reprezentációs gyakorlat is, amelyen keresztül a nemzethez való tartozás, valamint az azzal strukturálisan együtt járó kirekesztés megvalósul. Azt a tényt, hogy a nemzetinek mondott társadalom önmagát csak kontrasztív módon tudja meghatározni, már a múlt század elején leírta Marcel Mauss francia etnológus, majd nyomában még számos, a nemzeti kultúrával, a nemzetépítés kulturális gyakorlatával foglalkozó társadalomkutató.¹⁷

Márpedig a fent bemutatott szövegrészből is világosan kiderül, hogy az idézett „zsidó kocsmáros” *versus* „magyar ember”, illetve „általában a magyar” *versus* „más népek” dichotómia alapvetően fontos strukturális eleme az adott nemzeti reprezentációnak. Mind az idézett leírásban, mind pedig a hozzá hasonló ábrázolásokban, az ellentétpár egyik tagja – a „mi” – tulajdonképpen indirekt módon, valakikhez, valakikhez, a „másikhoz” képest határozza meg önmagát. Így hozza létre egyfelől azt a tetszés szerint bővíthető halmazt, amely a „mi”-t, „általában a magyart” jellemző tulajdonságokat tartalmazza, másfelől pedig azt, amelybe azok a tulajdonságok kerülnek, amelyek hangsúlyozottan *nem* jellemzőek a magyarra. Éppen ezért az ilyen és az ehhez hasonló kontrasztokat létrehozó diskurzus hangütése *per definitionem* polemikus, hiszen egyrészt elismerést, elfogadást vindikál a pozitívnak tekintett tulajdonságok számára, másrészt visszautasítja a vélt vagy valós, negatívnak tekintett karakterisztikumokat. Nem melleleg így ez a típusú nemzeti reprezentáció hangsúlyos politikai dimenzióval is rendelkezik.

¹⁶ Hazai tájleírások s népviseletek. I. Pusztai élet. (Vége) VÚ. 1859. október 9. (41. szám).

¹⁷ Nem sokkal az első világháború után kezdi el írni Marcel Mauss a nemzet kérdését tárgyaló nagy művét, amelyet azonban soha nem fejez be. Mindössze egy szöveget publikál 1920-ban *The Problem of Nationality* címmel. Ez a szöveg valójában Maussnak a hasonló címmel rendezett szimpóziumon előadott hozzászólása, amelyet más hozzászólásokkal együtt adtak ki. *Proceedings of the Aristotelian Society*, New Series, Vol. 20. 1919–1920: 237–265. A nagy vállalkozásnak valójában csak egyes részleteit ismerhetjük, azoknak a szövegeknek köszönhetően, amelyeket Henri Levy-Brühl közöl 1956-ban a *L'Année sociologique* folyóiratban *La nation* címmel. Ez a szöveg kerül bele az 1969-ben megjelenő Mauss összegyűjtött műveit tartalmazó gyűjteménybe. (Mauss 1969.)

Amennyiben elfogadjuk, hogy az önkép kontrasztív módon való meghatározása alapvető jelentőséggel bír az esszencialista nemzeti reprezentáció belső struktúrájának létrehozásában, úgy az antropológiai elemzés során semmiképpen nem kerülhetjük meg a kontrasztív referens, vagyis a „másik” vizsgálatának problémáját. Láthatjuk, hogy a „Pusztai élet”-ben felvázolt magyarábrázolásban a viszonyítási szubjektumok kijelölése két különböző szinten történik. A diszkurzív politikatudomány Carl Schmitt által kidolgozott – adott esetben némileg módosított – kategóriáira hivatkozva azt mondhatjuk, hogy a vizsgált reprezentáció egyrészt a „más népek”-hez képest, tehát az úgynevezett „külső” idegenhez képest, másrészt pedig egyfajta „belső” idegenhez képest véli meghatározni a saját nemzeti mivoltot. Az összehasonlítás e két szintjének vizsgálata valójában más-más értelmezési regisztert mozgósít. A nemzeti (a magyar) szembeállítás más népekkel, jelen esetben implicit módon a némettel, kétségkívül csak abban a keretben nyer értelmet, amely a nemzetépítés folyamatát egy globális kulturális logika által meghatározott gyakorlatként határozza meg.¹⁸ Ezzel szemben, a belső idegennel való szembeállítás, mindenképpen a lokális szintjén, a saját nemzeti társadalom belső törésvonalai által meghatározott kontextusban értelmezhető.

Ha a szövegben fellelhető oppozíciós párokat tüzetesebben megvizsgáljuk, szembetűnik, hogy nem csak a „mi” és a „másik” jellemző tulajdonságai állnak szemben egymással. A kontrasztba állítás, mint diszkurzív gyakorlat, valójában nem merül ki abban, hogy létrehozza a sematikus nemzeti karakterek dichotómiáját, hanem ezen túlmenően, e nemzeti képzet más, alapvetően fontos elemeit is érinti. Nevezetesen azoknak a lokális társadalmi tereknek a reprezentációját is, amelyek egy kiemelten nemzetinek tekintett teret hivatottak ábrázolni. Például, mint ahogyan már egy korábbi tanulmányunkban kimutattuk, a 19. század harmincas éveinek bőséges pusztai témájú irodalmában, maga az alföldi táj áll versenyben a hegyekkel,¹⁹ az alföldi magyar pedig implicita a hegylakókkal.²⁰ A megvizsgált „nemzeti” tájat ábrázoló szövegek majd’ mindegyike, legyen az vers, vagy próza – hol hangsúlyosan, hol csak formálisan – tartalmazza a „magyar táj” kontrasztív referensére való hivatkozást.²¹

¹⁸ Benedict Anderson szerint a nacionalista gondolkodásmód paradox volta pontosan abban áll, hogy a nemzet, miközben bizonyítottan olyan globális kulturális fenomén, amely a világ bármely társadalmában vizsgálat tárgyát képezheti, ugyanakkor szigorúan úgy „képzeli el” önmagát, mint olyan sajátost és egyedít, amely markánsan különbözik az összes többi nemzettől. (Anderson 1983.)

¹⁹ Hogy csak a mindenki által ismert, napjainkig „terjesztett”, talán legfontosabb referenciát idézzük, gondoljunk a Petőfi Sándor „Alföld” című versének kezdősoraira (*Mit nekem, ti zordon Kárpátok... stb.*). E vers megjelenésének időpontját (1844) Szabó Zoltán egyenesen az Alföld születésnapjának tekinti. (Szabó 1999: 57–58.)

²⁰ A hegy–alföld ellentét, valamint e két tájtípus által szimbolizált tartalmak szembeállítása kvázi kötelező eleme volt minden olyan reprezentációnak, amely táj által meghatározott nemzeti karaktert ábrázolta. Részletesen kifejtve, valamint Gaál József, Eötvös József, John Paget írásai-ból vett példákkal illusztrálva. (Albert 2004: 81–95.)

²¹ Továbbgondolva a már idézett Marcel Mauss, illetve Orvar Löfgren és mások által kifejlesztett elméletet a nemzeti kultúrák kontrasztív voltáról, megállapíthatjuk, hogy a nemzeti

Ám Beniczky idézett írásában a pusztá szimbolikus tere már nem a hegyekkel áll szemben, hanem a polgárosodó várossal, a pusztán lakó, „magyar ember” kontrasztív referense pedig a fejlődő kereskedelem lokális képviselője, a zsidó kocsmáros. Hiszen időközben megváltozott mind a társadalmi, mind a történelmi kontextus, következésképpen a reprezentáció szemantikai tartalmának értelmezési kerete is alaposan átalakult, miközben a jelentéseket hordozó, dichotomikus szerkezet láthatóan állandó maradt.

Nem mellesleg, a szimbolikus terek szembenállásán túl, a vizsgált reprezentációkban fellelhető időreferenciák is követik a kontrasztív logikát és majd’ minden esetben – hol konkrétan, hol csupán metaforák által kifejezve – a mai és az elmúlt szembenállására utalnak.²²

Bármennyire is fontos lenne a téma szempontjából, jelen cikk nem vállalkozik az adott időszak társadalomtörténeti vonatkozásainak, valamint a reprezentáció és a társadalmi valóság bonyolult összefüggéseinek részletes tárgyalására, hiszen jelentőségét tekintve ez a problémakör messze túlmutat e kísérlet keretein, kifejtése minden bizonnyal egy külön tanulmány megírását feltételezné. Ami azonban számunkra egy lehetséges antropológiai olvasat létrehozása szempontjából érdekes, nem más, mint az a megfigyelés, hogy az ilyen típusú nemzeti reprezentációkban szinte kötelezően megjelenő ellentétpárokat értelmezve, több-kevesebb pontossággal kirajzolható a dinamikusan alakuló nemzeti önkép. Az a korabeli nemzeti önkép, amely egyrészt szoros, de közel sem egyértelmű kapcsolatban áll a formálódó nemzeti társadalom mély belső kulturális tagoltságával, másrészt pedig magában foglalja a más nemzetekhez viszonyított önmeghatározás kötelező elemeit, vagyis azokat a sajátosnak és egyedinek tekintett vonásokat, amelyek vélhetően megkülönböztetik a magyarokat más nemzetek tagjaitól. Másképpen fogalmazva, az a magyar imázs, amelyet Beniczky írása (és a hozzá hasonló esszencialista ábrázolások) közvetít, indirekt módon a korabeli társadalom belső megosztottságának is lenyomata és mint olyan, a nemzetről, a nemzeti mivoltáról vallott eltérő nézeteket ötvözi és foglalja egy olyan tablóba, amely maga is kontrasztív viszonyban áll a más nemzetekről kialakított képzetekkel.

A „külső másik” képének ábrázolása a legtöbb esetben kétségkívül nem terjed túl a leegyszerűsítő nemzeti sztereotípiák makacs és mechanikus reprodukálásán. Mint ahogyan a *Pusztai élet* idézett részlete is tanúsítja, a „másik”

---

gondolkodásmód nem tudja meghatározni (és leírni, ábrázolni) a magyarok – de akár a svájciak, franciák stb. – feltételezett tulajdonságait anélkül, hogy össze ne hasonlítsa őket a szomszédos országok lakóinak feltételezett tulajdonságaival. A síkság – a „*magyarnak képe*” – azoknak a tulajdonságoknak a kivetítési tere, amelyek kontrasztív referenciáját a 19. század elején a hegyek szimbolizálják. Ez utóbbiak mintegy leértékelése a negatív jelzők által (zord, fagyos stb.) teszi azt, hogy az önkép táji megjelenítése, a síkság felértékelődik, felsőbbrendűsége markánsan megfogalmazódik. Ez többek között az is jelenti, hogy minden előzetes várakozás ellenére, a nemzeti tér táji reprezentációja is politikai. (Albert 2004: 90.)

²² Bár a *Pusztai élet* nem bővelkedik ilyen típusú konkrét utalásokban, látni fogjuk, hogy a továbbiakban bemutatásra kerülő ábrázolásokban a mai és az elmúlt szembenállása több ellentétpár mentén is kirajzolódik: ősi *versus* modern, elmaradott *versus* haladó, civilizált *versus* barbár stb.

megidézésének csupán annyi szerepe van magában az ábrázolásban, hogy a „más népek” általános formuláját alkalmazva, mintegy ellenpontját képezze a „mi” meghatározásának. Ezzel szemben, az idegenre, a „másikra” való hivatkozás – paradox módon – éppen az esszencialista reprezentáció legitimálásában játszik óriási szerepet, abban a törekvésben tehát, amely valóságnak kívánja elismertetni a propagált magyar imázst. Márpedig a *Vasárnapi Újság* szerkesztője is az „igen elterjedt külföldi német lapban” való megjelenésre hivatkozik, amikor elfogadásra, „visszafoglalásra” ajánlja a „rólunk terjesztett véleményeket”.

Nyilvánvaló, hogy Beniczky Irma cikke e szempontból sem egyedülálló. Úgy tűnik ugyanis, hogy a korszak lapszerkesztői között bevett gyakorlat volt a magyarokról, a magyar nemzetről külföldön megjelent idegen nyelvű vélemények figyelése, értékelése, lefordítása és újraközlése. Arra is találunk példát, hogy a *Vasárnapi Újság* egyik 1857-ben megjelent számában „A »Wiener Zeitung« véleménye a magyar nemzetiségről” címmel egyenesen újraközli a *Kolozsvári közlöny* által „Szeressük egymást” cím alatt megjelent írás részleteit.²³

„A »Kolozsvári közlönyben« Dózsa Dániel egy lelkes cikket ír, ezen czim alatt »Szeressük egymást«. A cikk végén e sorokat olvassuk: Szeressük magyarokul egymást, ha senki sem fogna minket szeretni, akkor is s még inkább szeressük egymást. De örömezzettel tapasztalhatjuk, hogy kezdenek nem ignorálni, s habár itt-ott a külföldi írók kicsinylőleg szólnak nemzetünkről: van szerencsém tekintélyre hivatkozni, s megosztani olvasóinkkal szívem örömét, melyet a »Wiener Zeitung«, ezen a legfelsőbb kormány befolyása alatt álló, birodalmi hivatalos lap, múlt havi 132-ik száma keltett fel lelkemben. Az idézett lap ekként nyilatkozik nemzetünkről:

»Meg kell vallanunk, hogy a magyar nép az ő méltóságteljes komolyságával, hűszívű természetességével, szigorúan patriarchális erkölcsével, melly a családélet s vendégszeretet összes erényeit magában foglalja, szükségkép minden szemlélőt legnagyobb tiszteletre gerjeszt. Mint érzelmeiben nyílt, erős, forró és igaz, szeretetében hű s egész az önfeláldozásig oda-adó nép, kedélyében a valódi emberiség alapvonalmait tünteti fel; a műveltséghiány egyeseket néha vadakul sőt nyersekül mutat föl; de a csikós, ki többet társalog állatokkal mint emberekkel, sőt maga a betyár, a polgári társaság intézményeivel szemben ellenséges állást foglalt el, soha sem alávaló. E nép közt nem találsz elsülyedt, elvetemült szíveket, minden egyes tagja bizonyos lovagias szellemtől van átlengve. Ez valóban nem is lehet másképp egy kitűnően elhatározott és vitéz népnél; hogy pedig a magyar ilyen nép, ezt az egész világ ismeri.«»

És hogy az olvasónak semmi kétsége ne maradjon afelől, hogy a *Vasárnapi Újság* erőteljesen propagálja a bécsi lapban közölt magyar ábrázolást, a cikk befejező sorai egészen világosan a tudomására is hozzák. Mi több, a szerző éppen úgy

²³ A „Wiener Zeitung” véleménye a magyar nemzetiségről. VÚ. 1857. július 12. (28. szám).

gyakorlásához, valamint a „különös” életvitelükhöz szükséges összes kellékkel felszerszámozva (karikás ostor, szűr, pásztorbot stb.), koruk idealizált dokumentumaiként.²⁵ Ellenben a kísérő jegyzetek, mind tartalmukban, mind stílusukban szembemennek az előzetes elvárásokkal, meglepő szemantikai feszültséget teremtve a rajzok és a hozzájuk tartozó szövegek között. Ahelyett ugyanis, hogy az általános gyakorlathoz igazodva a képek közvetítette látványt magyaráznák, vagy egészítenék ki, valójában a képek mögött rejlő és az általuk előhívott kollektív képzetet értékelik. És miután a szerző értékelése meglehetősen negatív, jegyzetei publikálásával egyfajta ellendiskurzust hoz létre: tulajdonképpen annak az esszencialista nemzeti képzetnek a karikírozott, negatív ábrázolását, amelyet – mint ahogyan a korábbi számaiból idézett szövegek is bizonyítják – a *Vasárnapi Újság* is oly vehemensen terjesztett.

A „Kg.” monogram mögött rejtőző szerző részéről láthatóan föl sem merül az ábrázolt magyarral való azonosulás kérdése, hiszen maró gúnnyal figurázza ki a sokat hivatkozott sztereotipizált figurákat: a csikóst, a gulyást és a juhászt, valamint az általuk reprezentált egész esszencialista magyar képzetet. Anélkül, hogy részletesen véleményeznénk ezen írások által közvetített és a témánk szempontjából is rendkívül gazdag tartalmakat, a továbbiakban csupán néhány kiragadott részletet idézünk. Az alábbi szövegek elemzése a kutatás következő szakaszában megírandó hosszabb tanulmány részét fogják képezni.

„Még nem több ideje, mint a mennyi alatt a nyalka bojtár izmos számadóvá élemedik, hogy a csikós egyeduralkodó fejedelme volt a pusztának. A gulyás csak herczeg, a kondás csak gróf, a juhász csak báró, a tanyás pedig pláne csak nemes ember volt mellette. Udvarat mindenik tartott magának, de nagyon különbözött egymástól. A gróf ugrifüles, a báró nyaklánczos, a nemes ember limpes-lompos tányérnyalók. [...] De valódi nemesek csak a fejedelem udvarában voltak találhatók, melyek némelyike egész Bábolnág vagy Mezőhegyesig vitte föl családfáját.”²⁶

„Szóval, a magyar juhász minden tekintetben eredeti alak, kiváló nemcsak minden korok, nem-, csak minden pásztorok, de még minden juhászok közül is. Mert keleten a nyáj fékezhetlen elemek zürzavara, nyugaton pedig agyon fékezettek árnyképe; testületi szellem a juhok közt csupán Magyarországon van kifejlődve, s a grémium feje, fejedelmi feje a juhász. [...] És van neki, a mi legfőbb: költészete [...] Eszterházy fogadott, hogy egész Spanyolországban nincs annyi juh, mint az ő jószágain, – érdemes lett volna arra is fogadnia, hogy egész Amerikában nincs annyi költészet, mint az ő juhászáinál.”²⁷

²⁵ Jellemző módon, az évfolyam bekötött példányában mindhárom képet a „Hazai táj- és néprajzok, közintézetek, népszokások, műtárgyak” cím alá sorolták be.

²⁶ Képek a pusztáról. 1. A csikós. VÚ. 1870. január 2. 17. évf. 1. sz. 3–4. lap

²⁷ Képek a pusztáról. 2. A juhász. VÚ. 1870. február 13. 17. évf. 7. sz. 86. lap

1. kép
Gulyás

2. kép
Juhász

3. kép
Csikós

„Bizony elég oka volt a pusztának megfogytatkozni. Bizony nem csoda, ha a plédbe csavargatott turista, ki a »Tschikoschen« tanulmányozása végett a pusztára vetemedik, a csikóst egyedül találja a pusztán. Azt még ott találja. – Míg a puszta legutolsó göröngyét is fel nem törli a civilizáció, a legcsekélyebb mocsarat is württembergiekkel, mecklenburgiakkal föl nem szívatják, [...] míg a lovak ki nem mennek divatból, addig mindig lesz csikós. A Pampas nem lehet el gaucho nélkül, a sivatag teve nélkül, a tenger hajó nélkül, a puszta csikós nélkül.”²⁸

„És a csikós ma is eredeti alak. Távol a vanyiga korcsosodástól, megtartotta saját jellegét, s kor és körülmények által nem hagyta azt élő szobráról levakartatni. Válla mint két üllő, dereka mint fatörzs, két csípeje mint egy szirt két kiálló foka, térdei mint gépcsavarok, két karja mint két öntött vasdarab, arcza ma is méltóságot fejez ki, s annak a magyar bölcsnek, ki azt mondta, hogy »azért böcsüli az angolt, mert az minden más nemzetbelit lenéz«, – nem ajánlhatok jobbat, minthogy tanulmányozza a csikós önérzetes arczát.”²⁹

²⁸ Képek a pusztáról. 1. A csikós. VÚ. 1870. január 2. (17.) 1. 3–4.

²⁹ Képek a pusztáról. 1. A csikós. VÚ. 1870. január 2. (17.) 1. 3–4.

„Ma a csikós csak kificzamodott nóta már, [...] genrekép, melyet fotográfusok lekapnak, Párisban kiállítanak és medaillont kapnak érte.”³⁰

„A civilizáció szele ma már elhatott egészen a gulyáig, de csak a szele [...] A gulyás ép oly eredeti s elválhatlan alakja a pusztának, mint a csikós. Árva tölgyfa botjára támaszkodva, bekötött ujjú szűrében, zsírba beszegett nagy karámú kalapjában, a rideg gulya mellett kiegészítő része az elláthatlan messzeségnek. [...], [rajta] minden csupa gulyási. És ezen nincs mit szégyelnie. A gulyásság: rang. Legmagasb hivatal a szarvasmarha körül, fölötte állván tehéncordásnak, bornyúcsordásnak, béresnek, tehenésznek. És tisztesség is a gulyásság.”³¹

Nézetünk szerint, az idézett részletek meggyőzően illusztrálják az elemzés során megfogalmazott azon észrevételeket, amelyeket az esszencialista nemzeti reprezentáció struktúrájával és működési sajátosságaival kapcsolatban próbáltunk kifejteni. Legfőképpen azért, mert a humoros szövegek gyakorlatilag ugyanolyan módon épülnek fel, mint a már korábban idézett ábrázolások, mindössze azzal a különbséggel, hogy az általuk közvetített üzenet más, mondhatni, negatív előjelű. A reprezentáció szerkezete azonban olyannyira hasonló, hogy azt is gondolhatnánk, hogy az 1870-ben megjelent három szöveg konkrétan az 1859-es „Pusztai élet” kliséire válaszol. Vagy akár arra, hogy a *Wiener Zeitung*-ból fordított magyar sztereotípiát karikírozza. Hiszen a pusztai lakóinak leírásában például, „Kg.” jegyzete egyenesen görbe tükröt tart a korábban felvázolt jellemrajznak, alaposan kifigurázva a csikós személyét, és vele mindazokat az attribútumokat, amelyek a csikóst, mint nemzeti sztereotípiát meghatározzák: úgymint erős, kitartó, büszke, költészetet, zenét kedvelő, hagyományaihoz ragaszkodó stb. Ezen túlmenően, a már korábban megismert fontos szerkezeti elemeket, a dichotóm párokat is rendre megtaláljuk a karikatúrában: a pusztai lakói *versus* idegenek, az „ősi” pusztai *versus* modernitás stb.

Végső soron, a nemzeti képzet karikírozott változatának vizsgálata megerősíti azt az előfeltevést, amely szerint az esszencialista reprezentációt tartó szerkezet egy többé-kevésbé állandó váz, amelyre a közölni kívánt tartalomtól függetlenül ráépülnek a konstrukció kulcsfontosságú elemei, az a néhány kvázi kötelező elem, amely feltehetően azért szükséges, hogy e nemzeti reprezentáció megosztható kollektív képzetként működhessen. A kihagyhatatlan alapelemekre támaszkodó szerkezet bővítésével, a reprezentációnak végtelen számú variációját termelte ki a 19. század.

Márpedig fontos kiemelni, hogy kutatásunk tárgya nem csupán egy publicisztikai vagy irodalmi képzet. Az esszencialista nemzeti reprezentációkhoz ugyanis mindig érzelmileg viszonyulnak a társadalom egyes tagjai vagy csoportjai. Legyen az negatív vagy pozitív módon, mindenképpen az önkép módosul,

³⁰ Képek a pusztáról. 1. A csikós. VÚ. 1870. január 2. (17.) 1. 3–4.

³¹ Képek a pusztáról. 3. A gulyás. VÚ. 1870. április 17. (17.) 16. 194.

erősödik meg, vagy sérül. Így az esszencialista nemzeti reprezentáció tárgyával való emocionális azonosulás, illetve annak elutasítása, kritikája, kigúnyolása valójában a nemzeti önkép eltérő felfogására reflektáló megannyi reakció. Továbbá, az azonosulás/elutasítás, a kizárás/ befogadás elemzése nem csupán azokat az ellentmondásokat világíthatja meg, amelyek a nemzeti közösséget különböző módokon „elképzeli” társadalmi csoportok között feszülnek, hanem kirajzolhatja a kollektív képzetek kialakulásának eddig kevésbé kutatott belső mechanizmusait is.

FORRÁSOK

Vasárnapi Újság, 1857, 1859, 1870.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Albert Réka 2004: „Te a magyarnak képe vagy nagy rónaságunk!”, avagy a nemzeti tér táji reprezentációja. In: Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.): *Fehéren, feketén. Varsánytól Ritiig*, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 81–95.
- Anderson, Benedict 1983: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalisme*. Verso, London.
- Geertz, Clifford 2001: *Az értelmezés hatalma*. Második, javított kiadás. Osiris Kiadó, Budapest.
- Herzfeld, Michael 1992: La Pratique des stéréotypes. *L'Homme* 121. (32.) 1. 67–77.
- Kapferer, Bruce 1989: Nationalist Ideology and a Comparative Anthropology. *Ethnos* (54.) 3–4. 161–199.
- Mauss, Marcel 1969: La nation. In: Uő: *Oeuvres*. 3. *Cohésion sociale et division de la sociologie*. Les Éditions de Minuit, Paris, 573–625.
- Szabó Zoltán 1999: *Szerelmes földrajz*. Második kiadás. Osiris Kiadó, Budapest.

Erdősi Péter

Az Udvar és a Nemzet

Egy kutatás kérdései*

A PROBLÉMA MEGHATÁROZÁSA – AZ UDVAR TÉMÁJA A NACIONALIZMUS KORÁBAN

A tanulmány címében az udvar és a nemzet szavak nagybetűkkel szerepelnek, amivel azt szeretném jelezni, hogy két *problémacsomó* összekötésével próbálkozom: ez a kísérlet elsősorban kérdésfelvetést, historiográfiai tájékozódást jelent e helyen. Munkám empirikus részében a magyar királyi, illetve az erdélyi fejedelmi udvar – a középkori Buda és a kora újkori Gyulafehérvár – kapcsán a 19. századi történetírásban és emlékezetben létrejött képzetekkel szeretnék foglalkozni.

Mennyire lehet azonban érdekes az Udvar vizsgálata a Nemzet tanulmányozása szempontjából? Első látásra úgy tűnhet, a két probléma összekapcsolása csekély relevanciával bír. Az uralkodói udvarok nagy korszaka az Ancien Régime, míg a modern nemzetnek a premodern/preindusztriális korban jobbra csak előzményei mutathatók ki. És fordítva, mire létrejön a modern nemzet, az uralkodói udvarok vagy eltűnnek, vagy ahogy a francia esetben is látható, a korábbihoz képest szerény lesz az állami élet megszervezésében játszott szerepük.

A *Les lieux de mémoire*-sorozat *Les France* című részében, ahol a szerzők bemutatják azon „társadalmi szerveződési formákat”, amelyek francia tradícióként – avagy a társadalmi emlékezetnek a jelenkorra nehezedő „archetípusaiként” – értelmezhetők, Jacques Revel írt tanulmányt a Napkirály udvaráról. Konklúziójában megállapítja, hogy az udvari világ története nem szakadt meg az abszolút monarchia bukásával: míg távolodik ez a világ, és mindinkább nehezen érthető kuriozitásnak látszik, a demokratikus társadalmakat szakadék választja el tőle, azok mégis az udvari élet emlékeinek bővületében élnek. A 20. században a francia köztársasági elnökök személyi politikájában és önbemutatásában mintha vissza-visszatérne a királyok által kidolgozott minta: reprezentálódik a hatalom egykori reprezentációja.¹ Ha ezek szerint még a 20. században is lehetséges kimutatni valamit az udvari világ továbbéléséből, talán érdemes a 19. századra visszatekintenünk. A nemzet témájához kissé közelebb lépve idézzük fel a Hobsbawm-Ranger-féle programadó 1983-as kötet, a *The Invention of tradition* egyik szövegét, amely éppen azzal foglalkozott, hogy az 1820-as évektől az 1970-es évekig terjedő hosszú időtartam alatt a brit királyi ceremóniákat miként

* Jelen tanulmány az OTKA által támogatott, NI69207. számú *A 19. századi magyar nemzetépítés elemeinek átértékelése új szempontok alapján* címet viselő kutatási program keretében készült.

¹ Revel 1992: 179–186.

igazították át – vagy hogyan teremtettek új szertartásokat –, és hogyan alkalmazták a részben újonnan kitalált tradíciók ősi voltának képzetét a politikai stabilitás benyomásának fenntartása érdekében.²

Ám az efféle észrevételek ellenére is az az általános helyzet, hogy az udvar témája elsősorban a középkoraszok, a kora újkorosok vadászterülete maradt. E korszakok udvarainak kutatásában Norbert Elias két alapvető műve, *A civilizáció folyamata* és *Az udvari társadalom*³ felmérhetetlen jelentőségű inspiratív hatása érvényesült. Bár az 1970-es évekre újrafelfedezett eliasi művekben a század utolsó harmadának embere a nyugati civilizáció és az állam szociogenezisére pillanthatott rá, s ez a tekintet hangsúlyosan a modernitás tapasztalatának birtokában kereste a két probléma történelmi előzményeit, a történészek, akik az 1980-as évektől Elias nyomán, az ő kérdéseit a gyakorlati munkában érvényesítve az udvarkutatásnak új értelmet adtak, a 18. századnál feljebb, a modern kor felé nemigen jöttek az időben, és az sem volt jellemző, hogy a nemzet problematikájával összekötötték volna alaposan kutatott témájukat. Pedig éppen ekkorra, az 1980-as évekre – a megélenkülő udvarkutatással egyidejűleg – jelentek meg a nacionalizmuselméletek is. Utólag persze jól látható, hogy az állam és a civilizáció fejlődésének eliasi problematikája összetartozik a nemzet és a nacionalizmus kialakulásának kérdésirányával, de a nacionalizmuselméletek kihívása az 1980-as években talán még túl friss lehetett ahhoz, hogy az udvarkutatásra a marginálisnál nagyobb hatást gyakoroljon. Ha az ember most, a 2000-es évek elején próbálja összecsomózni ezt a két problémát, arra eszmélhet, mennyire a nyolcvanas évek vizeiben gázol maga is, és arra, hogy ilyen értelemben szinte már régimódi.

Mindazonáltal már a nyolcvanas években is akadt olyan törekvés, amely az udvarkutatás kronológiai ketrecéből kiutat mutatott, méghozzá Olaszországban, ahol ekkor egy új intézmény, a Centro Studi Europe delle Corti, az „udvarok Európájának” kutatására szerveződött központ konferencia- és könyvsorozat által biztosított fórumot a témával foglalkozóknak. A központ ugyanis, mely rövid idő alatt túljutott fennállásának első húsz kötetén, 1983-ban – Anderson és Gellner fő műveinek megjelenésével egyidejűleg – kimondottan annak a kérdésnek szentelte a huszonegyediket, hogy a 19–20. századi itáliai historiográfiában és kultúrában milyen képzetek éltek a múltbeli udvarokról, s ezek a vizsgált korszak politikai eszméivel (így az olasz egység megteremtésével), társadalmi átalakulásával miként függtek össze. Itt egy olyan tanulmány is napvilágot látott, amely a Német-római Birodalom megszűnté és az I. világháború vége közötti időben vizsgálta a bécsi udvar politikai és reprezentációs funkcióit, kiemelve az ancien régime-beli, Elias által elemzett udvartípustól való eltéréseket, a korszak új jelleményeit. A „tömegtársadalom” és a nemzet is megjelent a szerző, Marco Meriggi horizontján – az általa felvázolt modellre érdemes később még visszatérni.⁴

² Cannadine 2007.

³ Elias 2004, 2005.

⁴ Meriggi 1983.

Korántsem meglepő, hogy az említett olasz udvarkutató centrum saját tematikáját a közelmúltban a nemzeti identitással bővítette ki.⁵ Ez a 2000-es években már evidensnek hat, de az udvar – mint a leendő nemzetek vagy épp a birodalmi formációk politikai keretét biztosító államok központi hatalmi és reprezentációs szerve – elvileg már a nyolcvanas években sem lehetett volna idegen terep a nemzet- és nacionalizmuskutató számára. Benedict Anderson a nacionalizmus általa bemutatott változatai közé azt a típust is felvette, amikor a soknemzetiségű birodalmak felett uralkodó dinasztiák, Európa e legrangosabb kozmopolitái, „honosították” magukat, azt, ahogy például a Romanovok oroszok lettek. Ennek során a dinasztiák eszköze az úgynevezett „hivatali nacionalizmus” volt, amellyel „a nemzet rövid és feszes bőrért próbálták a birodalom hatalmas testére ráhúzni.” Anderson egyébként könyvének ezen a helyén foglalkozik a legtöbbit a 19. századi Magyarországgal, de számunkra itt nem is annyira a Jászi, Grünwald Béla és Ignóty nyomán megfogalmazott vázlatos eszmefuttatásai a legérdekesebbek,⁶ hanem a nemzeti ideológia és a birodalmi államszervezés összefüggése, illetve az ebből adódó kérdés: a nacionalizmus korában milyen hatalmi technikákat érvényesített, milyen reprezentációs funkciókat gyakorolt az „önhonosító” dinasztiák udvara, a nemzeti és birodalmi célok kettős vonatkoztatási rendszerében?

Ezzel már valóban a 19–20. századi bécsi udvar közelében járunk, és vizs-
szatérhetünk az 1983-as olasz kötetben kidolgozott tézishez. Marco Meriggi ott kifejti, hogy a francia abszolutista udvarhoz képest, amely Elias elemzése szerint a nemességet magához vonzotta, aranykalitkába zárta és ezzel lefegyverezte, a 19–20. századi bécsi udvar már nem ezekkel a hatalmi technikákkal járul hozzá az állam építéséhez: az egyéb bürokratikus szervek által véghezvitt államépítéssel párhuzamosan éppenséggel kihelyezi címzetes udvaroncainak tömegét az állam egymástól akár legtávolabbi pontjaira is (vajon nem ugyanarról a folyamatról van-e itt szó, amiről Anderson írt a „hivatali nacionalizmus” tisztviselőinek birodalmi karrierje kapcsán?). A bécsi udvar nem annyira önmagát tette a hatalom reprezentációjának legfontosabb színterévé, miként a „centripetális” vonzerőt gyakorló francia abszolutista előzménye, hanem „centrifugális” mozgásokat működtetve, megsokszorozta önmagát a birodalom főbb városaiban: íme, ez lehetne a Habsburg-birodalom reprezentatív állami építkezéseinek magyarázata. Ami pedig a civilizációt illeti: az udvar, amely az abszolutizmus korszakában önmagán belül állított fel szinte követhetetlenül magas civilizációs elvárásokat az ott élőkkel és a kívülállókkal szemben – amely elvárások a polgárság számára végül mégis imitálhatókká váltak –, most megnyílik a külső nyomás, a külső minták előtt: ez lenne tetten érhető I. Ferenc állítólagos bécsiességében, vagy abban, ahogy a megszelídített és udvaronccá csiszolt lovag után most feltűnik az egyenruhás katona figurája, különösen Ferenc József uralkodói alakja, a birodalom hadseregének élő szimbólumaként. Íme, az udvar, a „tömegtársadalom”,

⁵ Quondam – Rizzo 2005.

⁶ Anderson 2006: 78–98, itt különösen: 80.

a polgárság és a hadsereg külső nyomása alatt: szemléletes és elgondolkodtató vázlat, még ha a „tömegtársadalom” kifejezésben, ebben a szociológiai szempontból nehezen tartható fogalomban érezzük is, hogy az csupán metafora, amely az abszolút uralkodók és az udvari arisztokrácia korával szemben az ipari forradalom utáni kor lényegét próbálja megragadni.

A KUTATÁS KÉT KÉRDÉSE

Mindebből vajon mi következik az itt vázolandó kutatási tervre nézve? Előre kell bocsátani, hogy az udvarkutatás külföldi irányairól elmondottak Magyarországon is érvényesek annyiban, hogy a történész szakma (vagy, interdiszciplináris témáról lévén szó, az egyéb történeti stúdiumok is) már a nyolcvanas években reagáltak az új trendre, de azóta is a közép- és kora újkori udvarok vizsgálata áll előtérben, ahogy azt az 1987-ben kiadott *Magyar reneszánsz udvari kultúra* című kötet és az újabb eredményekről képet adó 2005-ös *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században* című válogatás is jelzi.⁷ Bár tudomásom van a 18–19. századi magyar királyi udvarral foglalkozó fontos tanulmányokról, olyan munkát nem ismerek, amely kimondottan a nemzet problematikáját helyezte volna az udvar elemzésének középpontjába.⁸

A 16–17. századi erdélyi udvarral foglalkozva, a rá vonatkozó 19–20. századi szövegek historiográfiai tükrében kezdtem megismerkedni azzal, milyen eszmék formálhatták ebben az időben a korábbi századok magyarországi udvarairól alkotott képet. Ezt a témát Magyarországon még nem vetették fel olyan határozottan és céltudatosan, ahogy azt a már említett olasz kötet szerzői tették, de rendelkezésre áll egy áttekintés R. Várkonyi Ágnestől, aki kiemeli, hogy a 19. század utolsó harmadában – ekkor jelent meg Radvánszky Béla nagy anyaggyűjtése és korai összefoglalása⁹ – a pozitivista történelemszemlélet hatására az udvar műveltségfejlesztő szerepét hangsúlyozták a kutatók. Thaly Kálmán műveiben aztán a pompázatosra festett magyar „udvarkép hozzájárult a hamis és torz nemzetképzet kialakulásához.” Sőt Thaly egyenesen „a költői fantáziájában élő »nemzeti udvar« képét vetítette vissza és dicsérte.”¹⁰

Az idegen és a saját udvari kultúra ellentétének képzete megjelenik abban a retorikában is, amelyet Csánki Dezső alkalmaz a Mátyás király udvarának felépítéséről, művelődéséről szóló alapos tanulmányában: „eleinte magyarosabb az udvar, de egyszersmind szűkebb a látköre. Fokonkint táru a cseh háborúk

⁷ R. Várkonyi (szerk.) 1987; G. Etényi – Horn (szerk.) 2005.

⁸ Kelényi 2005; a budai királyi palotáról rendezett konferencia több előadása: F. Dózsa – Szvoboda Dománszky (szerk.) 2001; az udvartartás dualista jellegű átalakítására, egy külön magyar udvartartás létrehozatalára irányuló követelésekkel és elutasításukkal, illetve az e téren tett szimbolikus engedményekkel is foglalkozik egy tágabb kutatáson belüli résztéma, a bálók és fogadások kapcsán: Vér 2009.

⁹ Radvánszky 1986.

¹⁰ R. Várkonyi 2005: 61–64.

beköszöntével; de egyszerismind vesz is magyaros jellegéből. Divatos európai, későben kivált olasz szokásokat vesz fel – életmódban, külsőségekben. Műveltebbé és finomabbá is lesz, midőn a classicus műveltség tanyát üt benne. De azért idegen emberek, idegen szokások és idegen műveltség mindvégig megérik ellenálló és átalakító erejét, melynek még a királyné is hódolni kénytelen.”¹¹ II. Lajos kíséretében pedig Főgel József az udvartartás azon személyiségeivel kívánja szembeírni olvasóit, akik „Mohács alá vitték a koronás gyermeket, a kik a párharcokban elvakulva, a császár és a szultán csatapiaczává tették a Duna – Tisza mentét”, miközben: „Üres fogalommal vált tisztelet, becsület, önzetlenség, hazaszereget. Kiveszett a közszellem a politikai széthúzásban. Eltűntek az alkotó eszmék.”¹²

Ezek a 19. századi történetesszövegek azonban várhatóan egy ponton túl meglehetősen kiszámíthatóak, sematikusak lesznek, és elemzésük akkor lehet igazán csak érdekes, ha háttérükben megjelennek azok a korabeli nézetek, amelyek a 19. századi Habsburg-udvarról és a magyar nemzethez fűződő viszonyáról szólnak. Hiszen a történetési szövegek elemzése nélkül légüres térbe kerülne. Akik 1918 előtt írnak, azok számára az udvari kultúra még létező, kortárs tapasztalat, és nehéz elképzelni, hogy kivonhatták volna magukat ennek hatása alól. Nemcsak a klasszikus kuruc–labanc ellentétpárnak, hanem akár annak a bírálóknak a hatása alól is, amely a modern Bécs művészeihez, íróihoz fűződő „kulturális túltermelést” „az arisztokratikus birodalom gögös mozdíthatatlanságával” állította szembe.¹³ Természetesen a 19. századi udvarról és a múltbeliekről alkotott vélemények áthallásai ígérkeznek a legérdekesebbeknek a kutatás során.

A diskurzusok társadalmi-politikai áthallásai már átvezetnek egy tágabb problémához, a Habsburg-uralkodók bécsi és budai udvarának elemzéséhez. Ahhoz, hogy a nemzetek korában, a 19. században miként működik és kommunikál tovább a kora újkorból fennmaradt hatalmi és reprezentációs intézmény, az udvar, ahol a királykoronázások bankettjeinek ceremóniái 1916-ig követhetők végig,¹⁴ de ahol a fiatal Ferenc József megrökönyödést kelt, amikor a palotában hallatlan dolgot művelve szivarra gyűjt.¹⁵ Kutatható ez a kérdés abban a budapesti városi miliőben, amelyről Porzó (Ágai Adolf) a 19. század derekától a századfordulóig eltelt időt átfogó *Utazás Pestről – Budapestre* című visszatekintésében elmondhatja, hogy gyermekként többször is tanúja volt, amint a budai Várban lakó József nádor kikocsizott a ligetbe a leányával, akivel a fiú olykor egy-egy pillantást is válthatott.¹⁶ Ott, ahol József nádor haláláról Kossuth Lajos gyászbeszédében azt állíthatja, hogy utolsó pillanataiban a palota ablakából Pest városára kívánt lepillantani¹⁷; ott, ahol a *Vasárnapi Újság* társasági hírei között fel-felbukkannak az

¹¹ Csánki 1884: 192–193.

¹² Főgel 1917: 3.

¹³ Fejtő 1990: 120–121.

¹⁴ Pálffy 2004: 1007–1008, 1059–1063.

¹⁵ Meriggi 1983: 156.

¹⁶ Ágai 1998: 13–14.

¹⁷ Kossuth Lajos Pest megye 1847. januári közgyűlésén, József nádor halála fölött mondott beszéde: „Mondják, hogy kevéssel halála előtt magát amaz ősi királyi lak ablakához viteték,

udvari élet eseményei.¹⁸ A budai Várban, ahol egy ott lakó gyermek, Pfisterer – a későbbi Szentkuthy – Miklós tanúja IV. Károly koronázásának, és erre 1983-ban ironikusan úgy emlékezik, hogy „mindenfelé feldíszítették az egész Várnegyedet, a Szentháromság-szobor köré újabb műfa – mifa? – erkélyeket állítottak fel, balusztrádokat meg barikádokat dús barokk díszítésekkel... karddal négyfelé suhint, a korona háromszor akkora, mint a feje, a csüngők lengenek...”¹⁹

Ennek a túlságosan is tág témának azt a részét lenne érdemes megvizsgálni, hogy milyen szövegek, reprezentációk jönnek létre azon alkalmakkor²⁰, s azokon a színtereken, amikor és ahol találkoznak egymással egyfelől a nemzet, másfelől a dinasztia, az udvar képviselői, s mit üzennek egymásnak a felek ezen reprezentációk által. Ellentétben a fent említett történészszövegekkel, itt előreláthatólag nem a saját és az idegen nagyon is kiszámítható kontrasztja a leginkább érdekfeszítő, hanem az, ahogy a nemzeti és a birodalmi szempontok találkoznak egymással. Egy ilyen jellegű elemzés egyben arra is irányulhat, hogy a Habsburg-birodalom és a Magyar Királyság politikai kultúrájának dinasztikus és rendi jellegű komponensei hogyan adaptálhatók, értelmezhetők újra a régi történelmi előzményekre visszatekintő és hivatkozó, de modern értelemben újonnan létrejövő nemzet terében.

A kutatás kérdéseinek felvázolása után azonban egy olyan területre szeretném korlátozni a vizsgálódást, amely számomra első közelítésben – kora újkoros tanulmányaimból adódóan – könnyebben elérhető: hogyan formálódott a kora újkori Gyulafehérvár imázsa, az a kép, amely a 19. században, mondhatjuk, egyre fényesebb lett, annak ellenére, hogy a város sosem nyerte vissza az Erdélyi Fejedelemség idején élvezett jelentőségét. A tanulmány végén, egy rövid összehasonlítás erejéig kitérek arra, hogyan viszonyult ehhez a középkori Buda képe, azután, hogy a török kiűzését követően visszanyerte fővárosi rangját és a Habsburg-uralom alatt az elpusztult palota helyén új épült. A két, a 19. században mintegy újra felfedezendő múltbeli főváros imázsának alakulása a múlt konkrét, tapintható jeleivel, az építészeti emlékekkel, a történelmi kutatás hátterül szolgáló források őrzőhelyeivel – könyvtárral, levéltárral – összefüggésben tárgyalandó.

---

miszerint Pestet még egyszer lássa. És ha e végbucu pillanatában elvonult lelke előtt Pest város képe, minő volt a kor, midőn azon ablakból mint nádor először nézett le Pestre, s megtöredező szemei láták a képet, mely virító ifjuságban terült el a haldokló előtt. E egyszerű perczben lehetetlen volt át nem rezgeni lelkét a gondolatnak, hogy a főváros eme két képében a magyar nemzet képét szemléli, minő volt, midőn ő a nádori székbe lépett, és a minő most, midőn leszáll.” Kossuth 1905: 16.

¹⁸ Például az országos kiállítás idején, az 1885 októberére tervezett udvari ünnepély kapcsán a királyi család tagjainak várható programját ismerteti „Az udvar Budapesten” című kishír, *Vásárnapi Ujság* 1885. 35. 569. Nem sokkal később a várkert építkezéseiről számol egy illusztrált írás, uo. 39. 623–624. Jókai Mór *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* előkészületeiről a várban referál Rudolf trónörökösnek, aki „szokott reggeli viseletében (koczkás polgári otthonkában)” fogadja a már reggel hétkor megjelenő író: uo. 42. 681. Az efféle sajtóhíreket vö. az 1857-es császári utazás sajtóvisszhangjával: Manhercz 2009: 58–62.

¹⁹ Szentkuthy 1988: 71–72.

²⁰ Vér 2009.

Végeredményben az esettanulmány arra ad lehetőséget, hogy felmérjük, egy udvar képe miként járul hozzá a nemzet elképzeléséhez.

AZ ERDÉLYI FEJEDELMEK UDVARÁNAK KÉPE A 19. SZÁZADBAN

Annak, hogy a fejedelmi udvar történeti képe megalkotható legyen, mindenekelőtt előfeltétele volt maga a gyulafehérvári színhely, az ott lévő emlékekkel²¹, amelyek a múlt kézzelfoghatóságát bizonyíthatták vagy annak illúzióját táplálhatták. A képet megalkotó szerzők és a befogadó közönség nemcsak Erdélyben, hanem Magyarország nyugati részén keresendő. Akárcsak a nemzeti történelem esetében, úgy a helyre vonatkozóan is szükség volt a történeti tények kutatására mint programra és praxisra, de emellett a fantáziadús elbeszélésre is, amelyek így együtt a valóság és a képzelet között elhelyezhették (vagy inkább lebegtethették) az udvar képét. Mindehhez kontextusként nemcsak a helytörténet és a nemzeti történelem kínálkozott, hanem, mint említettem, a budai udvarral kapcsolatos képzetek, sőt, a nagy európai udvarokra vonatkozó ismeretek, tapasztalatok is, amelyek megszerzésének egyik formája az erdélyiek utazása lehetett.

Kezdjük talán a legutóbb említett tényezővel. A 19. század első felének idővel emblematikussá vált nyugati-európai és észak-amerikai utazását megtevő kolozsvári értelmiségi, Bölöni Farkas Sándor 1830–31-es párizsi tartózkodása során a francia királyi udvar színtereit is megtekintette. A forradalom és Napóleon után a monarchia sok építménye már csak üres kulissza; ráadásul Bölöni különleges pillanatban érkezik, 1830-ban, amikor tanúja lehet a X. Károly bukásához vezető forradalomnak, majd a Polgárkirály hatalomra jutásának. „Elértünk Versailles-ba, az európai legszebb, legpompásabb és legnagyobb királyi kastélyba. Innen adták a tónust néhány századok alatt a francia királyok és udvara Európának a politikában, literatúrában, módiban, fényűzésben, szerelemben és ezer vétkekben. A versailles-i fényűzés, pazérlás, szerelmek és vétkek szülék a francia revolúciót, s más formát adának a világnak. [...] A kerti grádics s onnan a kinézés a vidékre és kastélyra oly valami, melynek párját ritkán látni. Üres a roppant istálló, lóiskola. Egy cseléd sincs a cselédség nagy kastélyában. Puszták a miniszterek, hercegek volt lakásaik. Napoleon és az azután való királyok is, nem igen laktak itt s a nagy kastélyban, egyik sem, mintha irtóztak volna azon helyen mulatni, mely annyi tarka történeteknek volt teátruma. [...] Teli a Franciaország históriája az itt való történetekkel, anekdotákkal, de változván a világ képe már, a hely csak a bámulók helye lett, s lehetetlen el nem sóhajtani itten a világ változását és mulandóságát.”²²

Bölöni versailles-i hangulata a bámulat és a mulandóság érzése közé helyezhető, hiszen a köztársaság eljövetele az udvari élet pompás helyszíneit a letűnt

²¹ Kovács 2006: 42–46; Kovács 2007.

²² Bölöni Farkas 1984: 152–154.

múlt rekvizitumai közé veti, amelyek bár csodálatra méltók, mégsem többek a mulandóság megtestesítőinél. A mulandóság érzése – noha a bámulaté nem mindig – azokat is átjárhatta, akik Erdélyben próbálták az udvari élet emlékét tapinthatóvá tenni; s ez az érzés a történeti ismeretek hiányának fájó felismerésével párosulhatott. Ez az a pont, amelyből a történet két formálója, Kazinczy Ferenc és Kőváry László – egy Magyarországról érkező Erdély-utazó, és egy Erdélyt a nemcsak az erdélyiekkel megismertetni kívánó erdélyi – az országrészszel kapcsolatos nézetei kiindulnak. „Magyarország nem ismeri Erdélyt”, kiált Kazinczy az 1816-os utazását megörökítő *Erdélyi levelek* bevezetőjében, és szinte őt visszhangozva jelenti ki később, 1854-ben Kőváry, hogy „Erdély egy gazdag, de ismeretlen múzeum”²³. Magyarország keleti része tehát felfedezésre vár. Mindketten járnak Gyulafehérváron, és ami fontosabb, úti jegyzeteiket publikálják is. Mindkettejük jegyzeteiből az a tapasztalat szűrhető le, hogy Fehérvár alig-alig emlékeztet az egykori fejedelmi székhelyre, ugyanakkor, ha csekély is, amire a történeti kutatás támaszkodhat, mégis, vannak emlékek, amelyek megérinthe-tők, és nyomok, amelyeken el lehetne indulni.

Kazinczy útleírásában²⁴ az érkezőt meglepetés éri: a városkapunál III. Károly császár lovas szobra fogadja, de a látvány, ami odabenn elé tárul, nem igazolja vára-kozását; „pusztulásnak indult rongyos épületeket, szegény házakat, páhókká [tkp. raktárakká] fordított templomokat lát, s nem semmit, ami ama pompához ille-nék”. Az egykori fejedelmek palotája és a Batthyanaeum könyvtára, vagyis a „püs-pöki lak, a bibliotéka, Hunyadi János és sok fejedelmek hamvait őrző templom szegénységet s teljes elhagyatást mutatnak, s a piacon nem látni egyebet szállongó katonáknál, rongyos gyermekeknél”. A székesegyház azonban a maga hatalmas, megkopott épületével („szegény, de nagy, de méltóságos”) romantikusan ambiva-lens hangulatot kelt a szemlélőben: „Ez a nagy szegénység fáj a szememnek, [de] szívemnek kedves is volt, mert fájdalom érzésire készített el.”²⁵

Megérkezése után Kazinczynak első dolga, hogy belülről is megnézzze a szé-kesegyházat, és fehérvári tartózkodása végén még egyszer felkeresi. Tisztázni pró-bálja az egykori fejedelmek sírjainak hollétét, amelyek megsemmisültek az idők során, vagy helyet változtattak – mióta a katolikus egyház a 18. században vissza-kapta a fejedelmi korban protestáns kézen lévő épületet.²⁶ Ha a főtemplomban tett ismétlődő látogatása nem is nevezhető zarándoklatnak – hisz ő ezt a kifeje-zést nem használja –, a szerző egyértelművé teszi, hogy szent helyre találhat, aki oda belép: a magyar történelem profán, világi, de a vallási értelemben vett szent-ségére emlékeztető erő közelségébe kerülhet. Végigtekintve ugyanis a még meg-lévő sírokon tekintete megállapodik a Hunyadi Jánosnak, Lászlónak és az ifjabb Jánosnak tulajdonítottakon, és némi tanakodás után meggyőzi magát, hogy az a tumba, amit (ma már tudjuk, tévesen) a törökverő Hunyadiénak tekintenek,

²³ Kazinczy 2008: 5; Kőváry 1892: 1.

²⁴ Kazinczy 2008: 145–153.

²⁵ Kazinczy 2008: 145–146.

²⁶ Szabó 2008: 186–187.

valóban az övé. „Most üres mind a három kő. Vad kezek szórák el a nemzet szentjeinek hamvaikat”.²⁷

Az üres sír jelenléte, amelynek képzete felidézhetné akár Krisztus halálát és feltámadását, ezúttal egy különös magánrituáléra ad lehetőséget. Amikor másodszor keresi fel a templomot, Kazinczy azzal az erővel próbál kapcsolatban kerülni, amely, úgy véli, Hunyadi János sírkövéből – nem a holttestből, hiszen az nincs ott, hanem az azt egykor körülvevő burokból – árad. „Még egyszer betértem a templomba, megállottam a Martinuzzi kövén, s órát és jeggyűrűmet rátevém a vajda sírkövére, hogy azáltal szenteltetést vegyenek, s ezt gyermekeimnek jegyzém fel itt. Menjen által érzésem minden maradékimra!”²⁸ Az óra és a jeggyűrű – a személyes időt mérő, de talán a történelem idejének dimenzióit is jelző eszköz, és a család vonalát jelképező gyűrű – tehát a sírkövel, miként ereklyével érintkezve részesül a szentségből, s mivel a két tárgy az utódokra hagyható, a hős üres tumbája fölötti egyéni meditáció élménye is a leszármazottakra örökíthető, akárcsak a feljegyzés, mely nyomdába kerülve az olvasóközönség számára is elérhetővé teszi az átélteket.

Ne feledjük, Kazinczy e rítust protestánsként gyakorolja, a gyulafehérvári katolikus egyház feje éppen csak feltűnik leírásában, és akkor is inkább előnytelen megvilágításban: „a püspököt, mostani primását hazánknak”, az oltár mellett látja Kazinczy, „s annyi kenetséggel, ahogy papot soha nem elég. Csak akkor tevém udvarlásomat nála, midőn a bibliotékát már két ízben megtekintettem.” A megemlékezés mindazonáltal nem felekezethez kötött, és az is kétségtelen, az utazó irodalmár szempontjából a könyvtár megismerése fontosabb, mint a katolikus hierarchia képviselője előtti tisztelgés. A katolikusok egykori püspöke, Batthyány Ignác azonban a bibliotéka egykori alapítójaként, a műveltség gyarapításával kiérdemli Kazinczy dicséretét: „Batthyáynak nagy árnyéka előtt áldva hódol minden magyar, mint a Bruckenthalé s Teleki Sámuelé előtt.”²⁹ Részben Batthyáynak köszönhető, hogy a város, minden szegénységével együtt, mégiscsak alkalmas hely a történeti kutatásra. A könyvtár látogatását a múlt iránt érdeklődő nem hagyhatja ki gyulafehérvári programjából, és a káptalani levéltárat is érdemes felkeresnie. Így nemcsak az emlékezés rítusára nyílik alkalom, hanem a történetkutató munka lehetősége is feltűnik Kazinczy-nak, de az kimarad az útirajzból, hogy vajon a fejedelmi kor emlékeinek feltárása mennyire remélhető: inkább egy 16. század eleji zsolttároskönyv – mint régi nyelvemlék – és az újabb idők tanúi, a „Múzeum Napoleon” kötetének meglétének örvend. Végeredményben úgy tűnik, hogy nem a fejedelemség ideje a legfontosabb történelmi referencia Gyulafehérvár neves vendége számára, hanem az azt megelőző kor: ha foglalatosságot is a fejedelmi sírok helyének kérdésével, „szenteltetés”-t mégis a Hunyadiéknak vélt sírkőről vett. Az egykori uralkodók palotája iránt, amely

²⁷ Kazinczy 2008: 146.

²⁸ Kazinczy 2008: 153. Ugyanott a templomból való kilépés pillanatáról: „Isten hozzád, szent hely; mondám magamban, midőn végpillanatot veték a templomra; Isten hozzád!”

²⁹ Kazinczy 2008: 153.

most „püspöki régi és díszetlen lak”, sem mutat különösebb érdeklődést annál, mint hogy megjegyzi, „valaha talán itt laktak a fejedelmek”. Nagyon messze van még az az idő, amikor a palota a magyar reneszánsz építészet emlékeként lesz említendő. „Szegénység”, „méltóság”, „fájdalom” és „szenteltetés”: mindez első sorban az ország középkori történelméhez kötődik.

Jó négy évtizeddel később, Kőváry László útirajzában³⁰ is ahhoz hasonló benyomások érik az érkezőt, mint amilyenek Kazinczy utazóját fogadták. Az ember rázós úton, egy nevét meghazudtolóan lassú „gyorsszekéren” jut a városba, amelynek osztrák katonaság felügyelte központjában kevesen lagnak, utcái – „tán a hideg miatt” – néptelenek. Azok a történelmi épületek, amelyek a fejedelmi múltra emlékeztethetnének – a székesegyház és a palota – most inkább az 1848–49-ban történt megrongálódásuk és azt követő renoválásuk miatt említendő. A történelmi szentség érzése, amely Kazinczyt az állítólagos Hunyadi-sírköveknél fogta el, Kőváryn az úgynevezett „Kapisztrán-kápolna”, vagyis szintén egy 15. századra datálható emlék szomorú sorsa miatt lesz úrrá: „Porladoz [...] a kis, de szent emlékü Kapisztrán-kápolna is [...] minek majd törhetetlen falát, ki tudja miért, de le kelle szedetni, s egy hazai ősemlektől, egy négyszázados szent ereklyétől, a magyar s keresztény szabadság imahelyétől megfosztatánk.”

Valójában a por lehetne a fehérvári tudósítás központi metaforája, hiszen a könyvtár, a káptalani levéltár pusztán adottság a történelmi kutatások számára, s lehet bármily oadaadó e téren az a néhány ember, akiket a társas és a tudományos élet korlátozottsága ellenére Kőváry, akárcsak korábban Kazinczy, mégiscsak meglel, a hely mégis a periférián marad. Miért nem viszik inkább Kolozsvárra a gyulafehérvári könyvtárat, hogy ne kellene ide vándorolni, vélekedik Kőváry szivarra gyújtva a fűtetlen olvasószobában. S míg a káptalani levéltár történelmi kincsesládába, mint mondja, először neki engednek betekintést, mert „az ősiség kérdése miatt pornak kelle eddig fedeznie, nehogy a családi érdekek ellen belőle fegyvert szerezessen valaki”, erdélyi szinten sem jobb a helyzet a történelmi kutatásokra nézve, mint itt: „por lepi könyvtáraink több részeit is, magunk miatt, nem tilalomból, hanem por lepi, mert szegény hazánkban a tudományt szomjúhozó főknék kenyér után kell fáradniok.”

A két útbeszámoló alapján felvethető, hogy a fejedelmi múlt szemmel látható, tapintható legfontosabb emlékei jelöletlenek maradtak a 19. század első felének Gyulafehérvárján: csak az ismeri fel őket illetően mivoltukban, aki a történetüket eleve ismeri. Érthető, ha a protestáns fejedelmek korának emlékezetét sem a várban berendezkedő osztrák katonaság, sem a palotájukban lakó katolikus püspökség nem tartotta előmozdítandónak; az utóbbi ráadásul régi jogon birtokolta azt, hiszen a fejedelemség létrejötte előtt az erdélyi püspököké volt. A műemlékvédelem, amely az épületeket történelmi rangjuk szerint emelhetné ki, még csak most van bontakozóban, egyébiránt központi, bécsi irányítással, és éppen Kőváry közreműködésével. A két látogató megjegyzései szerint a nemzeti

³⁰ Kőváry 1984.

történelem szentségének érzése nem is annyira a fejedelemség, mint inkább a Hunyadiak korának dicsőségéből táplálkozik.

Ezek az útirajzok azonban némiképp félrevezetőek lehetnek. Ha a konkrét gyulafehérvári tér nem is volt a legalkalmasabb a 16–17. századi erdélyi uralkodók emlékezetének megjelenítésére, erre alkalom nyílt a történelmi könyvek lapjain, és épp Kőváry volt az a személyiség, aki élen járt a fejedelemség gyulafehérvári emlékeinek a nemzeti történelem szellemében való értékelésében. *Erdély régiségei és történelmi emlékei* című munkájában, amely 1852-es megjelenése után új kiadást is megért a század utolsó évtizedében, a székesegyházzal kapcsolatos legfontosabb történelmi események bevezetésül kijelenti, hogy „ez volt temetkezője, hogy úgy szóljak, walhallája Erdély legnagyobb férfainak; itt folytak le a nemzeti fejdelmek alatt az országgyűlések, a fejdelmek beigtatásának és temetkezésének ünnepélyei”. Magáról a városról szólva pedig annak az ambivalens érzésnek ad hangot, amelyet már Kazinczy is megfogalmazott, mert temető maga a város is. „Sok az öröm, de sok a fájdalom is, melylyel e hely a honfi szívét eltölti. Mint régi nagyságunk temetője: áll Fejérvár a gondolkodó képzeletében. Ki Erdély múltját nem ismeri, s nem tudja, hogy Fejérvár nyolcz század óta a catholikus püspökség székhelye, hogy a vajdák korában zászlós urasági központ vala, hogy másfél századig mint fejedelmi szék- és főváros díszlett, – s feledi a sok fényt, pompát, mi annyi századon át itt lezajlott: nem fogja érteni, ha valaki köveit tapodva, tán elsohajtja a költővel: »Régi dicsőségünk, hol késel az éji homályban?»³¹

Kazinczy egykori kis magánrítusa idővel a nemzeti múltra való emlékezés közösségi rítusként él tovább: idézett művében Kőváry fontosnak látja megjegyezni, hogy Haynald Lajos katolikus püspök 1856-ban, Hunyadi János halálának négy századik évfordulóján ünnepélyt rendezett a hős emlékére a templomban, ahol, „a mily nemes volt a gondolat, a városi polgárság ép oly kegyelettel álltta körül a nagy hős virágborított síremlékét”, s ahol „különös figyelem s nemzeties kegyelet tárgyai a templomban álló emlékek ma is”.³² A város jelentőségét értő közönség természetesen sokkal tágabb lehet a város polgárainak körénél. Ha ugyanis a várost a maga jelentőségében azok tudják értékelni, akik, mint Kőváry írja, ismerik a történelmét és tudatában vannak a nemzeti nagyság mulandóságával való összefüggésének – amely a sajátos, örömet fájdalommal vegyítő érzés kulcsa –, akkor bizonyára azok is felzárkózhatnak a dicsőség emlékére és a fájdalomon osztozók sorához, akik ott esetleg nem is jártak – tegyük hozzá, nem látták régi pompájához aligha mérhető realitásait –, de olvasmányaikból tudnak róla. Jókai regényéből, az *Erdély aranykorából* ilyen benyomást kaphattak a régi fényről: „Ahol most a püspöki lak van, ott a János Zsigmond által megújított fejedelmi palota állott; teremei márvánnyal kirakva, falai csaták képeivel befestve. A nagy terem, melyben az országgyűlések szoktak tartatni, színes márványból épült korlátokkal volt körülzárva. Körül a falakon vajdák

³¹ Kőváry 1892: 275, 67.

³² Kőváry 1892: 282.

és fejedelmek arcképei, trófeumok között; elől a trón, bíborral redőzve, háta mögött zászlók-, paizsok- és buzogányokból összerakott diadalsátor.” Egy másik jelenet, ahol Jókai hosszasan időzik a Kemény János lakomáján felszolgált ételek látványánál, arról tanúskodik, hogy „a természet minden országa ide van parancsolva az emberek ínyeit csiklandani”. A nagyszerű fejedelmi étkezés a szó szoros értelmében nem ismer határokat, a korabeli világ legkülönlegesebb étkei mind oda kerülnek, a francia szakácművészet remekeitől kezdve a tengeri lényeken és az ind gyümölcsökön át a lengyel pálinkákig. A hazai és külföldi borokat többek közt „pompás velencei metszett és színezett kristályüvegekben” szolgálják fel, és az étkek között akad olyan, amelynek „magyar ember a nevét sem tudja”.³³

A Gyulafehérvár-kép alakulásáról készített vázlatot érdemes két történész szavaival zárni, amelyek a századfordulón, illetve az első világháború előtt hangzanak el, és azt jelzik, hogy a nemzeti önállóság eszménye, az alkotmányosság és a szabadelvű politika egyaránt olyan hívószavak lehettek, amelyek az Erdélyi Fejedelemség történetének megalkotása során Gyulafehérvárnak a történelmi tudatban megjelenő szimbolikájához is hozzájárultak. Veress Endre 1901-es, Izabella királynőről készített életrajza a hősnőnek a gyulafehérvári székesegyházban felállított márványszarkofágjának képével zárul: „De Magyarország utolsó nemzeti királya özvegyének és Erdély első fejedelmének emlékét nemcsak az a műremek őrzi, hanem a történelem is, mely feljegyezte, hogy ez alkotmányos kis ország haladása, szabad szellemű fejlődése az ő szabadelvű kormánya alatt és idejében indult meg.”³⁴

Szádeczky Béla, aki a fejedelemség kései korszakát, az Apafi-kort vizsgálva készít Csánki és Fögel Mohács előtti udvarokról írt kötetekre emlékeztető tanulmányt, érthető módon nem is a témájául szolgáló, gyakran hanyatlásként értelmezett kései korra, hanem a fejedelemség 16. századi létrejöttére nézve fogalmazta meg, mi volt a gyulafehérvári udvar szerepe a nemzeti történelmen belül. Azzal, hogy János Zsigmond, „az utolsó nemzeti király fia, az első erdélyi fejedelem e város falai között fejedelmi székhelyét megtalálta, Gyulafehérvár lett s másfél évszázadon át marad az önálló Erdély politikai és társadalmi életének központja. [...] Gyulafehérvár a magyar nemzetnek az ősi székváros falai közül kiszorult házi isteneit fogadta falai közé s az önálló fejedelemséggé különvált Erdély másfél századon át maradt a magyar nemzeti eszmének intézményeiben, egész politikai és társadalmi életében letéteményese, ápolója.” Ahogy Kőváry számára, úgy Szádeczky számára is eldöntött kérdés, hogy a fejedelmek nemzeti uralkodók voltak; ahogy ők a királyok örökösei, a magyarság állami fennmaradása gondolatának megszemélyesítői, úgy az Erdélyi Fejedelemség a Magyar Királyság folytatója, Gyulafehérvár pedig Buda „házi isteneinek”, géniuszainak új otthona.³⁵

A dualista rendszer bukása után, a két világháború közt a Béccsel való szembenállás történeti konzekvenciái kimondottá válnak egy, a Domanovszky-féle

³³ Jókai 2001: I. 41, II. 74.

³⁴ Veress 1901: 486.

³⁵ Szádeczky 1913: 3.

művelődéstörténetbe írt tanulmányban: Vác Elemér élesen szembeállítja a Habsburg-királyok bécsi udvarát a gyulafehérvárral, az erdélyi fejedelmekével. A bécsi „mindennek volt nevezhető, csak magyar királyi udvarnak, a magyar szellemet kifejezőnek nem”, ott „az élet széteső, mozaikszerű és hideg s a társaság, a környezet, az udvar pedig nemzetközi volt”; Erdélyben viszont, ahol az uralkodók nemzeti államot teremtettek, ennek megfelelően udvaruk „a nemzeti életszemlélet kialakításában vitt szerep tekintetében pótolta, sőt sokszor felül is múlta a korábbi magyar királyi udvart.” Ebben a historiográfiai sémában nem nehéz felfedezni a Habsburgoknak a magyar történelemben játszott szerepével vagy egyenesen a nemrég letűnt dualista rendszer kompromisszumaival szembeni fenntartásokat. A nemzeti történelem (a politika- és művelődéstörténet) valós és szimbolikus középpontjának tekintett hely, a nemzeti udvar Moháccsal eltűnik, s míg a bécsi idegen marad, nem léphet helyére, a *hiányt* a gyulafehérvári tölti be.³⁶

KITEKINTÉS ÉS ÖSSZEGZÉS

Gyulafehérvár a nemzeti Buda örököse, és az idegen Bécs nemzeti riválisa: ebben a tömör formulában lehetne összegezni a fejedelemség-korabeli udvar funkcióját a nemzeti történetírásban és képzeletvilágban. Az erdélyi udvar képének 19. századi formálódását a későbbiekben e két referenciával, Béccsel mint a Habsburg-császárok és -királyok székhelyével, illetve Budával mint egyrészt a Magyar Királyság uralkodóinak múltbeli központjával, másrészt mint a Habsburg-házból való magyar királyok által a török kiűzésétől az I. világháborúig fenntartott, látogatott helyszínnel összefüggésben érdemes vizsgálni. Ha a Gyulafehérvárról elmondottakat már most összevetjük néhány ponton Buda esetével, mely a középkori királyi udvar emlékét idéző tanújelekkel rendelkezett, de egyúttal a 18. századtól újonnan berendezkedő Habsburg-hatalom reprezentációs színtere lett, a következő észrevételekkel tehetjük hangsúlyosabbá az erdélyi udvar megítéléséről tett megfigyeléseket.

A török kiűzése után Buda visszanyerte az állam életében betöltött funkcióját (ha ezen sokáig osztozott is Pozsonnyal), míg Gyulafehérvár többé nem kapott a fejedelmi korban élvezett rangjához hasonló központi szerepet. A Habsburg-ház a 18. századtól újra birtokba vette a középkori királyelődök székvárosát, míg Gyulafehérvárt katonasággal szállta meg és helyreállította a katolikus egyház pozícióit. Pest-Budán, majd Budapesten a királyi udvar reprezentációja nyilvánvalóan nem zárta ki az uralkodó és a nemzet szempontjainak megjelenítése körüli alkudozást a reprezentációban, ilyen vitatéma Gyulafehérváron viszont fel sem merült. Itt a fejedelmi korszak emlékei – a Habsburg-építkezések ellenére, az őket ért csapások dacára – a helyükön álltak, és meglehetősen jó állapotban voltak láthatók,

³⁶ Vácz é. n. [1940]; a szövegről Szekfű Gyula és Mályusz Elemér barokk-vitájával összefüggésben: Erdősi 2006.

mindenesetre biztosabb fogódzókat adtak a történelem mezein barangolók számára, mint a középkori királyságéi Budán, ahol a visszafoglaló háborúban történt robbanás, majd az új palota megépítése a királyi palotának még a maradványait is eltüntette a tekintetek elől. Ennek ellenére a gyulafehérvári emlékek felértékelődése váratott magára – vélhetően a Habsburg-katonaság és bizonyos mértékben a katolikus egyház jelenléte korlátozta a túlnyomó többségben protestáns, a Habsburg-királyokkal több esetben szemben álló uralkodók által vezetett egykori állam helyi emlékeinek percepcióját. Kazinczy és Kővály útleírásából az derül ki, hogy a fontos épületeknek a magyar és az erdélyi történelemben valaha játszott szerepére alig utaltak közvetlenül látható, konkrét jelek, s az tudta értékelni őket, aki már ismerte történetüket; ám a történetírásban, a történeti képzeletben aránylag szabad út nyílt, a nemzeti múlt megismerésére irányuló sürgető felszólításokkal összhangban, az emlékek jelentőségének hangsúlyozása előtt. A 19. századi professzionális történetírás – amelyre itt nem tértem ki a fontosságához illő mértékben –, a fejedelemség nemzetiesített politikai históriájának megalkotása során lépten-nyomon érintette az erdélyi udvar politikai szervezetét, társadalmi összetételét, művelődését is, ily módon a magyarul olvasók egyre részletesebb képet kaptak róla, attól függetlenül, hogy valaha jártak-e Gyulafehérváron és tudták-e kötni ismereteiket az ott álló műemlékekhez. Jókai regénye – és fel kell még tárunk a hozzá hasonló szövegeket – a fikció eszközeivel tette érzékletessé, illetve a pompás külsőségek ábrázolásában szintén igyekvő történetírók Gyulafehérváránál is ragyogóbbá a régi életet. A régi dicsőség elmúlása miatt érzett fájdalomnál talán hangosabb lett a letűnt dicsőségben lelt öröm; a lerakódott por szállongani kezdett, és megcsillant a múlt furcsa fényében.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- A budai várkertből. *Vasárnapi Újság* 1885. 39. 623–624.
- Ágai Adolf (Porzó) 1998 [1908]: *Utazás Pestről – Budapestre 1843–1907. Rajzok és emlékek a magyar főváros utolsó 65 esztendejéből*. Budapest.
- Anderson, Benedict 2006: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest.
- Az udvar Budapestén. *Vasárnapi Újság* 1885. 35. 569.
- Böllöni Farkas Sándor 1984: *Napnyugati utazás. Napló*. S. a. r. Benkő Samu – Maller Sándor. [Budapest.]
- Cannadine, David 2007: The Context, Performance and Meaning of Ritual: The British Monarchy and the Invention of Tradition, c. 1820–1977. In: Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence (eds.): *The Invention of Tradition*. Cambridge – New York, 101–164.
- Csánki Dezső 1884: *I. Mátyás udvara*. Budapest.
- Elias, Norbert 2004: *A civilizáció folyamata*. Második, javított kiadás. Budapest.

- Elias, Norbert 2005: *Az udvari társadalom. A királyság és az udvari arisztokrácia szociológiai jellemzőinek vizsgálata*. Budapest.
- Erdősi Péter 2006: Barokk és neobarokk. Két fogalom kölcsönhatása Magyarországon. *Korall* (7.) 23. 155–186.
- F. Dózsa Katalin – Szvoboda Dománszky Gabriella (szerk.) 2001: *A budavári királyi palota évszázadai*. Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban 2000. március – 2001. január. Konferencia 2000. május 30–31. (Tanulmányok Budapest Múltjából XXIX.) Budapest.
- Fejtő Ferenc 1990: *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása*. Budapest.
- Fögel József 1917: *II. Lajos udvartartása 1516–1526*. Budapest.
- G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.) 2005: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Budapest.
- Jókai Mór 2001: *Erdély aranykora*. I–II. (Millenniumi Könyvtár.) Budapest.
- Jókai a trónörökösnel. *Vasárnapi Újság* 1885. 42. 681.
- Kazinczy Ferenc 2008: *Erdélyi levelek*. (Szerk. Kováts Dániel.) (Eötvös Klasszikusok 91.) Budapest.
- Kelényi György 2005: *A királyi udvar építkezései Budán a XVIII. században*. Budapest.
- Kossuth Lajos 1905: *Kossuth Lajos beszédei*. I. k. 1832–1849. (S. a. r. Kossuth Ferenc.) (Kossuth Lajos iratai 11.) Budapest.
- Kovács András 2006: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben 1541–1720*. Budapest – Kolozsvár.
- Kovács András 2007: A gyulafehérvári Szent Mihály székesegyház. In: Uő: *Épületek emlékezete. Nevezetes épületek Erdélyben*. Budapest, 11–39.
- Kőváry László 1892: *Erdély régiségei és történelmi emlékei*. Kolozsvár.
- Kőváry László 1984: Kirándulás Fejérvárra. In: Uő: *Tájépek utazási rajzokban*. (Téka.) Bukarest, 204–216.
- Manhercz Orsolya 2009: Az 1857-es császári utazás sajtója. In: Gergely Jenő (főszerk.): *Fejezetek a tegnapi világból. Tanulmányok a 19–20. század történelméből*. Budapest, 56–75.
- Meriggi, Marco 1983: Corte e società di massa: Vienna 1806–1918. In: Mozzarelli, Cesare – Olmi, Giuseppe (a cura di): *La corte nella cultura e nella storiografia. Immagini e posizioni tra Otto e Novecento*. (Europa delle Corti. Centro studi sulle società di antico Regime. – Biblioteca del Cinquecento, 21.) Roma, 135–165.
- Pálffy Géza 2004: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról. *Századok* (138.) 5. 1005–1101.
- Quondam, Amedeo – Rizzo, Gino (a cura di) 2005: *L'identità nazionale. Miti e paradigmi storiografici ottocenteschi*. (Europa delle Corti. Centro studi sulle società di antico Regime. – Biblioteca del Cinquecento, 122.) Roma.
- R. Várkonyi Ágnes (szerk.) 1987: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Budapest.
- R. Várkonyi Ágnes 2005: Tradíció és innováció a kora újkori Közép-Európa udvari kultúrájában. In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.): *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Budapest, 60–113.

- Radvánszky Béla 1986 [1879–1895]: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. 1–3. Budapest.
- Revel, Jacques 1992: La cour. In: Nora, Pierre (s. l. d.): *Les lieux de mémoire*. III. *Les France*. 2. *Traditions*. Paris, 128–193.
- Szabó Péter 2008: Térszimbolika a gyulaféhevári főtemplomban. Rekonstrukciós kísérlet a fejedelmi sírok eredeti helyének meghatározására. In: Uő: *Jelkép, rítus, udvari kultúra Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon*. (TDI Könyvek 7.) Budapest, 179–190.
- Szádeczky Béla 1913: *I. Apafi Mihály udvartartásából*. Kolozsvár.
- Szentkuthy Miklós 1988: *Frivolitások és hitvallások*. Budapest.
- Vác Elemér é. n. [1940]: Két udvar, két főnemesség. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. 4. *Barokk és felvilágosodás*. Budapest, 5–107.
- Veress Endre 1901: *Izabella királyné 1519–1559*. (Magyar Történeti Életrajzok.) Budapest.
- Vér Eszter Virág 2009: Udvari reprezentáció a Budai Királyi Palotában (1867–1916). Az udvari bálók és fogadások. In: Gergely Jenő (főszerk.): *Fejezetek a tegnap világból. Tanulmányok a 19–20. század történelméből*. Budapest, 92–114.

Heltai Gyöngyi

Népszínház a nemzetépítésben. A szakmai diskurzus kialakulása (1861–1881)*

„A vállalatnak legfőbb alapja a művészettel összeegyeztetett spekulatio...”

Molnár György¹

Az alábbi, Márai Sándor 1948-as naplójából származó szöveg olvasatomban kijelöli az 1860-as évektől alakuló magyar népszínház-koncepcióhoz kezdettől kapcsolódó ambivalenciákat. Azt az ellentmondást például, hogy a fővárosi, kispolgári, nem csak magyar anyanyelvű közönségnek szánt népszínházhoz a döntően falusi tematikájú népszínművet rendelték kultiválandó műfajként:

„Rábeszélnek, hogy menjünk színházba, mert »a nevetés gyógyít«. Ebben van valami igazság; a nevetés nem gyógyít, de ér annyit, mint egy morfinkúp. A Jókai téren, a Körút táptalajában tenyészik, egy kis zúg színház. Régi Molnár-bohózatot, a »Doktor úr«-at adják elő. Sokat nevetünk, s ez a nevetés nemcsak egészséges, hanem jóízű és őszinte is, mert a színház, a darab, a közönség, a színészek, minden ugyanabból a talajból nőtt ki: ez Pest, hamisítatlan és valóságos Pest, itt minden *echt*, nem úgy, mint a népszínművekben. Ez az előadás: valóban népművészet, *folklore*. Ilyen Pest. Honthyban egy nagy színházi múlt reflexei élnek; többet nem tudott a pesti színház, mint ez a díva, de ebben tökéletes volt.”²

Miért tartja Márai még 1948-ban is fontosnak, hogy a népszínművel szemben határozza meg a pesti populáris szórakoztató színházi hagyományt, amit olvasatában a primadonna, s nem egy műfaj testesít meg? Kik és miért kardoskodtak az 1860-as években a népszínmű felsőbb-, s az operett alsóbbrendűsége mellett? Létezett-e a Márai által feltételezett pesti szórakoztató színházi népművészet, „nagy színházi múlt”, s ha igen, akkor az miként kapcsolódott a főváros második magyar nyelvű színházához, a budai Népszínházhoz? Miként működött ez az előzmény nélküli színházípus a nemzetépítési projektben, hogyan talált rá

* Jelen tanulmány az OTKA által támogatott, NI69207. számú *A 19. századi magyar nemzetépítés elemeinek átértékelése új szempontok alapján* címet viselő kutatási program keretében készült.

¹ Molnár 1869: 27.

² Márai 1998: 33.

a számára nyíló kulturális mezőre? Mivel indokolta igazgatója, Molnár György a budai Népszínháznak a Nemzeti Színházétól eltérő preferenciáit?

A francia forradalom óta létező népszínház fogalom értelmezhető valós történeti színháztypusként, esztétikai teóriaként, közösségi gyakorlatként vagy társadalmi, politikai célként. Pavis *Színházi szótára* annyira tágnak tartja e szerinte elsősorban szociológiai kategóriát, hogy inkább a népszínházba nem sorolható színházfajtákat adja meg.³ Vizsgálatomban a téma egyetlen aspektusát kívánom részletesebben kifejteni. A 19. század második felének magyar színházi szakmához kapcsolódó népszínház-koncepcióit elemzem, elsősorban Molnár György színész-rendező írásaira támaszkodva. Diskurzusvizsgálat keretében azon kategóriák és érvelésmódok egy részét igyekszem feltárni, amelyekkel a budai Népszínház alapítója be kívánta emelni ezt az új intézménytípust az alakuló nemzeti intézmények sorába. Molnár röpiratainak és két, részben e témával foglalkozó könyvének középpontba állítását indokolja, hogy az 1861–1864, illetve 1867–1870 között működő budai Népszínház irányítójaként és „teoretikusaként” feltételezésem szerint ő alapozta meg a szórakoztató színháznak a nemzetépítési programban dedikálható feladatokra vonatkozó diskurzust, amelynek elemei legalább 1945-ig továbbéltek, elsősorban a színházi sajtóban. A téma társadalomtörténeti súlyára utalhat az is, hogy a mozi megjelenése előtt a populáris színházi szórakoztató formák bírtak a legnagyobb tömeghatással, így szerepük a 19. század második felében a nemzetépítéssel párhuzamosan zajló „hagyomány kitalálásban” igen jelentős. Közönségvonzó műfajaik ugyanis jól funkcionáltak a nem privilegizált közegekből származó városi közönség nézőtéri, illetve távlatosan nemzeti közösséggé forrasztásának eszközeként is.

Ahhoz, hogy Molnár népszínházdiskurzusának elsődleges sajátosságát, a párizsi színházi mintákra való állandó hivatkozást, mint kulturális transzfert⁴ értelmezhesük, célszerűnek tűnik kiindulásként az összehasonlító színház-történet plató-periféria elméletére hivatkozni. Sirató Ildikó munkájában az európai kulturális régiókban a nemzeti nyelvű hivatásos színházak differenciálódását, a „kulturális jelenségek változásainak *eltérő ritmusát*” állítja középpontba.⁵ E kategorizálás szerint Franciaország az európai kulturális platóhoz tartozik, ahol a hivatásos játékszíni struktúra már a 17–18. századtól differenciálódott. Magyarországon ugyanakkor a színházi intézmények állandósulásának feltételei csak a romantika korszakában jöttek létre. Így a közép-európai régió, s ezen belül is hazánk a periféria második köréhez sorolható, ahol a „klasszikusnak” nevezett polgári nemzeti színházak tevékenységét a nemzeti-politikai funkció határozta meg. Utóbbi nálunk a nyelvédelem és nyelvterjesztés feladataival is kiegészült.

³ „A szabályalkotó *doctusok* elitista, tudós színháza; a szöveg sérthetlenségét hirdető irodalmi színház; az udvari színház [...]; a polgári színház [...]; az olasz színház [...] a politikai színház [...]” Pavis 2005: 303–304.

⁴ Espagne – Werner (éd.) 1988: 5.

⁵ Sirató 2007: 75.

A kötetben közölt táblázatból⁶ kiderül, hogy a népszínházak kevert funkciókkal, a hivatásos színjátszás fejlődésének második fázisában jöttek létre.

A Molnár György által szorgalmazott és részben általa véghezvitt kulturális transzfer specialitását az összehasonlító színháztörténet szemszögéből tehát az adja, hogy az európai színházi platóhoz tartozó francia közeg épület- és repertoármodelljét kívánta megvalósítani a budai Népszínházában, egy a periféria második körébe tartozó régióban.

Molnár ambiciózus tevékenységének korabeli és utókorbeli fogadtatása egyaránt ambivalens. Rákosi Jenő, a pesti Népszínház első igazgatója, egyébként Molnár felfedezettje így jellemzi:

„Nevezetes alakja volt a Kávéforrásnak Molnár György, a budai népszínház alapítója. Zseniális színész, nagyszerű rendező, fanatikus idealista és a legcinikusabb realista.”⁷

Molnár a francia színházi mintákkal szinkronban újító, sikeres előadástípusokat honosított meg, szakmai érvelésformákat dolgozott ki. Ráadásul ő kezelte nálunk először önálló művészi tevékenységként a rendezést. Szerteágazó, de az utókorban is fenntartással kezelt tevékenysége jól dokumentált. Pukánszky Kádár Jolán 1937-ben MTA-pályadíjjal kitüntetett, de csak 1978-ban megjelent könyvében nagyszerű kontextualizáló munkát végzett.⁸ E kötetből, valamint Mályuszné Császár Edit 1963-ban és 1964-ben megjelent munkáiból pontosan követhető, hogy Molnár az általam vizsgált, a budai Népszínházzal kapcsolatos írásaiban mikor milyen konkrét célokat kívánt elérni.⁹ Magam elsősorban azt vizsgálom, hogy eme eltérő műfajú (röpirat, könyv, visszaemlékezés), s ezért eltérő hangolású írásokban Molnár miként töltötte meg jelentéssel a Magyarországon korábban nem létező népszínház fogalmat, illetve azt is elemzem, hogy miként kötődtek össze nála a szórakoztató színházi funkciók a nemzetépítés toposzaival. Ennek érdekében a különböző időpontokban keletkezett írásokat nem kronologikusan, és nem a történeti hitelesség szempontjából vizsgálom, hanem egy kialakítandó referenciára – a népszínházra – vonatkozó folyamatos szöveggént, általam relevánsnak tartott kategóriákra bontva.

Kiindulásként képzeljük magunkat Budára. A városban nincs állandó magyar színház, s Molnár György kiharcolja, hogy vidéki színtársulata néhány vendégjátékot tarthasson a német színházban. Ezen előadások váratlan sikere, s a politikai helyzet időleges enyhülése lehetővé teszi, hogy 1861. június 11-én a budai köztörvényhatóság a Népszínház megalapítása felől határozzon. Egyszeri támogatással, egy átépített raktárban nyílik meg a teátrum a Lánchíd hídfőjénél. Pesten ekkor már 1837 óta működik a szubvencionált Pesti Magyar Színház, mely 1840-től Nemzeti Színházként működik.

⁶ Sirató 2007: 78.

⁷ Rákosi [1927]: 173.

⁸ Pukánszky 1978.

⁹ Mályuszné 1963, 1964.

MIRE JÓ EGY NÉPSZÍNHÁZ? KORTÁRS DISKURZUSOK

A továbbiakban először azt vizsgálom, milyen érvekkel indokolják a kortársak egy újabb – már a nevében is az alsóbb osztályok színházi igényeinek kiszolgálására szolgáló – magyar teátrum szükségességét. Ennek bizonyítása azért is szükséges, mert az új színház működése első éve után a csőd szélén áll. A megmentőként a Népszínházi Bizottmány elnökének választott Széchenyi Ödön szerint a bukdácsoló intézménynek lennének pedig társadalmi feladatai:

„Az a baj, hogy vállat vonva nézzük a népszínház vajúdását, nem gondolva meg, hogy nem magán-mulatóhelyről, hanem közművelődési, hazai, nemzeti jelentőségű intézetről van szó.”¹⁰

Népszínház–népszínmű összekapcsolása

Az új magyar nyelvű teátrummal szimpatizáló, a nem eléggé „nemzetinek” (politizálóknak, radikálisnak) tartott Nemzetivel elégedetlen egyetemisták, fiatal értelmiségiek néhány követelményt is megfogalmaztak az új színház számára. Körükből ered a népszínház, mint (fővárosi) intézmény és a népszínmű, mint sajtóságon magyarnak tartott szórakoztató műfaj összekötése. Jellemző, hogy e vélekedések megszületése idején a kívánatosnak tartott népszínművekből igen kevés színpadképes állt még csak rendelkezésre,¹¹ s azok játszási joga is a Nemzetit illette.

„Ebből pedig azon következtetést vonhatjuk, hogy Molnár társulata csak is a népszínművekben és más a népek írt darabokban otthonos, s ezért nem ugyan kizárólag, de még is főképp erre kell figyelmét és ügyekezését fordítani, mert ez által a mellett, hogy a közönségnek élvezetes esték nyujtathatnának, egyszersmind a népszínház neve és eszméjének is leginkább lehetne megfelelni.”¹²

„A népszínháznak a nép elemeit kell előtüntetnie. [...] A német »Volksposse«-k, a francia »Vaudeville«-k nálunk nem találnak soha termő földre. Bennünk több a költészet és önélet, több a férfiaság és ízlés. Minket dúsan kárpótolnak – népszínműveink.”¹³

A pesti német nyelvű színházak szórakoztató műfajaitól való, nemzeti alapú elhatárolódásra felszólító érvelés nem látszik azt a tényt tudomásul venni, hogy a budai Népszínház potenciális közönsége idegen eredetű, zömmel német

¹⁰ Széchenyi Ödönt idézi: Kempelen 1862: XI.

¹¹ Molnár erről így nyilatkozik: „A népszínművek a nemzeti színházban már nagyon levoltak játszva, maga Szigligeti is szükségesnek tartotta pihentetni, nem is vonzottak, inkább Szigligeti énekes vigjátékai hatottak ekkor, ámbár sohasem csináltak nagy házakat.” Molnár 1881: 299.

¹² Fésűs 1862: 30.

¹³ Urvány 1862: 168.

anyanyelvű kispolgárokból áll. A népszínművekben népiként, falusiként bemutatott kultúra nem saját kultúrájuk, hanem elsajátítandó egzotikum.

Felülről meghatározott repertoár

A budai Népszínház fennmaradását támogató kiadványok szerzői (Égeni¹⁴ 1861, Fésűs¹⁵ 1862, Kempelen¹⁶ 1862, Urvár¹⁷ 1862) szerint a színház a literatúrához képest másodlagos, a köz által csak akkor támogatandó, ha a kor elsődlegesnek tartott nemzetépítő feladataiban (nyelvterjesztés, magyar történelmi múlt és népi gyökerek bemutatása) részt vállal. Passzív befogadókat feltételezve, meghatároznak a kultiválandó műfajokat is. Elsősorban a látványközpontú előadásformákat kívánják korlátozni:

„A népet nevelni és gyógyítani kell, de mindkettőt csak fokónként lehet véghezvinni. Így mindenekelőtt szükséges azt az örökös látványosságból kigyógyítani, másrészt pedig lassan kell nevelni s előbb az egészséges gondolkodás módot belécsepegtetni.”¹⁸

A budai Népszínház közönségét elszigetelnék a „káros” külföldi hatásoktól. A cél az, hogy legyen homogén, népszínművekből álló repertoár:

„A népszínművek terén ép oly koszorúkat arathatni, minőket Ristori és Ira Aldridge a dráma és tragoedia terén aratnak. Igaz, hogy e koszorúkat csak a hazai közönség nyújthatja, mert csak ez érti a népszínműveket; de én azt tartom, hogy a honi édebb, mint – a külföldi.”¹⁹

A közönség értékrendjére hivatkozva ellenzik a külföldi szórakoztató kultúrákból való témakölcsönzést. A kívánatos darabok nemzeti jellege érvelésük szerint a paraszti, falusi tematikában érhető tetten:

„Hagyjanak békét a németek »Ritter«-jeinek, és a franciák salonjanak, a páncélok, tollas sisakok éppen oly kevésbé illenek a nép közé, mint a glacée keztyűk.”²⁰

¹⁴ Égeni Elek, színész és sugó. Munkái: *Nemzeti színházi emlékkönyv*. Szeged, 1856, 1857, 1858, 1860. *Színházi emlékkönyv*. Nagyvárad, 1858.

¹⁵ Fésűs György (1841–1914) a budai Népszínház alapítását segélyező bizottmány tagja, jogász, majd egyetemi tanár.

¹⁶ Kempelen Győző (1829–1865) tanár. 1861–1865 között a *Hon* munkatársa. Szerkesztette a *Szegedi Híradót* 1859–1861 között, s a *Népszínházi Évkönyvet* 1863-ra című kiadványt.

¹⁷ Urvár (Urvári) Lajos (1841–1890) újságíró. Dolgozott a *Napkelet*, a *Századunk* és a *Pesti Napló* című lapoknál.

¹⁸ Fésűs 1862: 30–31.

¹⁹ Urvár 1862: 171.

²⁰ Urvár 1862: 169.

„Tüntesék fel a népet, mint örül és búsúl, mint üli lakodalmait és halotti torát, mint féli az Istent s mint tiszteli földesurát, mint áldozza fel fiait a hazáért, mert tudja, hogy a hazában neki is van része!”²¹

Megtalálható náluk az a szórakoztató műfajok hatalom- vagy véleményformálók általi korlátozási szándékánál ismétlődően tettén érhető érvelésmód is, amely szerint a nép még nem elég érett bizonyos, általuk károsnak vélt műfajok élvezetére:

„A népszínház hivatásaul tüzte ki azt is – és ki is kellett tűznie – hogy a nép ízlését nemesíti. Ezért nem szabad a néphez leszállnia, hanem azt magához föl kell emelnie.”²²

Az itt a kultúra nemzeti jellegének erősítése céljából elrendelendő korlátozások azokat a munkásosztályra hivatkozó érveléseket idézik, amelyeket a kommunista kultúrpolitika alkalmazott később a szocreál operettek meghonosítása érdekében.²³ Csakhogy, amíg az 1949-től államosított színházakban biztosított volt a szubvenció eme szórakoztató színházba oltott népnevelő program végrehajtására, addig a budai Népszínház nem kapott rendszeres támogatást. Miközben a fentiekhez hasonló műfaji kötöttségeket nem vállaló budai és pesti német nyelvű szórakoztató színházak közegében kellett harcolnia a nézőkért.

A programadó fiatal értelmiségiek nézőpontjából azonban a fenti jövedelmezőségi és nemzetiségi probléma nem létezik. Szerintük a budai németek önként asszimilálódnak majd a Népszínház segítségével:

„Budát többnyire idegenajkú polgárok lakják, de kiknek szíve megérté már a korintó szavát, kiknek lelkét a magyar hazafiság tölti be, kik németül beszélnek, de magyarul éreznek és gondolkodnak. A népszínház mulatva, játszva fogja e derék polgárokat véglegesen megmagyarítani.”²⁴

Az alsóbb osztályok önmegismerésének terepe

A nem szakmai diskurzus képviselői a Népszínház repertoárját osztályalapon is korlátoznák. Társadalmi indulattól fűtve követelik, hogy a bemutatandó darabok ne a felsőbb osztályok életéről szóljanak:

²¹ Urváry 1862: 169–170.

²² Urváry 1862: 171.

²³ „Amilyen hazug és üres volt az operett a múltban, a burzsoázia kezében, olyan igazmondóvá és emberi tartalommal teltté kell növelnünk nekünk, a népnek. Most élhet az operett először igazából saját műfaja adta korlátlan lehetőségeivel. [...] Ezen a téren, mint életünk minden területén – a szovjet példára kell figyelniünk.” Sebestyén 1950: 146.

²⁴ Urváry 1862: 164.

„Úgynevezett salon-műveink csekély számmal vannak, mi a termék csillogó fénye helyett a kunyhókban keresünk vigaszt. Népünk őszinte és magyar, és örömmel fogadja el a nyújtott jobbot. Nekünk nincs udvarunk, nincs kifejlett salon-életünk, vagy ha van is, nem magyar; vagy ha magyar is, az írónak nincs benne része.”²⁵

Ugyanezen logikából következik az az igényük, hogy a Népszínháznak még a szerzői is származzanak az alsóbb osztályokból:

„Ezért a legtöbb rész szerény körében vonul meg, megismerkedik önmagával, tanulmányozza a társadalom középosztályát, vagy leszáll a néphez, hogy azt magához föl-emelje: Béranger és Petőfi is kunyhókban születtek!”²⁶

A szocreál osztály alapú elzárkózását és felsőbbégtudatát idéző érvelésmód politikai felvilágosító szerepet is szánna a budai Népszínháznak.²⁷

„Nép, mely talán azt sem tudja, hogy mi fán terem a színmű, mely idegen elem között növekedvén, a magyar élet, a kedélyesség és költészet e testvéri rokonulásának, sejtelmével sem bír, feszült figyelem- és kíváncsi tudvággal hallgatja a népdalokat, melyekben megújul a múlt fájdalma és öröme, nézi azon tősgyökeres magyar alakokat, melyek a közöröm vagy közfájdalmakkal elfelejtik magán érdekeiket, melyek csak e szavakkal tudnak meghalni: »Éljen a haza és a szabadság.«”²⁸

A fenti, értelmiségi utópia figyelmen kívül hagyja, hogy egyetlen politikai-ideológiai cél szolgálatára szegődött színház sem működtethető rendszeres támogatás nélkül piaci viszonyok között.

Politikai aktivitásra serkent

Közvetlen hatást feltételeznek előadás és politikai cselekvés között:

„Az ingyen népelőadások közönsége át van hatva a látott jelenetektől, lelkesül a dicsőség tündérékein és a hősiség alakjai szemléleténél hason tettekre gyúl.”²⁹

²⁵ Urváry 1862: 168.

²⁶ Urváry 1862: 169.

²⁷ E törekvés rokonítható a 20. századi francia népszínházi koncepciókkal, melyek képviselői, például Romain Rolland vagy Maurice Pottecher francia klasszikusok előadásaival kívánták elősegíteni a hátrányos rétegek kulturális emancipációját, miközben undorral elzárkóztak a polgári bulvárszínháztól.

²⁸ Urváry 1862: 165–166.

²⁹ Urváry 1862: 166.

A „nép nevében” fellépő értelmiségiek doktriner agresszivitása a szórakoztató zenés színházzal szembeszegezett elvárásaikban az 1945 utáni időszak operettellenes beszédmódjából is ismerős:³⁰

„A nép építé fel a népszínházat, a népnek joga van ezt követelni. Ha a népszínház e természetes követelményeknek megfelel, csak ekkor van joga – a jövőre.”³¹

A fenti, nem szakmai beszédmódra összességében jellemző, hogy a befogadói igényektől függetlenül ideológiai, normatív alapon határozná meg a budai Népszínház feladatát. Molnár György ezzel szemben a magyar vidéki, s egy rövid látogatása által megtapasztalt francia szórakoztató színházi gyakorlat alapján konstruálná meg azt. Azonban, mivel röpirataiban támogatást kíván kiharcolni, némileg ő is alkalmazkodik a budai Népszínház feladatát a nemzeti színházi beszédmód és értékrend alapján megszabni kívánó diskurzusokhoz. Az alábbi példákban azonban látható, hogy a korban elfogadott tantételeket miként tágtítja a kozmopolita modernitás elemeinek propagálásával.

MOLNÁR ALKALMAZKODÁSA A KORTÁRS BESZÉDMÓDHOZ

Nyelvvédelem, nyelvterjesztés

Molnár időnként alkalmazza azt a retorikát, amely a Népszínház feladatát a magyar nyelv terjesztésére szűkíti. Pontosabban, erre hivatkozva lobbizik a nemzeti nyelvű fővárosi intézmények – így a színházak – számának növeléséért, hisz a magyarként definiált vidékkel szemben Pest–Buda magyarosítása még megvalósítandó feladatként merül fel ekkor:

„[A]z ifjú Pesten a nemzet színháza mellett még egy népies színház életfeltétele fővárosunk magyar jellege és nemzetiségünk hü kinyomata – fejlődésére nézve.”³²

Nyelvterjesztő érvelésében hangsúlyos a szakmai szempont is. Rámutat arra, hogy a színészet csak akkor lehet sikeres a nyelvterjesztésben, ha képes vonzó előadásokat produkálni:

³⁰ „Ugyanis a »régii szép időkre« visszakacsintó beteges szentimentalizmus, az a hazug, giccses-műromantika, amelynek melegágya a mai operett-színpad, hatásában ízlésrontó és ideológiailag káros. A kultúrvezetők, természetesen nem ajánlhatják a dolgozóknak, hogy ilyen szellemi táplálékkal éljenek.” Gáspár 1949: 6.

³¹ Urvány 1862: 170.

³² Molnár 1865: 77.

„A színészet, ha ügyes mesterséggel vezetik, leghathatósabb terjesztője a nyelvnek, szokás és nemzetiségnek; oly eszköz ez, mely észrevétlenül édesgeti be magát a hallgatóság keblébe, s itt erős fészket ver magának.”³³

A népszínházi eszme című 1868-as röpiratában alkalmazkodik leginkább a színházat a nyelvterjesztés eszközeként felfogó retorikához. E szemszögből láttatja elfogadhatatlannak, hogy magyarul játszó népszínháza támogatás nélkül működik, míg a német színházak a magyar fővárosban városi támogatással bírnak.

„[A] magyar nemzet testvér-fővárosának két városi német színháza van, mindkettőnek hirdetésein ott áll hogy »városi színház«, – tehát hivatalos jelleggel proklamál-tatik mindennap a falakon, hogy magyar ország fő és ős városa német, mintha nem is a magyar Haza térképén, a magyar király székhelyén, a magyar nemzet kedves ölében, ettől ápoltatva, napról napra gazdagítva élne és állna fenn, hanem a német herczegségek földén, mint a német városok bármelyike.”³⁴

A magyar nyelv fővárosi térfoglalásának sebességére utal, hogy *A színpad és titkai* (1876) című könyvében már kizárólagos magyar beszédet követel a Nemzeti Színház személyzetétől:

„Nagyon helyesen határidőt szabunk az idegen nyelvű állami tisztviselőknek a magyarnyelv elsajátítására – nem teljes megtanulására – de a nemzeti színház 10–20 éves tagjaitól, [...] nem követeljük, hogy legalább hivatalos funkcióikban magyarul beszéljenek.”³⁵

Molnár a „színház, mint a magyarosítás eszköze” argumentációt tehát arra használja, hogy minél nagyobb teret hódítson el a szórakoztató színházi mezőből az azt korábban birtokló német nyelvű teátrumoktól a nem túl nagy pest–budai piacon.

A magyar színház sajátosnak tűnő feladatai

Bajza József 1839-ben íródott *Szózat a pesti Magyar Színház ügyében* című röpiratában tűnik fel az az érvelésmód, amely a magyar közegben a színháznak a többi nemzetétől eltérő, speciális fontosságot tulajdonít.³⁶ Talán csak arról van szó, hogy a színházi szakma képviselői effajta, a politikai kontextus miatt

³³ Molnár 1865: 73.

³⁴ Molnár 1868: 8.

³⁵ Molnár 1876: 119.

³⁶ „Nekünk magyaroknak, kik a színházzal nemzeti célokat remélünk és fogunk is egybeköthetni, sokkal fontosabb az, mint a német, francia vagy angol nemzetnek; nekünk az, ha akarjuk, léte-lünk egyik alapkövévé válhatik”. Bajza 1981: 404–405.

is homályosan megfogalmazott pluszfeladatokra hivatkozva igyekeznek nagyobb támogatást kiharcolni korábban lenézett művészeti águk számára. Tény azonban, hogy ez az érvelésmód megkérdőjelezhetetlen igazságként bukkan elő a budai Népszínház támogató írásokban is.³⁷ Mikor azonban Molnár él vele, akkor pontosabban fogalmaz: meghatározott politikai célok elérésére különlegesen alkalmas eszközként határozza meg a színházat.

„Ha már Bécsben is korlátok közé van szorítva a színházak létesítése, s a színművészet széles terjedelmű működése, hogy ne lenne ez így, és még inkább a magyarhoni színművészet, t. i. a hazáival, midőn itt, nemzetiség szempontjából, a színművészet egyszersmind politikai érdek.”³⁸

Leszögezi, hogy a színházak különleges politikai szerepe a nemzeti önállósági törekvések korszakában érvényesül elsősorban. Nem tagadja tehát a magyar színház különleges küldetését, de azt a nemzeti fejlődés egy adott stádiumára tartja jellemzőnek. Szerinte e fázis beköszönt majd a cseheknél és a szerbeknél is.

„A magyar színművészetnek már keletkezése is politikai tény; e tekintetben elüt minden más népek színészetétől és önállóan áll, melyhez hasonlítani fog némi tekintetben Oroszhon színművészete, ha ébredve, idegen művészetétől megválik, – és teljesen a cseh, valamint a minket utánzó szerb színészet hazánkban.”³⁹

A kultúrnemzet mint cél elsődlegességének konstataálásával speciális, de nem agresszíven végrehajtandó feladatként látta a nyelvi, kulturális asszimiláció színház általi felgyorsítását.

„Mi nálunk színművészeti szempontból is más a helyzet, mint a külföldön, a más népeknél; magasabb elvből kiindult ugyszólván politikai, egy nemzetnek megtömörülését ez úton is eszközölő teendőkre, munkálkodásra van még itt szükség, és egy nemzeti színirodalom, nemzeti játékszín kifejlesztése és a mi legfőbb megerősítésére – biztos magalapítására, hogy a roppant műnek, a nemzet testnek egyik erős és soha le nem rontható, meg nem ingatható oszlopa legyen a magyar színirodalom, a magyar színművészet.”⁴⁰

³⁷ „Ugyanis a többi nemzeteknél a multság és művelődés a célok, melyeket a színművészetnek el kell érnie. Nálunk e kettő csak mellék cél gyanánt tűnik fel, a harmadik, vagy talán inkább legeslegeső és fő cél, a nemzetiség fenntartása mellett.” Fésűs 1862: 10–11. „Nekünk a színpad nemcsak mulatóhely, mint más nagy európai nemzetek színpadai; templom ez, hova a jelen menekül, hogy a jövő biztosítva legyen.” Urváry 1862: 161–162.

³⁸ Molnár 1865: 27.

³⁹ Molnár 1865: 27.

⁴⁰ Molnár 1868: 13.

A nem szövegközpontú színház alsóbbrendűsége

A 19. században azon színházak örvendtek némi társadalmi tekintélynek, amelyek esztétikája a drámai szöveg elsőlegességére épült. Eme több évszázados európai hagyomány szellemében az arisztokrata, majd polgári elitek ezen előadási típusok kultiválása révén is elkülöníthették magukat a látványközpontú szórakozást preferáló köznéptől. A budai Népszínház alakulása idején is elfogadott nézet volt, hogy a pusztán szórakoztató célú előadások *ab ovo* alsóbbrendűek.⁴¹ Az elit- és tömegkultúra közti éles határ fenntartása azonban veszélyt jelenthetett volna egy népszínház hosszú távú működőképessége szempontjából. Molnár úgy kerüli ki a szórakoztató darabok repertoárból való száműzésének veszélyét, hogy a látványokra épülő előadások alsóbbrendűségét elismerve, azokat a drámai színház élvezetéhez vezet, s emiatt tolerálható lépcsőfokokként látatja.

„Ki fog tehát ama színházakba menni? [...] a tömeg, az ugynevezett nem színház képes osztály gyakran, mely fogékonytalanságánál fogva nem bir még élvezni a komolyan szép és műbecsű előadásokban – mert ehez is fokozat kell – tehát látási érzékének kielégítésével, az első külbnyomás sikerének alapján első fokozatu színházképeességet nyer a látványok színházában, s ezen emelkedik följebb.”⁴²

Ugyanezen logikával igazolja kora külföldi sikerműfajának, a frivol operettnek a műsorra tűzését. Nem száll szembe azzal a korabeli vélekedéssel, hogy a műfaj káros, de érvelése szerint a vonzó előadások magyarosító hatása ellensúlyozhatja ártalmukat.

„Szemére vetették, sőt nem egyszer elítélték a szép eszme ezen magára hagyott házat (a budai Népszínházat – H. Gy.) a miért időnként letért a kívántabb ösvényről, s hogysesem maga magát temesse el, hogysesem idegen színpadon lássa még a magyar közönség is a testvér fővárosban, a világot bejárt operettek és látványosságokat, inkább fölvette műsorába, hogy velök mulattasson, s talán szórakoztatva ide édesgesse a nem magyar ajkuakat is.”⁴³

Molnár néhány ponton alkalmazkodik tehát a korában a népszínház és nemzeti ügy összefüggésével kapcsolatban formálódó diskurzushoz. A szakmán kívülről megfogalmazott követeléseknek azonban ellentmond a gyakorlat: a honi drámairodalom csekély számú színpadképes darabjával a Nemzeti Színház rendelkezik, miközben a budai Népszínházat szubvenció híján eltartó közönség zöme

⁴¹ „Ezért van az, hogy míg más nemzetek színpadai a frivol tanok tárházai, a miénk a nemzeti eszmék apostola; míg más nemzetek tetszéssel tapsolnak a legledérebb jeleneteknek, a mi közönségünk – ha ily jelenetek itt-ott mégis a színpadra tévednének – vagy pirulva elfordul, vagy komoly rosszallással – pisszeg.” Urváry 1862: 162.

⁴² Molnár 1865: 10–11.

⁴³ Molnár 1868: 3–4.

szenzációkra, könnyebb mulatságokra vágyik. Molnárnak tehát túl kell lépnie a kortárs irodalmi közegből érkező értelmiségi elvárásokon ahhoz, hogy színháza a Nemzetiétől eltérő funkciójú állandó intézményként fennmaradjon, s hogy elérhesse az egykori '48-as honvéd által is hőn áhított nemzetépítő céljait.

MOLNÁR ÚJÍTÓ SZAKMAI DISKURZUSÁNAK ELEMEI

E téren meghatározó az a kulturális transzfer, mely Molnár tevékenysége és írásai révén került a párizsi szórakoztató színházi kultúrából a budaiba, illetve a pestibe. Jórészt az ő most elemzendő szakmai narratíváira alapozódva formálódott a szórakoztató színházak működtetésnek az a professzionalizmusa, melynek köszönhetően a magyar főváros magánszínházai a 20. század első felében a kozmopolita színházi világpiacon is értékesíthető produktumokat voltak képesek előállítani. Ráadásul sikeresen ötvözte a hatékony színházi ipari működésre való törekvést a nemzeti kérdések szórakoztató színházi átkontextualizálásának képességével.

Európai kulturális tér-aspektus – felzárkózás az európai nagyvárosi trendhez

A vagyonnal nem rendelkező Molnárt egy orosz származású elvált grófnő, a budai Népszínházban is játszó Apraxin (Budai) Júlia vitte magával Párizsba. A rendezőt – visszaemlékezése szerint – elsősorban szakmai kíváncsiság vezette, s új darabokra is vadászott.

„[Ö]rökké a színházakat járták, nappal is, hogy kántor Gyuszi⁴⁴ megismerkedjék a szinpadok belső szerkezetével.”⁴⁵

1863-as utazásának tapasztalata röpirataiban, könyvében és visszaemlékezésében is meghatározó. A korábban a magyar vidéki színjátszás közegében otthonos Molnár az első nemzeti intézményei megteremtéséért küzdő Pest–Budáról egy színházi szempontból is virágzóbb európai metropoliszba kerül. Elbájolja a színház típusok és előadásformák sokfélesége, meghökkenti a francia főváros – mint városi tér – teátrális jellege. Látogatásakor már láthatók Haussmann báró városrendezésének eredményei. Meghökkenően tapasztalja, hogy a városi ünnepekhez gyakran hasonlító szórakoztató előadásformák mennyire megbecsültek, s mennyire összefonódnak a politika nemzetépítő céljaival. Ambivalens értékelést vált ki benne, hogy III. Napóleon – népszerűségét növelendő – a városi térben színházi produkciókhoz hasonló felvonulásokat rendeztet:

⁴⁴ Molnár így nevezi magát önéletírásában.

⁴⁵ Molnár 1881: 356.

„Ezután kezdődött a szokott elléptetés, végül pedig a harczy spektakulum, amint azt a czirkuszokban egyesektől látja a néző – pénzért, most 300 lovastól egy tömegben a császár jókedvéből – ingyen láthatta.”⁴⁶

Konstatálja, hogy III. Napóleon a szórakoztató színházi előadásokat is tudatosan, egy profi rendező szakértelmével megtámogatva használja a nemzet és a város presztízsének növelésére:

„De Napoleon nemcsak kívül a gyepen, hanem a színházakban is szórakoztatta a népet s a Napoleon-nymbust csodával határos fény és pompával, hatásos dramatizálásokban plántálta a közönség szívébe s tartotta fenn örökké. Így tett 1863. májusában is, midőn az 1859-ki olasz hadjárat alkalmára Ausztria ellen irt »Marengo« harczy látványosságot a »Chatelet« óriási szinpadán ismét kiállított a gyakran adatta.”⁴⁷

Ugyanakkor érzékelte e – hatalmi centrumból kiinduló – manipulációs szándék korlátait is.⁴⁸

A *III. Napoleon színházi szabadalom törvénye* című röpiratában jelenik meg először az a jövőorientált érvelésmód, melyben népszínházát, illetve a magyar fővárosban megvalósítandó új színházakat az európai főáramhoz méri. Ez rímél azzal a korabeli felfogással, mely a kultúra intézményeinek fejlesztésében a nemzeti célok elérésének egyik alapvető eszközét látja. A színházat Molnár „társadalmi helyiségnek” nevezi, melynek művészi mellett társadalmi küldetése is van:

„Mint a többi europai nagy városokban látjuk, hogy a fővárosi társas életnek egyik legfőbb központját a színházak teszik.”⁴⁹

Miközben Budán és Pesten a párizsi modell követésére szólít, kritizálja Pétervár, Berlin és Bécs Párizséhoz képest kevésbé szabad – társadalmi színtérként tehát kevésbé életképes – színházi struktúráját. Berlinre hivatkozva ugyanakkor olyan átmeneti megoldást javasol a magyar főváros számára, amellyel – az intézmények számának gyors növelése nélkül – a színház iránti kereslet élénkíthető:

„Nem az szükséges tehát Berlinben, a mi Párisban, t. i. hogy építsenek még több színházat; hanem hogy a meglévőkben szabad legyen előadni mindent

⁴⁶ Molnár 1881: 365.

⁴⁷ Molnár 1881: 365–366.

⁴⁸ (III. Napóleon – H. Gy.) „Csöndesen kiszállt kocsijából, nejehez ment, üdvözölte s aztán az elővezetett nagy Bucephalusra ült, mire a tömegben szétszórt klakk éljenezni kezdett, de a szikra ahoz a roppant embertömeghez képest csak itt-ott elvétve fogott tüzet, csak bágyadt visszhangot adván.” Molnár 1881: 364.

⁴⁹ Molnár 1869: 18.

(természetesen a censura mellett), ez majd meg fogja szaporítani a színházi közönség számát, s ekkor más színházak építtetése szükségesség lesz.”⁵⁰

1869-ben megjelent *Alapterv vázlat, egy részvénytársulat által Pesten alapítandó operett, látványos és népies színházra* című röpiratában már úgy fogalmaz, hogy a tervezett új népszínház által „Budapest az európai fővárosok sorába emelkedik” (Molnár 1869: 18.). Az újabb magyar intézmény létjogosultságát indokolva, a meghódítandó pesti közönségnek kozmopolita igényeket és nagyvárosi ízlést tulajdonít.

„A nagy tömeg mulatni, kacagni és szemgyönyörködtető látványokat akar, első foku színház képességével⁵¹ olyan színi élvezetek után vágynak, melyek kedély világát könnyen betöltik, szóval ő is birni akarja azt, a mit Europa más városai e nemben birnak – látványos színházaik által.”⁵²

Molnár tehát elsősorban azt tanulta meg a párizsi példákból, hogy politika és szórakoztatás céljai sikerrel összekapcsolhatók:

„III. Napoleon, ez az ügyes rendező és a marionette világ eszes, szerencsés tánczoltója, igen értett ahhoz, hogyan kell Párist elmákonyosítani, miként és mivel a világ köztalálkájává tenni és a gazdagok millióit a párisiak zsebében könnyű szerrel, örökös táncz és danával, látványokkal forgatni.”⁵³

Nem árt azonban tudatosítani, hogy a párizsi nézők azért is élvezték annyira Molnár látogatása idején a változatos előadás-kínálatot, mert nem sokkal korábban még a francia fővárosban is cenzurális kötöttségek sora volt érvényben. Offenbach is csak 1855-ben nyithatta meg színházát, a Bouffes Parisienst s akkor kapott engedélyt arra, hogy négy-nél több szereplős darabokat játszasson. A korábbi tilalmak – paradox módon – épp azon látványra, akcióra épülő tömegszórakoztató színházi műfajok fejlődését gyorsították, amelyek Molnárt népszínháza repertoárjának átalakítására készítették. Érkezésekor már valóban 30–50 színház működött a francia fővárosban. De e visszatérés a népszínházi gyökerekhez csak hosszú abszolutisztikus kitérő után valósult meg. Franciaországban ugyanis először 1791-ben szüntették meg a színházi monopóliumokat, ez a forradalmi korszak volt a francia népszínházi eszme bölcsője. Ekkor 50–100 társulat alakult, melyek célja egyszerre volt a tömegizlés kiszolgálása, illetve a szórakoztatás és a patrióta érzelmek keltése. A korábban kivételezett helyzetű királyi színházak vesztek kiváltságaikból. Napóleon idejében azonban visszatért

⁵⁰ Molnár 1865: 20.

⁵¹ Elsőfokú színházképességen a tradicionális, szövegközpontú színház élvezetéhez szükséges készségek, tapasztalatok, illetve a műveltség hiányát érti Molnár.

⁵² Molnár 1869: 19.

⁵³ Molnár 1881: 357.

a centralizáció és a cenzúra. 1799-ben a Comédie-Française újra állami tulajdonba került, 1801-től támogatottá vált az Opéra-Comique, majd 1802-től az Opera. Napóleon 1806-os dekrétuma értelmében az állami színházak reper-toárján lévő műveket más színházak nem játszhatták, minden darabot cenzúrának kellett alávetni, s engedély nélkül nem lehetett új színházakat alapítani. 1807-ben négy államilag támogatott színházat neveztek meg, melyek számára a műfajokat is kijelölték. Ezen elitszínházi szférával egy hatóságilag korlátozott tömegszínházi színtér állt szemben, szintén központilag kijelölt műfajokkal. A másodlagos (nem szövegközpontú) műfajok (amelyek Molnár párizsi látogatása után a budai Népszínház számára fontos modellek lesznek) befogadására megnyílt a Théâtre de la Porte Saint-Martin és a Cirque Olympique. Előbbiből exportálta Molnár egyik sikerdarabját, az *Ördög piluláit*. Nem sokkal párizsi útja előtt, 1862-ben avatták fel a sokféle műfajra alkalmas, impozáns Châtelet színházat. E teátrumokat látogatva Molnár konstataulta azt is, hogy a rendezés mennyire középpontban áll a látványszervezésre építő tömegszínházi szférában. Ez nem csoda, hiszen a melodramák hatásos jelenetei, színpadi katasztrófái megteremtéséhez e szakértelem elengedhetetlen volt.

„A látványosság olyannyira kifejlődött 1828-ra, hogy az új Ambigu-Comique egy olyan darabban nyitott, melyben a rendezés műzsája kért bebocsátatást a Parnasszus hegyére. Értékét bizonyítandó a rendezés műzsája prezentálta azokat a színpadi csodákat, melyek végrehajtására képes volt, s ez olyannyira meggyőzte a többi Múzsát, hogy bevették őt soraikba.”⁵⁴

A szabadság nyomán átalakuló színházi struktúra Párizsban tehát nemcsak a színházi szakma demokratizálódását, a színházba járás széles társadalmi rétegek számára napi gyakorlattá válását, a politikai egyes elemeinek teatralizálódását, a történelmi események bulvárszínházi előadástémává válását jelentette, hanem egyben erőteljes szakmai modernizálódást is.

A mérnöki tudatossággal birodalmi és európai központtá, a nemzetrepresentáció terévé átépített Párizsban a színházak városszövetbeli elhelyezkedése is indikált szimbolikus értékvonatkozásokat.⁵⁵ Molnárt ez is inspirálhatta arra, hogy az általa alapított budai, illetve tervezett pesti Népszínház kívánatos helyszínét a magyar főváros megálmodott nagyvárosi image-e szempontjából gondolja végig.

SZÍNHÁZ HELYE A VÁROSI SZÖVETBEN

Már a kortársak is látták, hogy a Duna két partján fekvő, eltérő karakterű, eltérő szociális és nemzetiségi összetételű város nem egyformán alkalmas egy tömegközönségre számot tartó népszínház működtetésére. Az 1861-ben megnyílt

⁵⁴ Brockett 1987: 452.

⁵⁵ Vö. Charle 2002: 406–408.

teátrumba Pestről nem volt könnyű eljutni, miközben Budáról hagyományosan kevesebb színházlátogató rekrutálódott. Molnár először budai színháza állandósítása, majd egy pesti népszínház építése érdekében fogalmazott meg olyan megállapításokat, amelyek egy efféle intézménynek megfelelő helyszínre vonatkoztak a néhány középülettel, szűk belvárossal bíró, még nagykörút nélküli városi szövetben. A budai Népszínház egykor állítólag Mátyás király istállójaként szolgáló épületét éppen szerénysége miatt tartotta alkalmasnak az alsóbb társadalmi rétegek szolgálatára születő népszínház eszméjének képviselőjére:

„Éppen beillett az ő tervébe a helyiség, melyet csekély költséggel egy szerény, egyszerű, valódi népszínházzá átlehet alakítani.”⁵⁶

Később is úgy vélte, hogy ezt a népszínházi funkció életképességét először bizonyító épületet nem lett volna szabad lebontatni. 1869-ben azonban Buda városa 150 000 forintért eladta a telket, s az épület eltüntetését Molnár a nemzeti kultúra és emlékezet elleni támadásként jeleníti meg:

„Puskaporral repesztették, vetették föl két erős tornyát s mint Ábel füstje úgy tört föl a magas egekre a törmelékké vált kövek, szikladarabok porfellege! Ez volt az áldozat s hej vissza kívánná még egyszer Buda az áldozat e lerombolt kis templomát – oltárát!”⁵⁷

A budai Népszínház kétszeri kudarca után azonban nincsen vita arról, hogy Pesten egy effajta színház nagyobb közönséggel rendelkezne. A kívánatos helyszínt Molnár a jövedelmezőség szempontjából igyekszik meghatározni. Oda helyezné a pesti népszínházat és nyári színpöröt, ahol egy tömegszínház számára a legnagyobb potenciális – egyszerre „magyarosítandó” és szórakoztatandó – közönségréteg lakik:

„Egy népies magyar színház tehát a viruló és vagyonossággal mindinkább emelkedő Lipót város és a hemzsegő Teréz város között, a látványok, nemzeti hősjátékok, csatajelenetek, történeti ábrák nagy nyári színpörével egyesítve a városligetben. Ez, a mennyire nemzeti, ép úgy városi szükség, szellemi és vagyoni tekintetben egyaránt. Nem kell ennek subventio, ez még jövedelmet is hajtana a város vagy részvénytársulatnak, mely azt fölépíti.”⁵⁸

A színházi műfajok hierarchiáját összekapcsolja tehát a pesti városi tér alakuló presztízs- és szociális hierarchiájával. S hogy mennyire jó érzékkel, azt bizonyítja, hogy a Vígszínház épp a Lipótvárosban épül majd fel 1896-ban. A Molnár által a népszórakoztatásra alkalmasnak talált Városligetben is sikerrel

⁵⁶ Molnár 1881: 312.

⁵⁷ Molnár 1881: 444.

⁵⁸ Molnár 1865: 77–78.

működik – 1889–1934 között már magyar nyelven – Feld Zsigmond hangsúlyozottan az alsó társadalmi rétegeket kiszolgáló Városligeti Színköre. A megcélzandó közönségrétegek lakhelye szerint strukturált városi színházi szerkezettel kapcsolatban jó meglátás az elit- és tömegkultúra helyszíneinek elkülönítése, illetve az új városi fogyasztórétegek számára új helyszínek teremtése:⁵⁹

„a magasabb és komolyabb válfajú szinelőadásokkal foglalkozó nemzeti színház részint nem elég, részint távol fekszik, másrészt pedig nem töltheti be a fővárosi közönség tömeges ezreinek más nemű színházi igényeit, élveit és könyvedebb szórakozási vágyait.”⁶⁰

Pesti színházi térfogalásának másik eleme a német nyelvű szórakoztató színházak kiszorítására való törekvés. A város terét nemzeti, s ami ezzel nála egyet jelent, „magyar nyelvű térként” határozza meg, helybitorlóként láttatva a német teátrumokat.

„Mily joggal birja az idegen színészet a magyar haza ősfővárosának épületeit, mintha csak valami német herczeségbeli város lenne ős Buda?”⁶¹

A *Fővárosi Hírek* című lap is részt vesz a pesti Népszínház kívánatos városbeli helyének kijelölésében. Az 1868. október 8-i számban a cikkíró csak egy a város-maghoz közeli teátrumban látná garantálhatónak a látogatottságot:

„A pesti népszínház telkélül – hír szerint – azt a helyet is szóba hozták a Király utca végén, hol nem rég még a Thália-színház állt. Erről azonban bizonyosan lemondanak, mert ily távol eső helyen a népszínház sorsa legkevésbé sem volna biztosítva. Sokkal beljebb kell telket keresni, ha drágább lesz is; mert színházra nézve még az ingyen telkek is életlő mérgegrága, ha egyszer rossz helyen fekszik.”⁶²

Azt, hogy a Király utcai színház ötlete nem is olyan rossz elképzelés, illetve hogy Pest a 19. század végén milyen gyors ütemben fejlődik, mutatja az is, hogy épp a Király utca 71. szám alatt nyílik majd meg 1903-ban a Király Színház. Ez a profiljában immár specializált operettszínház, állítólagos előnytelen elhelyezkedése ellenére a kozmopolita színházi iparnak nemzetközi szempontból is jelentős tényezője lesz. S hogy mennyire hozzájárult környezete városbeli státusának emeléséhez, s hogy 1936-os bezárása mennyire visszavetette a környék

⁵⁹ Charle szerint ez a színházi szerkezet inkább Berlinre, míg Párizsban a különböző profilú színházak csoportosulása jellemző. Charle 2002: 406–408.

⁶⁰ Molnár 1869: 18–19.

⁶¹ Molnár 1868: 10.

⁶² *Fővárosi Lapok* 1869: 264.

fejlődését, arról egy – az egykori igazgató, Beöthy László lánya – Beöthy Baba által 1941-ben írott cikk tudósít.⁶³

Molnár György e kölcsönhatás másik oldalára is rámutat. Szerinte a városi térben presztízzsel bíró helyszín növelheti az adott színház típus társadalmi elismertségét, szükséges tehát a korábban lebecsült műfajok emancipálásához. Mikor a pesti Népszínház fényűző és korszerű épülete 1875-ben megnyitás előtt állt a mai Blaha Lujza téren, Molnár *A színpad titkai* című könyvében elveti azt az ötletet, hogy az új, Fellner és Helmer által tervezett európai szintű színház-épületet adják át az Operának.

„A mult évben magam is azon a véleményben voltam még, hogy egyelőre ebbe a díszes csarnokba kellene áthelyezni ideiglenesen az operát és az ezzel kapcsolatosan egybeforrtnépszínmű és táncjátékokat, de komolyabb megfontolás után ma életre valóbbnak s különösen a budapesti népszínház jövőjére, valamint az olyannyira fontos magyarosodás terjesztésére nézve fővárosunkban, sőt még magára a nemzeti színháznak művészeti érdekére nézve is, czélszerűbbnek, szükségesebbnek tartom a budapesti népszínházat a maga rendeltetésére hagyni, természetesen ide át téve a népszínművet, melylyel ugyszólván biztosítva lenne a népszínház, még azon a távoleső helyen is.”⁶⁴

Pest gyors növekedésével a Népszínház helyszínének szimbolikus értéke tovább nőtt. A Nemzeti Színház 1908-ban beköltözött a Népszínház épületébe, s a közismert operettsláger: „Hétre ma várom a Nemzetinél, ott ahol a hatos megáll” már a város szívére utal.

SZÍNHÁZÉPÜLET – A NÉZŐTÉR MINT A TÁRSADALMI REPREZENTÁCIÓ TERE

Molnár azt is elsőként gondolja át Magyarországon, hogy a még alakulóban lévő kulturális funkció optimális betöltéséhez miként tagolt közönségtérrel kell rendelkeznie a népszínháznak. Úgy véli, ha a nézőteret nem tervezik meg a befogadók társadalmi összetételével szinkronban lévő önreprezentációs térként, az kényszeredettséget szülhet a szinte csak a népszínház nézőterén található társadalmi rétegek viselkedésében. Ez pedig csökkenti a látogatottságot, ezzel a bevételt, s rontja az új színház típus fennmaradásának esélyét. A színház állandósulása nélkül pedig azok a nemzeti célok sem teljesülhetnek, amelyek elérése

⁶³ A Király utcai üzlettulajdonosok visszasírják az üzletmenetüket fellendítő a színházat: „De hát könyörgöm, hova lett innen a közönség, aki ezelőtt idejárt! Tessék csak körülnézni, csupa »filléres« üzlet. Filléres edény, filléres gyümölcs, filléres ruha! Csupa kézzel írt papírcéger, mert az üzletek élettartalma is »filléres«. Pedig ez volt a legszolidabb, legforgalmasabb negyed. Ide színház kell!” Beöthy 1941: 12.

⁶⁴ Molnár 1876: 125.

reményében a társadalmi támogatás a népszínházat létrehozta. Az ideális nézőtér kialakítása tekintetében is Párizst tekinti követendő példának:

„Ott vannak Párisban a mintául szolgálható színházak, le sem kell rajzolni bel szerkezetük s beosztásukat, csak jól megnézni és helyesen megjegyezni, az emlékező érznek.”⁶⁵

A francia fővárosból hozta azt az egyszerre demokratikus és praktikus elképzelést is, hogy az új népszínházban minden nézőnek ülőhelyel kell rendelkeznie.

„Építsük hát be színházainkat a párisi roppant karzatok mintájára – ülésekkel, legyen elegendő páholy, még több zártszék és ennek háta mögött a földszinti állóknak ülőpadok, – alkalmazzunk a páholyok elébe széles erkélyszékeket; – hogy így elsőtől utolsóig minden néző üléssel birhasson.”⁶⁶

Az 1870-es években Molnár még radikálisabb demokratizmussal fogalmaz az alsóbb osztályok igényeihez igazított nézőtérmodellel kapcsolatban is.

„Helyet tehát a nagyszámú néposztálynak színházainkban! Ez legyen első gondja a város atyáinak, kik a lakosság számára színházakat építenek, mert soha nem kell feledni, hogy ezen osztály csak is ünnepnapokon, vagy valami rendkívüliebb előadásokra jön a színházba, ámde ekkor tömegesen jönne és így egymástól kedvet kapna a színházhoz, kivált ha kispénzért a maga fajtája közt ülve nézheti az előadást.”⁶⁷

Az osztályok nemzeti alapú nyelvi, kulturális közeledése és kényelmes távolságtartása nyilvános tereként is propagálja a színházi nézőteret. De érvel a nézőtérstruktúra és a jövedelmezőség összefüggése mellett is. Visszaemlékezésében utal arra, hogy amikor színpadra állította az *Ördög pilulái* című drága, látványra, trükkre épülő produkciót, átalakíttatta a budai Népszínház nézőterét:

„A nézőtérén is sok változtatás, költséges átalakítás történt, hogy a párisi színházak nézőtereihez hasonló praktikussággal jövedelmezőbbé tétessék a roppant kiadásokkal járó látványosságra a kis színház.”⁶⁸

Molnár részben saját aktivitásának is betudhatta, hogy a híres színházépítő páros, Fellner és Helmer tervei alapján készült pesti Népszínház nézőtere már megfelelt az általa korábban hangoztatott igényeknek:

⁶⁵ Molnár 1865: 49.

⁶⁶ Molnár 1865: 50.

⁶⁷ Molnár 1876: 66.

⁶⁸ Molnár 1881: 390–391.

„A népszínház kitünő izléssel, de kissé tulságos fényüzéssel épült; nézőhelye oly tökéletes, oly gyakorlati beosztással bír és a közönség minden rendü és rangu osztályának annyira megfelelő, kényelmes, hogy ritkítja párját.”⁶⁹

SZÍNHÁZÉPÜLET: SZCENIKA ÉS ELŐADÁSMODELL ÖSSZEFÜGGÉSE

Molnár azt a kérdést is felveti, hogy a színpad térbeli kialakítása, szcenikai felszereltsége miként befolyásolhatja az előadások művészi, szórakoztató, nemzetépítő potenciálját. Szemszöge e téren is a futuristáé, a modernizátoré. Amikor a színpadi gépezetek fontosságáról értekeznek, a 19. századi színházi magaskultúra szövegközpontúságával szemben a tömegszínház vizualitás dominanciája mellett érvel. A Théâtre de la Porte Saint-Martin vagy a Châtelet gépezeteit ajánlva átvételre egy a mozgóképrögzítés lehetőségével még nem rendelkező korban, a színpadot a fantasztikus, az egzotikus vagy a rekonstruált történeti látványok elképzeltetésének potenciális tereként írja le:

„[A Châtelet színház – H. Gy.] mely Párisban soha nem látott dolgokkal jelent meg végtelen nagyságu színpadán, s a miről az emberek csak hallottak, olvastak, és a mit lefestve nagy képeken láttak – ’a pusztító csatákat, diadalmeket, harcosok legióit, táborozásokat, ostromokat, romboló vihart, hófuvatagokat, ágyuk és lovasságok tömeges mozdulatait, tengeri csatákat, flották küzdéseit, sánczolatok és városok leégését, légberöpitését, – azt ezen színház mind élethű pontossággal adta elő.”⁷⁰

Újító rendezőként konstatálja a scenika meghatározó jelentőségét az egyes előadástípusok megvalósíthatóságában. Úgy tartja, hogy a 19. századi értelemben vett ideális színpad nem a Peter Brook által a 20. században példaként állított üres tér, hanem egy olyan, a kreativitást ösztönző szcenikai potenciál, amellyel a kor populáris színházában elsődleges célt, a színpadi hatást lehet fokozni. Molnár a párizsi centrum technikai újdonságait annyira meg akarta ismerni, s át akarta emelni saját, a periférián működő színházába, hogy beállt díszítőnek a Porte Saint-Martin színházba:

„A Porte St. Martin másod ízben az Ördög piluláinak már ezredik előadását adta és még mindég két héttel előbb kelle helyekről,- drágábban mint a rendes árak, – gondoskodni. Kántor Gyuszi tizenkétszer nézte meg, hogy betanulja a meseszerű tüneményes bohózat titkait. A színpadra drága pénzért sem lehetett bejutni, úgy őrizték a tüneményeket, sülyesztőket. Csak is a Budára szerződttetett Banquer gépészségéd mellett bluzban, mint dekorációt tartó és czipelő munkás lehetett a színpadra bejutni.”⁷¹

⁶⁹ Molnár 1881: 479.

⁷⁰ Molnár 1865: 12.

⁷¹ Molnár 1881: 383–384.

Nemcsak megtapasztalja a látványprodukciók létrehozásához szükséges magasrendű szakmai tudást, de írásaival a scenika professzionalizálódását is igyekszik elismertetni.

Ahhoz, hogy felmérhessük szakmai diskurzusának és színházi praxisának trendmeghatározó szerepét, érdemes utalni arra, hogy az 1875-ben felavatott pesti Népszínház sokat dicsért színpadtechnikáját a Molnár által szerződtetett francia gépmesterhez tanulni szerződött egykori asztalos, Galló György készítette.⁷² Molnár ugyanis az *Ördög pilulái* színpadra állításához meghívta az eredeti produkció egyik gépészét, aki a budai Népszínház színpadtechnikáját is modernizálta.

„A Párisból hozott francia gépész, a színpad tetejét, alját csaknem újra építette, mert csupán a legszükségesebb és legprimitívebb módon volt a színpad fölszerelve, nem vala sinorpadja sem, sülyesztője is csak egy, a Peleskei notárius bohózatához.”⁷³

A pesti Népszínház megnyitásakor Molnár újra konstatálhatta – ezúttal a scenika fejlesztése mellett érvelő – diskurzusa hatását:

„A színpad, a zsinorpad, gépezetek mintaszerűek; Európának nincs az az első rangú színpada, mely szerkezetére nézve jobb, tökéletesebb volna. Galó György gépész valódi remeket csinált ez óriási színpad szerkezetével s annál inkább büszkéek lehetünk rá, mert tetőtől-talpig magyar munka, eredeti invencziókkal, mert ilyenek is vannak a gépezetek közt.”⁷⁴

Azt, hogy Molnár megfigyelése a színpadméret s a benne kultiválandó műfajok összefüggése vonatkozásában mennyire helytálló, jelzi egy utókorbeli kommentár. Herczeg Ferenc szerint a régi Nemzeti Színház rendezési s játékművészi értékei épp azért vesztettek el, hogy annak lebontása után a társulatot 1908-ban a Népszínház épületébe költöztették.

„Az állam végül szörnyű csapást mért a magyar játékszínre, mikor minden érthető ok nélkül lebontotta a Nemzeti régi szép épületét, és arra kényszerítette Európa egyik legfinomabb drámai társulatát, hogy egy zenei előadásoknak épült óriási színházban játsszon. Ezzel tönkre is tette a Nemzeti hagyományos játékművészetét.”⁷⁵

⁷² Pukánszky 1978: 215.

⁷³ Molnár 1881: 390.

⁷⁴ Molnár 1881: 479.

⁷⁵ Herczeg 2002: 36.

A NÉPSZÍNHÁZ-DISKURZUS NEMZETÉPÍTŐ ASPEKTUSAI

Molnár népszínházra vonatkozó diskurzusában megfogalmazódik az is, hogy – Andersonnal szólva – a „nemzeti idő és nemzeti tér” megjelenítésére mennyire alkalmas a színház közösségi tere, mennyire alkalmasak a népszínház új műfajai. Meglátásai azért is lényegesek, mert a nemzeti image-tár szórakoztató színpadi megkonstruálásában, megjelenítésében döntő a szerepe. Hobsbawm kitalált hagyomány koncepciója⁷⁶ is felmerülhetne tevékenysége vizsgálatakor, de nem abban a vonatkozásban, hogy felvetnénk a rendező szövegeiben, vagy látványosságáiban felmerülő nemzeti narratívák történeti hűségének vagy konstruáltságának dilemmáját, hiszen a (zenés) színpadi szórakoztató műfajok amúgy is sztereotípiákkal dolgoznak. E jellegzetességük a nemzetépítés időszakában azonban inkább pozitív, amennyiben épp a sablonok, a gyakori ismétlés által rögzülhetnek a nemzeti emléktár korban kiválasztódott figurái a budai Népszínházat látogató, zömében alacsonyabb társadalmi státusú, esetleg nem magyar anyanyelvű befogadókban. Ők iskolázottságuk hiányosságainál fogva is kevés tudással rendelkezettek arról, ami az 1860-as években nemzeti múltként kezd megjeleníteni a színpadi reprezentációs formákban. Feltételezésem szerint a népszínházi színpad is lehetett tehát a nemzeti „képzelet formája”, vagyis az Anderson által vizsgált regény és újság mellett szolgálhatott a „nemzet *típusába* sorolható elképzelt közösségek” megjelenítésére.⁷⁷

Molnár alkalmasnak látja erre a feladatra a színpadot, sőt maga hoz létre bizonyos, a nemzeti hősök, ünnepek megjelenítésére alkalmas toposzokat. Az nehezen eldönthető, hogy 1861-ben alakult népszínházát tudatosan állítottat-e a nemzetépítési fő feladat szolgálatába, vagy inkább arra számított, hogy az előadásokba applikált magyar történelmi utalások növelik a nézőszámot, s a színház elfogadottságát.

A nemzeti történelem népszínházi reprezentációinak „kitalálása” leírható Assmann kulturális emlékezet fogalmával is. A reformkortól lényegében a nemzeti kultúra konnektív struktúrájának⁷⁸ a megteremtése folyt, s ebben Molnár írásaival és alkalmi darabjaival is aktívan részt vett. Leginkább látványosságaival tette átélhetővé a nemzeti csoporthoz tartozás új élményét heterogén közönsége számára.⁷⁹ Nagy gyakorlattal rendelkező színházi emberként tudta, hogy az elnyomás idején, minden – a nemzeti függetlenségre, levert forradalomra való – színpadi utalás nemcsak az előadás hatásképességét, hanem a nézők és a játékosok hatalom elleni érzelmi összefogását is megnöveli. A jelen politikai státusa elleni kritikát kifejező eme eljárással, amit Assmann a kontraprezentikus emlékezet⁸⁰ színpad általi aktivizálásának hív, Molnár többször él is. Nem meglepő azonban,

⁷⁶ Hobsbawm – Ranger (eds.) 1983: 8.

⁷⁷ Anderson 2006: 35.

⁷⁸ Assmann 1999: 16.

⁷⁹ Assmann 1999: 16.

⁸⁰ Assmann 1999: 80.

hogy erről csak a kiegyezés után megjelent önéletrajzában beszél, formás anekdotákat kanyarítva arról, hogy mennyire tudatosan törekedett e hatás előidézésére.

A SZÓRAKOZTATÁS EGYENJOGÚSÍTÁSA

Az 1838–1847 között zajló színházvitában még nem kérdőjeleződött meg nálunk a színházművészet drámai irodalomhoz képesti másodrendűsége, s egy előadás hatásosságának emlegetése még igencsak kétes bók volt.⁸¹ Két évtizeddel később Molnár nemcsak hogy rehabilitálja a hatáskeltést, de azt a színházi alapfeladatának tekinti. Mi több, éppen e képességre hivatkozva kérdőjelezi meg a színházi műfajok öröknek gondolt hierarchiáját. Érdekében is áll persze bizonyítani hatáskeltésben élen járó színháza lehetséges szerepeit a nemzeti közösség építésében. Szerinte a színházművészet minden válfaja része a nemzeti kultúrának.

„Minden nemzet színészete magán hordja a nemzet geniusát, s egy nemzetnek nem csekély műveltségi fokát tükrözi vissza színművészete. Bizonyára nem éppen csekély mértékben conferál minden nemzet színészete a nemzet kulturai állásához s minél nagyobb, szélesebb, terjedelmesebb mérvben, minél több válfajban fejti ki a színművészet és színházi irodalom a maga productiv erejét, annál magasabbra emelte nemzetének kulturáját.”⁸²

Úgy véli, a Népszínház produkciói egyedi, mással nem pótolható szerepet tölthetnek be a nemzeti, nyelvi, városi közösség építésében.

„[A]z elvitázhatatlan tény, hogy ezen népszínház nélkül nem fog a magyar színházi irodalom és színművészet, a magyar nemzetiség, magyarosodás gyors és oly eredményű léptekkel előre haladni, s fejlődni – mint erre a magyar nemzetnek úgy politikai mint társadalmi szempontból szüksége van.”⁸³

Az a fajta szakmai öntudat, jövőorientált, hagyományteremtő szemlélet hatja át Molnár diskurzusát, amely a magyar irodalomtörténet-írás kezdeti korszakára is jellemző. E szerint a Nemzeti és a Népszínház is szükséges a maga kulturális mezőjében, de mindkettőnek elsősorban az eredeti magyar műfajok kifejlesztésére kell törekednie:

⁸¹ „De az ilyeszerű drámai dolgozatokat rosszaknak kiáltandjuk-e ki azért, mert becsarányos színházi hatást nem képesek gerjeszteni? S ellenkezőleg a tartalomüres bohózatokat, melyek adatásakor a drámai tökély legtöbbszörre jókora lábugrásokban mutatkozik, mert legnagyobb publikummal dicsekedhetnek, legnagyobb értékűeknek tartandjuk-e? [...] drámai dolgozatnak színházi előadati célja-e? Erdemei közé számíthatató igenis, ha sikeres színházi mutatvánnyá alkalmaztathatik, de célja semmiképpen nem. Színháznak mindenkor csak eszközül kell tekintenie – a cél magában a színházi műben rejtezik.” Vachott 1981: 233–234.

⁸² Molnár 1876: 107.

⁸³ Molnár 1868: 11.

„A magyar nemzet színháza nem lehet a kozmopolitikus művészet tárháza, hanem igen is olyan műintézet, melynek színpadán csak az európai műveltség iránti tekintetek szempontjából fordulhatnak elő idegen művek, de csak olyanok, melyekből közönség, színész, író tanulhat, s nem pusztán csak mulathat, – a mulatságot alantabb értelemében véve. Az ilyen mulatságokra legyen egy népszínházunk, – de még ebben is csak azért, hogy az efféle mulatságokat saját közönségünk ne vásárolja a némettől, sőt olyan jó legyen, hogy a német is a magyartól vegye meg.”⁸⁴

A népszínházi előadásoknak – a nemzetépítő mellett – tehát kulturális export és nemzeti dicsőséget növelő képességet is tulajdonít.

Molnár nehezményezi, hogy viszonylag kevés támogatást kap színháza ahhoz a jelentős szerephez képest, amit Buda magyarosításában végez. Némileg idealizálva úgy festi le a folyamatot, mintha a budai német polgárok a nyelv- és kultúraváltás szándékával, a tudatos asszimiláció céljából támogatnák a Népszínházat.

„[I]gen – mondá egyik lelkesülten – akarjuk, hogy legyen magyar színházunk, melyben fiaink a hazai nyelvet hallgassák, gyakorolják és ne kéntelenitessenek egykor úgy pirulni, mint most mi, hogy nem értjük és nem tudunk hazánk nyelvén beszélni!”⁸⁵

Egyértelmű sikernek tartja, hogy a magyarul előadott kasszadarabokkal (*Dunanan apó utazása, Ördög pilulái*) a Népszínház kiszorítja a fővárosi piacról a konkurens német produkcioikat.

„A népszínház első 3 évi kitarató s mindent leküzdő működése egymásután csak három német igazgató és társulatot tett lehetetlenné Budapesten.”⁸⁶

TÖRTÉNELMI TUDAT ÉPÍTÉSE

Molnár elsősorban 1848-as referenciákat épít, de más korszakokból is kijelöl és színpadra visz a nemzeti jövőépítés szempontjából relevánsnak tartott magyar történelmi figurákat. Leghíresebb produkciójában, a *Bem hadjárata az oroszok ellen és a honvédhadsereg* című, már a kiegyezés után bemutatott úgynevezett nemzeti harcjátékban a legfontosabb feladatnak tartja a szabadságharcra immár nyíltan kifejezhető érzelmi azonosulás nyilvános deklarálását, s azt, hogy a szabadságharc-tematika legáltalánosabb váljon a szórakoztató színházi szférában:

„[A]z 1848–49-ki dicső korszak óta felnőtt új nemzedékkel Bém első nemzeti harcjátékunk előállításában történelmünknek oly fényes lapjait ismertettük meg, melyre a nemzet késő századainak unokái is fölemelt fővel tekintenek vissza.”⁸⁷

⁸⁴ Molnár 1876: 118.

⁸⁵ Molnár 1881: 313.

⁸⁶ Molnár 1868: 6.

⁸⁷ Molnár 1869: 11.

A cél természetesen nem a történelmi ismeretterjesztés, hanem az eseményhez való pozitív érzelmi viszony kiépítése, allegorikus, illetve ahistorikus tablók segítségével. Azt, hogy kik tartoztak a budai népszínházi image-tárba, s hogy milyen volt az előadás hangulata, érzékelteti az előadást a korabeli olvasó számára elsősorban leírni szándékozó kritika:

„Az előtérben látjuk Árpád, Mátyás és Rákóczi alakját, körülök honvédeket, hátrább a magyar címer mellett a lengyel fehér sast, felhőket, lombokat, s az egész személyzetet, melyre különböző színű görög tüzek világolnak. Ekkor jelen meg Petőfi, honvédtiszti ruhában, kecskeszakállal, egy nemzeti szalagos koszorúval kezében, melyet Bemnek nyújt át. Ennyiből áll szerepe. Újra tánc következik, s az egész darab, indulók zenéje, bengáli tűz, zaj, taps és éljen közt végződik.”⁸⁸

A hagyományközösség megalapozásának időszaka ez, s Molnár a nemzeti ideológia szerint kívánatos történelmi műtárgy kiválasztását, és ennek a színházi hatáskeltés eszközeivel való interpretálását vállalja. Leginkább az ünnepség és a darabokba implikált álomjelenet műfajait használja. 1861-ben, még a budai Népszínház felavatása előtt rendez egy megemlékezést Széchenyi halála első évfordulóján, az Erzsébet téri német színházban. Ennek allegóriafináléjában a főszereplő értékelése nemzeti és vallási szimbólumok közé helyezéssel, s a rendezésben pedig érzelmi emelkedettségre való törekvéssel történik:

„[A]z előadás végén nagyszerű allegoria volt változatokkal, melynek magas központján egy arany koporsó, melyből Seraphok és Cherubok arany trombitáinak harsogása mellett a Kölcseyhymnus alatt Széchenyi megüdvözült alakja emelkedett ki gépezetek segítségével – mint egy második messiás, ki nemzetének dicsénekeire föl-támad és angyalok seregétől emelve égbe száll föl!”⁸⁹

Elengedhetetlen kellékei lettek az effajta történelmi allegóriáknak – éppen ismétlődésük révén – az olyan hangsúlyozottan nemzeti reflexiókat kiváltó elemek, mint az 1844 után egyre inkább nemzeti énekké emelkedő Himnusz, a piros-fehér-zöld zászló, a Szózat. Molnár II. Rákóczi Ferenc és Zsigmond király alakja köré is komponál hasonló, történelmi hőstárat listázó jelenetet:

„Még óriási nagy jövedelmet és tüntető effektust csinált Zsigmond király álma című régi magyarosított látványos énekes játék, melyhez a szinpad hátterét is fölhasználták és 17 tabló egymásután bontakozott ki a közönség szemeláttára, melyeket mind Zsigmond király álmodott! E tablókban a loyálisok kedvért ott volt a Maria-Therézia pozsonyi országgyűlési nagy csoportozat is a »vitam et sanguinem pro Rege nostra«

⁸⁸ *Fővárosi Lapok* 1868: 779–780.

⁸⁹ Molnár 1881: 305.

jelmondattal, de a háttérben ott volt Klapka, Garibaldi, Türr és ezek fölött egy sziklabérczen Kossuth alakja is, mind a Zsigmond király álma révén.”⁹⁰

A néma jelenetek segítségével megjelenhettek tehát a színpad nyilvános terében, az érzelmekre fokozottan ható zenei és látványelemek közt a forradalmak, a nemzeti függetlenségi harcok emblematikus figurái. Nemzeti és vallásos jelképek körében való ábrázolásuk önmagában szükségtelenné tette figurájuk jelentőségének drámai indoklását. Csak vizuális, emocionális, tehát teátrális hatásban fogalmazott indoklás volt. A népszínházi hősgalériába bevonult István király is, akinek figurájával kapcsolatban maga Molnár hangsúlyozza a jelenre való politikai utalások elsődlegességét:

„Kántor Gyuszi játszta Istvánt, több külső mint benső sikerrel, inkább a politikai frázisok és célzások kiemelésére gondolt, melyeket a közönség perczeig tartó tapsokkal, éljenekkel kísért.”⁹¹

A budai Népszínház 1863-as naptára tudósít arról, hogy az első, nehézségekkel teli évad után rendezett ünnepségen bemutattak egy allegorikus játékot *Múlt, jelen, jövő* címmel. Támogatásért lobbizva Molnár itt is beveti a magyar történelmi hőscsapatot, oly módon, hogy színháza fennmaradásának dilemmáját a nemzeti ügyek szintjére emeli:

„Múlt, jelen és jövőben igen sikerült allegóriai képeket láttunk. A vándorművész fáradtan kér helyet, működési tért az idők szellemétől; ez a múlt szép emlékét kelti föl lelkében, a múlt dicső képeit mutatja neki, Árpád, Sz. István, Sz. László, Könyves Kálmán, Nagy Lajos, Hunyadi János, Hollós Mátyás, Széchenyi István tűnnek elő fényvilágosságban, a háttérben, *Pannónia* áldását adja a népszínházi jelenre a valóságban.”⁹²

Az egykori 1848-as honvédek iránti tisztelet kinyilvánítása is visszatérő eleme Molnár emlékezetépítő tevékenységének. Akkor is másorra tűz a szabadságharc témáját taglaló darabokat,⁹³ ha tisztában van kétes minőségükkel:

„A gyöngénél is gyöngébb, de a tábori életet és a szabadságharcz egy-két epizódját meglehetősen találó vonásokkal rajzoló katonai játék, a harczy dalokkal, különösen a 'Kossuth Lajos azt üzenté' nótával még is nagy hatás mellett adatott és hétköznapiakon is többször megtöltötte a színpadot.”⁹⁴

⁹⁰ Molnár 1881: 306.

⁹¹ Molnár 1881: 336.

⁹² Kempelen 1862: III–IV.

⁹³ Balázs Frigyes Honvéd-huszárok című darabját Almásy Tihamér dolgozta át. Molnár 1881: 310.

⁹⁴ Molnár 1881: 310.

Molnár azonban más, a nemzeti emlékezetbe beemelőnek tartott történelmi eseményt is tervez „aréni spektákulumként” való megvalósításra: „Hunyadi harcai szárazon és vízen, Nándor ostromával, a Dunát ellepő hajók összeütközéseivel és lángba borításával”. A népinek a nemzeti alapjaként kezelése jegyében javasolta még népmesék (Tündér Ilona, Borsszem Jankó) látványosságá alakítását. Más kultúrák bemutatásától sem zárkózott el, de látványszínházi koncepciójának alapját a magyar történelem eseményeinek képeskönyvszerű megjelenítése képezte.⁹⁵

SZÍNHÁZ ÉS POLITIKA

A nemzeti érzelmek erősítését célzó, a jelen politikai harcaira utaló előadásformából következően a budai Népszínházban gyakran voltak tüntetések, amelyek elsősorban az ingyenes, úgynevezett népelőadásokon zajlottak. Meglepő, hogy visszaemlékezésében Molnár e tüntetéseket némi iróniával mutatja be. Talán azért, mert ezeket nem ő, hanem Pompéry János író, újságíró „rendezte”:

„A nemzeti kaszinó több mágnása Pompéryval szintén a népelőadásokra járt tüntetni. Pompéry csak egy szelet papírra írta föl ironnal és küldé kántor Gyuszinak Budára, hogy ma estve ott leszünk megint ezzel-azzal a vendéggel, tüntessünk mellettök és az alkalom adtán az elnyomatás ellen!”⁹⁶

Molnár szerint a teátrális hatáskeltésre építve a tüntető hangulat szinte tárgytól függetlenül létrehozható. Akkor is, amikor a Marseillaise kottájának hiánya váratlan nehézségek elé állítja a színházat:

„Garnier-Pages, az 1848-ki francia köztársaság végrehajtó kormányának egyik feje Pesten utazván, a kaszinó vendége volt; épp a negyedik népelőadást tartotta a népszínház és Pompéry alig egy órával az előadás előtt sietett értesíteni kántor Gyuszit, hogy a nagy férfit estvére a népszínházba viszik, rendezzen tüntetést! A »Marseillaise« nem volt meg a zenekönyvtárban, Sziklavölgyi karmester sebbel-lobbal letette s a zenekar készen várta vele a francia vendéget;”⁹⁷

A közönség itt is az elvárt módon reagált:

„[A] zenekar ráhuzta a tust s erre rögtön a »Marseillaiset«, mire az egész közönség fölállt és falrengető »Vive la France« lelkesült kiáltásokban tört ki, s mindenfelől kendőket lobogtattak az ősz republikánus felé, üdvözölték őt és Franciaországot.”⁹⁸

⁹⁵ Molnár 1865: 78.

⁹⁶ Molnár 1881: 331.

⁹⁷ Molnár 1881: 331.

⁹⁸ Molnár 1881: 332.

Működött a recept akkor is, amikor horvát vendégek érkeztek a színházba. Az újra némi iróniával tálalt színpadképet érdemes összevetni a történelmi allegóriákéval.

„A függöny fölment és egy nagy népcsoportozat tárult a közönség elé, közepén a magyar és horvát nemzeti zászló ölelkezésével, melyet egy népiesen öltözött magyar ifju és egy horvát öltözékű férfi tartott, majd aztán kibontakozott a népcsoport és a horvátok által elfoglalt páholy felé a Rákóczy induló alatt diszmenetben elvonult. A horvát atyafiak kézzel lábbal tapsoltak, tomboltak a két zászló testvéries egyesítésére és ölelkezésére, a publikum szintén nagy lelkesedéssel tüntetett és megújráztatta az egész jelenetet.”⁹⁹

Molnár népszínházi előadásai konkrét politikai hatásának bizonygatásával csak visszaemlékezéseiben áll elő. Ekkorra már kiszorult a fővárosi színházi életből. Talán ennek köszönhető történeteinek nosztalgikus, anekdotikus hangneme. Megalapozott ezzel egyfajta legendagyártó stílust, amely később a szórakoztató színházi lapok, elsősorban a *Színházi Élet* hollywoodi dramaturgiájú történetmondásának nyelve lett. Molnár már a Népszínház budai térfoglalását is szinte honfoglalásként írja le:

„1861. július hó 16-án Aurora szép tekintetű fölkelésénél már ott állott a bástyaszerű rozzant épület körül a Szegedről Budára feljött bátor és lelkes színészcsoporthoz a már megviselt, tépett társulati zászlót V. Kovács József magasan lobogtatta! A fölkelő nap csak akkor mosolygott még oly vidáman Budára, mikor arany sugaraiban Gorove Tóni 1849-ben, a fehérvári várkapu melletti kerek nagy bástyára föltüzte a honvéd legiók fényes zászlóját!”¹⁰⁰

Az épület budai polgárok általi színházzá „szentelésének” minden aktusa ritualizálódik, a Népszínház már-már a nemzeti lét gyakorlásának templomává nemesül:

„Megérkezett Áldásy az elnök és hivatalosan birtokba véve az épületet, megtette az első ásást, az első kapavágást a föld kihordására a Duna partra! Fölhangzott erre a »Szózat« dallama, majd a »Tartsd meg ó istenünk nemzetünk és hazánkat« induló és elől Áldásyval megindult a kubikoló, földet hordó, talicskát toló menet az épületből a Duna partjára s ezzel megkezdődött az épületnek színházzá való alakítása!”¹⁰¹

Böven tudósít olyan reakciókról, ahol játsszók és nézők az előadáson belül nyilvánítják ki kritikus politikai véleményüket. Ahhoz, hogy ez a nézőtér személytelen nyilvánosságában egyébként gyakori reakció létrejöhessen,

⁹⁹ Molnár 1881: 333.

¹⁰⁰ Molnár 1881: 316.

¹⁰¹ Molnár 1881: 316.

természetesen Molnárnak, a rendezőnek teátrális eszközökkel nyomatékosítania kellett olyan pontokat, amiket a nézők a jelen politikai helyzetre vonatkoztathatnak. Ahogy ez megtörtént a II. Rákóczi Ferenc fogsága című Szigligeti-darabban:

„[A] budai színészek, kiknek az is nagy előnyükre volt a dráma végscénájában, hogy a nyitott színpad háttérében látszó gellérthegyi citadella, Tokay várának ábrázolására nagyon bevált és oly kis mozzanat is, mint a kurucz postái, melyet Partényi csípős czélzással kiemelve, a gellérthegyi várra mutatva, hogy »minden várat bevetünk már, nem sokára ezt is lefűleljük« jelentőssé lőn és falrengető tapsokra ragadta a közönséget.»¹⁰²

A Molnárhoz közel álló Apraxin (Budai) Júlia története is egyfajta politikai bulvárnarratívába rendeződik. E szerint a Népszínház egy előadása jövedelmével hozzájárult az emigráns magyar légió felfegyverzéséhez.

„Mindenkinek tudta – nyílt titok volt – hogy a jövedelem fele az emigráció által igénybe vett valami becsületbeli tartozásra Svájcban és az akkori újra reményteljes invázió, magyar legio fölfegyverzésére fordítatik, mert erősen tartotta magát az a hír és szándék, hogy III. Napoleon a Langievitz-féle lengyel fölkelés segélyére Magyarországon át fog sietni és a magyar legio a francia csapatok hátán jön be az országba, s nehogy egy második Moszkau érhesse a francziákat, visszaállítja 1848-at.»¹⁰³

Budai Júlia Párizsban – Kossuth ajánlólevelével – III. Napóleonnal is találkozott. A Pest–Budát felszabadító magyar légió ügye végül csak egy lelkesítő költeményt eredményezett, amelyet Budai „szamizdatként” juttatott el Pestre, majd Molnár szétosztott.

„Irányi már verset is irt, hogy »ezer magyar hajóra száll, megmenteni honát« – melyet a grófnő néhány ezer példányban kinyomatott és az Ördög piluláihoz szükélgeltető kassirozott kellékek, nagy fejek, lábak stb. üregeibe pakolta be, hegyibe szalma s apró papírtörmeléket gyömöszölve.»¹⁰⁴

Molnár ironikusan megjegyzi: aztán hiába vártak a légióra, 1867-ig nem jöttek, s akkor is csak vasúton.

Másféle politikumot, a kiegyezés teátrális illusztrálását célozta az 1868. augusztus 24-én bemutatott, már említett harci játék. Az egykori honvédeket a király megajándékozta a koronázás után, de Molnár darabjában statisztálva még életük nagy szerepét is újrajátszhatták:

¹⁰²Molnár 1881: 309.

¹⁰³Molnár 1881: 355.

¹⁰⁴Molnár 1881: 385.

„Épp ez időben ajándékozták ki a koronázási 100 ezer aranyat a volt honvédeknek, kik az ország minden részéről Pestre jöve, napokat, heteket töltöttek a fővárosban. A harci látványossághoz tehát igazi honvédeket lehetett alkalmazni, kik szívesen közreműködtek, sőt köszönettel vették, mert játékdíjt és így a napi ételmezt megkapták, azonfelül pedig örömmel, nagy lelkesedéssel csinálták végig még egyszer és mintegy ujra feltűnő álomban, komoly játékban a dicső valóságot!”¹⁰⁵

A dacos szembenállásra épülő hazafiság fokozatos átkontextualizálódását mutatja, hogy immár a király is szórakoztató látványosságként nézte az egykori ellenállást:

„[A] lovasság előadás előtt, még fényes nappal a vérmezőn mindig végig csinálta a maga szinpadai teendőit (csupa vén huszárok voltak, Sarkadi ezredes vezérlete alatt, ki Bém mellett szolgált mint futár őrmester) és nem volt neveltséges, ezer meg ezer ember bámulta őket lent és a vár bástyáiról; egy alkalommal a király is több percig nézte a bástyáról az alatta elterülő Horvát kerti arena nyitott terén végbe vitt evolúciókat...”¹⁰⁶

Egyfajta átvezetése volt ez az előadás a szabadságharc politikai kockázatot immár nem hordozó múlttá válásának.

NEMZETI PRESZTÍZS KÜLFÖLDÖN

Molnár értelmezésében legsikeresebb rendezései – elsősorban az *Ördög pilulái* és a *Bém hadjárata* – egyszerre voltak a nemzeti kultúra figyelemre méltó produktumai, és a külföldi szórakoztatóipari piacon eladható kasszadarabok. E számára problémamentes kettőséggé révén ezek külföldi vendégjátékait szinte a kulturális diplomácia szférájába emelte. Interpretációjában az előadások egyszerre hirdették az európai centrumhoz felzárkózó magyar színművészet és a nemzeti alapú politikai törekvések sikerét.

„[A] bécsi józsefvárosi és a berlini Wallner színház is inkább innen mint a Porte St. Martinból vitte el az ördög piluláit és 60-szor előadta, vagy mint a bécsi Thalia színház »Bém hadjárata« látványosságot, melyben a közönség tömegei a magyar nemzeti zászlót tán akarattuk ellenére is egymásután 18-szor lelkesülten tapsolták, éljeneztek, míg végre betiltották a lerchenfelden is tüzesen üzött magyar csatákat!”¹⁰⁷

Ez a hazai közegben lenézett szórakoztató színháznak külföldi sikerei révén megbecsülést építő érvelésmód hosszú életű lesz. A két háború között, a pesti szórakoztatás sztárjainak külföldi sikereit a *Színházi Élet* rendre a nemzeti

¹⁰⁵ Molnár 1881: 436.

¹⁰⁶ Molnár 1881: 438.

¹⁰⁷ Molnár 1876: 118–119.

sérelmek kompenzációjaként interpretálta. A bulvárszínházi diadal – e retorikában – nemcsak a jól eladható produkcióknak, hanem a különlegesen fejlett szórakoztató színházi kultúrájú országnak is szólt.¹⁰⁸ A színésznők nemcsak pénzkereseti célból játszottak külföldön, hanem azért is, hogy a Trianonban történtek igazságtalanságára rávilágítsanak.¹⁰⁹ A *Színházi Élet* büszkén közölt egy amerikai nyilatkozatot, amely Budapestet az európai szórakoztató színház fővárosának nevezte. Ezt a lapban a magyar nemzet külföld általi megbecsültségének dokumentumaként kezelték.¹¹⁰ Ugyanez az érvelés tetten érhető 1949, vagyis a színházak államosítása után. A színházakat fenntartó pártállam polgári műfajként támadta ugyan az operettet, de az államközi vendéjátékok során a Szovjetunióban a *Csárdáskirálynő*vel aratott moszkvai sikert itthon külpolitikai diadalként ünnepelték.¹¹¹

Molnár tehát diskurzust alapozott a kozmopolita szórakoztató színházi piac igényeinek megfelelő produkciók külföldi sikereinek nemzeti diadalként való értelmezésével is.

***

A tanulmányban feldolgozott kérdéskörökön kívül Molnár népszínház-diskurzusában elemezhetőek lehetnek volna olyan további, a napi színházi gyakorlathoz tartozó témák, mint a színházművészet autonómiájának aspektusa, illetve a színházi ipar érvényesülésének feltételei a magyar fővárosban. Ezek áttekintésére terjedelmi okok miatt nem volt lehetőség. Ugyanakkor a nemzetépítéshez közvetlenebbül kapcsolódó kategóriák vizsgálatából is megállapítható, hogy Molnár a népszínház-fogalom köré olyan diszkurzív teret teremtett, amely az 1860-as

¹⁰⁸ „A nézők ujjonganak s én akkor megnyugodva érzem, hogy ez a magyar jelenet megnyerte a csatát a többi számokkal szemben. [...] A jelenet fénypontja a finálé volt. A pompás színek csillogása hasonlított az ezer színben játszó türkishez, a párok quadrilleben hajlonganak, Magyarai tust húz és függöny. A közönség, mint egy ember feláll és lázasan követeli a jelenet ismétlését. Könny csurog alá a szememből a boldogságtól, Cochran odarohan hozzám, s miközben meghatottan szorongatja a kezemet, így szól? A Magyar lakodalom sikere nemcsak az enyém, nem csak az Öné, hanem az egész Magyarországé.” *Színházi élet* 1925. 14. szám, 24.

¹⁰⁹ (Keleti Juliska – H. Gy.) „Eleven beszélő, mosolygó és könnyező szimbóluma volt a fejlett kultúra mámorában tobzódó Budapestnek [...] „vele ujjongtunk, amikor elementáris magyar temperamentummal a mi csonka Magyarországunk feltámadásáról énekelt.” *Színházi élet* 1921. 10. szám, 28.

¹¹⁰ „Gilbert Miller egyenesen azt állítja, hogy Budapestben ő az egész beteg Európa legragyogóbb és legtöbbet ígérő irodalmi és művészi centrumát ismerte fel. Gilbert Millernek, aki a newyorki színház és irodalmi világban egyike a legnagyobb tekintélyeknek, ez a megállapítása számunkra felér egy diplomáciai győzelemmel.” *Színházi Élet* 1923. 33. szám, 1.

¹¹¹ „A társulatot Non György, a népművelési miniszter első helyettese üdvözölte, s a többi között ezeket mondotta: A népművelési kormányzat és a hálás magyar közönség nevében szeretettel köszöntöm a sikerekben gazdag útjukról hazatérő Fővárosi Operettszínház művészeit. Boldog örömmel értesültünk sikereikről, s most még nagyobb szeretettel, büszkeséggel fogadjuk azokat, akik kivívták a nagygényű szovjet közönség elismerését, akik ezekben, tízezrekben mélyítették el a szovjet–magyar barátság nemes érzéseit.” *Szabad Nép* 1956. január 28.

évektől lehetővé tette a színházi specializálódás és szakmai professzionalizálódás kérdéseinek relevánsan történő összekapcsolását a nemzeti kérdésekhez kapcsolódó kulturális célokkal.

A népszínházformához kapcsolódó szakmai diskurzus felderítését egy Rákosi Jenő megfogalmazásait középpontba állító vizsgálattal látszik célszerűnek folytatni, immár a pesti Népszínház időszakára (1875–1908) fókuszálva. Rákosi a színházi specializálódás egy következő fázisában folytatott sikeres kísérleteket a Népszínház tevékenységének a nemzeti ügghöz kapcsolásával a zenés szórakoztató színházi szférában.

FORRÁSOK

Fővárosi Lapok 1868, 1869.
Színházi Élet 1921, 1922, 1925.
Szabad Nép 1956.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Anderson, Benedict 2006: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest.
- Assmann, Jan 1999: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest.
- Bajza József 1981: Szózat a pesti magyar színház ügyében. In: Szalai Anna (összeáll.): *Tollharcok. Irodalmi és színházi viták, 1830–1847*. Budapest, 401–442.
- Beöthy Baba 1941: „Mi legyen a Király Színházzal?” *Film Színház Irodalom* (4.) 27. 12.
- Brockett, Oscar Gross 1987: *History of the Theatre*. Boston.
- Charle, Christophe 2002: Les théâtres et leurs publics. Paris, Berlin, Vienne, 1860–1914. In: Charle, Christophe – Roche, Daniel (dir.): *Capitales culturelles. Capitales symboliques. Paris et les expériences européennes*. Paris, 403–421.
- Espagne, Michel – Werner, Michael (éd.) 1988 : *Transferts. Les relations interculturelles dans l'espace franco-allemand (XVIIIe–XIXe siècles)*, Paris.
- Fésűs György 1862: Budai magyar népszínház keletkezése. In: *Thalia. Zsebkönyv 1862-re. Kiadták Fésűs György és Toldy István. Első évfolyam*. Pest, 9–34.
- Gáspár Margit 1949: *Operett*. Budapest.
- Herczeg Ferenc 2002: A várhegy. In: Gajdó Tamás (szerk.): *Nemzeti Színház emlékkönyv*. Budapest, 36.
- Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence (eds.) 1983: *The Invention of Tradition*, Cambridge.
- Kempelen Győző 1862: A budai népszínház ügye Kempelen Győzötől. In: Bolnai [Bethlen Miklós] – Kempelen Győző (szerk.): *Népszínházi évkönyv naptárrésszel 1863-ra*. Buda.

- Mályuszné Császár Edit 1963: *Adatok a magyar rendezés történetében a XIX. század második felében*. Budapest.
- Mályuszné Császár Edit 1964: *Molnár György, a rendező*. (Színháztörténeti könyvtár 16.) Budapest.
- Márai Sándor 1998: *Ami a Naplóból kimaradt. 1948*. Torontó.
- Molnár György 1865: *III. Napoleon színházi szabadság törvénye. Rövid áttekintés a külföld némely városának színművészete fölött és színművészetünk ismertetése*. Pest.
- Molnár György 1868: *A népszínházi eszme. Molnár György előterjesztése a népszínházi igazgató bizottmányhoz tekintetes Balássy Antal urnak mint a népszínházi igazgató bizottmány elnökének ajánlva*. Buda.
- Molnár György 1869: *Budai népszínházi ügyek és alapterv vázlat, egy részvénytársulat által Pesten alapítandó operette, látványos és népies magyar színházra Molnártól*. Buda.
- Molnár György 1876: *A színpad és titkai*. 2. kiadás. Budapest.
- Molnár György 1881: *Világostól Világosig. Emlékeimből. A budai népszínház második ciklusáig 1849–1867*. Arad.
- Pavis, Patrice 2005: *Színházi szótár*. Budapest.
- Pukánszky Kádár Jolán 1978: *A budai Népszínház története*. Budapest.
- Rákosi Jenő [1927]: *Emlékezések*. Budapest.
- Sebestyén György 1950: „Aranycsillag”. *Színház- és filmművészet* (1.) 3. 146–151.
- Sirató Ildikó 2007: *Nemzeti színházak Európában. A nemzeti színház intézménytípusa. Összehasonlító színháztörténeti vizsgálatok*. Szombathely.
- Urváry Lajos 1862: „A budai népszínház jövője”. In: *Thalia. Zsebkönyv 1862-re. Kiadták Fésűs György és Toldy István. Első évfolyam*. Pest, 161–172.
- Vachott Sándor 1981: A színi hatás mint drámai becsmérték. In: Szalai Anna (összeáll.): *Tollharcok. Irodalmi és színházi viták, 1830–1847*. Budapest, 233–234.

Takács Ádám

A társadalomtudományok és a nemzeti szellem

*Megjegyzések a nemzeti jelleg „intézményes” megközelítéséről
néhány 19. századi francia társadalomtudósnál
(Émile Durkheim, Ernest Renan, Gabriel Monod,
Numa-Denys Fustel de Coulanges)**

„Személy szerint nagyon sokat köszönhetek a németeknek. Részben a német iskola révén figyeltem fel a társadalmi valóság jelentésére, bonyolultságára és organikus fejlődésére. Átala jobban megértettem a francia iskola elgondolásainak szűkösségét, noha ennek jelentőségét nem korlátoznám túlzó leegyszerűsítéseire. Ennyit a múlttól. Ami a jelent illeti, az a határozott benyomásom, hogy Németország egy idő óta már képtelen megújítani téziseit. A tudományos termelés továbbra is bőséges, bőségesebb, mint nálunk. Ám nem látok új impulzusokat a társadalomtudományok mezején. A szociológiai tanulmányoknak, melyeket nálunk szinte mértéktelen feladás jellemez, alig akad képviselője ott. A dolog annál is inkább figyelemre méltó, mert munkám kezdetén, tizenöt vagy húsz éve, éppen Németország jelentette a világhosszúságot. Most viszont Németország már nem fogékony a külföld újdonságaira. Jól látszik, hogy teljesen saját teljesítménye uralja. Kérdés ugyanakkor, hogy mindez nem bizonyos közömbösség jele-e, egyfajta önmagába fordulásé, intellektuális túltengésé, amely az új fejlemények útjában áll.”¹

E tanulmány célkitűzése nem az, hogy beható elemzésnek vesse alá Émile Durkheim 1902-ben papírra vetett fenti megállapításait a német és francia szociológia viszonyáról. Célunk inkább az lesz, hogy górcső alá vegyük – itt csak úgy, mint más szövegekben – az általános stratégiát, amelyet ez a jellemzés megmutatkoznia enged: bizonyos típusú elválasztást a „mi” és „ők”, vagyis a franciák és a németek között, amely azonban nem vesz mást alapul e különbség megtételéhez, mint a társadalomtudományok eljárásait, teljesítményét és intézményrendszerét. Kétségtelen, hogy a tudományos teljesítmények nemzeti alapon történő megkülönböztetése egyáltalán nem rendkívüli dolog a szóban forgó korszakban. Az adott esetben ráadásul mindez abból a folyamatos rivalizálással és kölcsönös függő-

* A tanulmány az MTA TKI 01210 sz. programja keretében készült.

¹ Durkheim 1975: 400. (Ahol a fordítót nem jelzem, az idézeteket saját fordításomban közlöm.)

séggel átítatott helyzetből fakad, amely Franciaország és Németország viszonyát politikai és kulturális szinten a 19. század folyamán végig meghatározta. Ugyanakkor félrevezető volna Durkheim megállapításaiban valamiféle patriotizmus vagy nacionalizmus jegyeit látni. Ezzel nem csupán az általa létrehozott szociológiai tudomány ambícióit, de saját szakmai elhivatottságát is félreismernénk. A társadalom tiszta tudományának elkötelezettjeként és az érdek nélküli tudós szerepének felvállalójaként mi sem lehetne idegenebb a durkheimi állásponttól, mint meghatározó értéket tulajdonítani a „nemzet” eszméjének a társadalmi jelenségek magyarázatában. Kérdés marad azonban, mégis mi magyarázza azt az időről időre megmutatkozó tendenciát írásaiban, hogy a francia szociológia teljesítményeit oly módon különböztesse meg a némettől, amely végeredményben a nemzeti sajátosságok bizonyos tekintetbevételét mutatja.

A következő elemzések mélyén munkáló hipotézis az, hogy éppenséggel maguknak a társadalomtudományoknak a kialakulása és fejlődése, valamint ezek egyre növekvő társadalmi jelentősége tette lehetővé az effajta megközelítést. A 19. század azon domináns áramlatai között, amelyek egyrészt a „tudományosság” egyetemes eszméjét, másrészt a „nemzeti kérdés” jelentőségét tárgyalják, felfedezhetünk egy olyan diskurzustípust, amely *tudományos* vagy inkább *tudománypolitikai* szempontból igyekszik kapcsolatba hozni e két területet egymással. Ez a diskurzus – nem ritkán politikai történések folyamányaként – azoknak a sajátos feltételeknek a számbavételére törekszik, amelyek egy adott társadalomban meghatározzák a társadalomtudományok működését és szerveződését és pontosan ebből a szempontból fedez fel *nemzeti* különbségeket ez utóbbiak között. Ily módon ebben a kontextusban „nemzet” vagy a „nemzeti szellem” kérdésének felvetése, megőrizve a rá jellemző sajátosságokat, jórészt alárendelődik a tudományos tudástermelés azon feltételei vizsgálatának, melyek egy adott társadalomban kialakítják e tudományokat. A továbbiakban, miközben kimutatni igyekszünk az említett diskurzus jelenlétét néhány 19. századi francia társadalomtudós munkáiban, ebben az értelemben beszélünk a nemzeti jelleg „intézményes” megközelítéséről.

A társadalomtudományok és a nemzeti sajátosságok 19. századi kapcsolatának vizsgálatakor megkerülhetetlen útjelzőként mutatkoznak Ernest Renan művei. Az 1848-ban megjelent *A tudomány jövője* című ambiciózus könyv írójaként, valamint az 1882-ben a Sorbonne-on felolvasott híres *Mi a nemzet?* szöveg szerzőjeként, Renan tulajdonképpen saját munkásságával teremt kapcsolatot e két kérdéskör között. A két munkát elválasztó időbeni távolság ráadásul nem vízválasztó. Valójában megfigyelhető, hogy a modern tudományos szellem jellemzőire, illetve a modern nemzeti közösségek kialakulására vonatkozó renani vizsgálatások szüntelenül implikálják egymást. Jól mutatja ezt, hogy *A tudomány jövője*-ben – mely az „emberiség tudománya” névre hallgató diszciplína várható alakulását írja le – Renan jóval többet tart szem előtt annál, minthogy az emberi szellem tökéletesedésének útját vázolja fel. Összhangban tárgya történeti karakterével megjegyzi, hogy „a tökéletesség ilyen állapota nem szünteti meg a szellem változatosságát.

Éppen ellenkezőleg, az eredetiség különféle formái még inkább megmutatkozáshoz juthatnak az egyének szabad fejlődésének következtében.² Így aztán – állítja – „az emberiség csak a változatosság révén az, ami”. S mindehhez a következő fontos megjegyzést fűzi: „lévén hogy az oktatás, a tanulmányozandó tárgyak változatossága teremti meg a szellem változatosságát, mindaz, ami egységes formába igyekszik szorítani az emberi tudatokat hátrányos az emberi szellem fejlődésére nézve. Az emberek voltaképpen sokkal inkább különböznek azáltal, amit megtanulnak, s ami ítéletek alkotására sarkallja őket, mint természetük által.”³

Minden jel szerint nem volna elsiertett ezekben a megfogalmazásokban a „nemzet” renani felfogásának csíráit látni. Nem csupán azért, mert híres 1882-es előadásában a nemzetet Renan kifejezetten az „egyén” mintájára határozza meg⁴, de azért is, mert számos kortársához hasonlóan ő is az oktatás kérdésében látja a legnagyobb nemzeti eltéréseket az egyes kultúrák, és különösen a francia és a német tudományos kultúra között. *A tudomány jövője* már ebből a szempontból is félreérthetetlenül fogalmaz: „nem tartozik céljaim közé annak elemzése, hogy a Franciaországban bevezetett nyilvános oktatási rendszer milyen mértékben felelős a tudományos szellem elsivárosodásáért. Nagyon is úgy látszik azonban, hogy a felsőoktatásnak szentelt kevés figyelem, valamint a német egyetemeknek megfelelő intézmények teljes hiánya lehetnek ennek elsődleges okai.”⁵

Későbbi írásaiban Renan folyamatosan elmélyíti álláspontját. Az 1857-ben publikált *A tudós tanulmányok helyzete Németországban* című tanulmányában nem csupán azt igyekszik bemutatni, hogy a társadalomtudományok művelése mennyire fejlett a Rajna túlsópartján, de a németek kapcsán annak állítását is megkockáztatja, hogy „soha faj nem rendelkezett nagyobb fogékonysággal a tudós kutatások terén.”⁶ A „faj” szó alkalmazása nem szabad, hogy félrevezessen. Renan itt a kor szóhasználatát követi és minden biológiai utalást elutasítva e kifejezésen kollektív szellemiséget vagy nemzetet ért.⁷ Ez magyarázza, hogy a német szellemtudományok teljesítményét és módszereit méltató elemzése után írásában minden további nélkül visszatér e szóhoz és a „német fajt” annak „intellektuális tevékenysége és komolysága” által definiálja.⁸ Olyannyira, hogy jól láthatóan ebben a használatban a „nemzeti jellegre” való utalás minden értelmét elveszítené, ha az nem a tudományos kultúra művelésének sajátosságai alapján kerülne meghatározásra.

Teljes joggal gondolhatnánk, hogy ez a német tudományossággal szimpatizáló megközelítés radikálisan megváltozik Franciaország 1871-es katonai veresége után. A helyzet azonban korántsem ez. Renan a porosz–francia háborút követő írásaiban nem csupán megismétli a német tudományos kultúra felsőbbbségét hir-

² Renan 1995a: 418.

³ Renan 1995a: 419.

⁴ Renan 1995b: 185. (Fordította Réz Pál.)

⁵ Renan 1995a: 168.

⁶ Renan 1868: 252.

⁷ Vö. Roman 1992: 24.

⁸ Renan 1868: 260.

dető álláspontját, de éppen annak kimutatására törekszik, hogy pontosan ebben kell keresni a francia vereség elsődleges okait: „Németország győzelme a képzett ember győzelme volt afölött, aki nem ilyen. Az alázatos, gondos, figyelmes, módszeres ember győzelme volt azzal szemben, aki nem ilyen. Ez a tudomány és az ész győzelme volt.”⁹ Ami azt is jelenti – folytatja –, hogy valójában „a tudományba vetett hit hiányában” keresendő „Franciaország vereségének alapvető oka. Katonai és politikai kudarcunknak nincs más magyarázata.”¹⁰ S innen a következtetés: „tudós koponyák kiműveléséhez, csakúgy, mint komoly és kipróbált tisztok képzéséhez mindenki számára nyitott és dogmák nélküli oktatásra van szükség. A szellemi és katonai felsőbbség annak a nemzetnek jut osztályrészül, amelyik szabadon gondolkodik.”¹¹ Ezért aztán miközben ugyanezen írásaiban Renan nem győz érveket felsorakoztatni a nemzet organikus felfogása ellen, amellyel a német történészek igyekeznek bizonyítani Elzász-Lotaringia elcsatolásának jogosságát¹², ugyanilyen erőteljesen hangsúlyozza a szellem tudományainak hatékonyságát a nemzeti sajátosságok formálásában, amennyiben azok eredményei szabadon elsajátíthatók lesznek és intézményei megfelelő támogatásban részesülnek. Ebből a szempontból Renan számára a „nemzet” mindenekelőtt saját tudományos hagyományai és intézményrendszere alapján definiálódik.

Renan művein és egyes kortársai német tudományossággal szembeni félelemmel vegyes csodálatán túl – melyet Claude Digeon a „francia tudomány német válságának” nevezett¹³ – mások is voltak Franciaországban, akiknek figyelmét felkeltette az egyetemes társadalomtudomány és a nemzeti sajátosságok kapcsolatának kérdése. Ebből a szempontból Gabriel Monod megközelítése példaértékű. Az általa 1876-ban alapított *Revue Historique* első számához írott bevezetőjében nem csupán a történeti tudományok franciaországi fejlődésének 16. századtól tartó vonalait követi végig, de a kortárs tudományos helyzet diagnózisát is nyújtja, bemutatva a német és francia történettudományos élet és stílus közötti különbségeket. Ez a diagnózis ugyanakkor jóval több, mint egy összehasonlítás. Felújítva a német tudományosság franciával szembeni felsőbbségét hirdető tézist, Monod az alapvető okok feltárásának feladatát is magára vállalja. Ám még ha a „nemzeti szellem (*génie national*)” eltéréseiben találja is meg az első említésre méltó okot a két kultúra közötti különbség magyarázatára, ezt csak azért teszi, hogy azt közvetlenül azokhoz a jelenségekhez kösse, amelyekben a történeti tudományok művelése a két országban megnyilvánul. Hiszen a nemzeti szellem – írja – Németországban „leginkább a kitartó tudományos kutatásban nyilvánul meg”¹⁴, míg „Franciaországban e kutatások távolról sem mutatnak ilyen szabályos fejlődést”, s ez a szellem itt „ösztönösebb, nyughatatlanabb,

⁹ Renan 1871: 55.

¹⁰ Renan 1871: 95.

¹¹ Renan 1871: 100.

¹² Vö. Renan 1992: 107–163.

¹³ Vö. Digeon 1959.

¹⁴ Monod 2007: 314. (Fordította Csizmadia Dominika.)

a képzelet és a művészetek csábítására jóval fogékonyabb.¹⁵ Valójában a nemzeti szellem szóba hozása ezen a ponton aligha magyarázna meg bármit is, ha nem volna közvetlen kapcsolatba hozva azokkal a gyakorlatokkal és intézményekkel, amelyekben a német és francia történettudományos teljesítmény közötti különbség konkrétan formát ölt. Ez az oka, hogy Monod nem késlekedik szembeállítani Németország „jól szervezett egyetemi rendszerét”¹⁶ a „hatékony felsőoktatás”, az „általános tudományos fegyelem” és a „magas szintű egyetemi oktatásra jellemző módszertani szabályok” franciaországi hiányával.¹⁷ Hasonlóan, a német és francia történetírásra jellemző tudományos hagyományok és eljárások részletes összehasonlítása a szöveg második felében arra szolgál, hogy pontos formát adjon annak a különbségnek, amely a „nemzeti szellem” szintjén maradvá csak általános és homályos formában körvonalazódna.

Mindezek az elemzések Monod *Beköszöntőjének* a végén a francia történetírás nemzeti sajátosságainak kérdésében összpontosulnak. Ám a tény, hogy folyóirata nevében a történészek számára „minden politikai és vallási nézettől” való tartózkodást és „tökéletes szellemi függetlenséget” javasol¹⁸, jól mutatja, hogy számára a nemzet itt inkább *kulturális*, mint politikai értelemben szerepel. S éppen emiatt, a francia történészek feladata szerinte még azon „fájdalmas eseményekkel” szemben, „amelyek a közelmúltban megcsonkították az évszázadok során lassan létrejött nemzeti egységet” sem lehet más, mint az, hogy „történelme alapos ismerete révén felébresszék a nemzet öntudatát.”¹⁹ Ugyanakkor a nemzeti öntudat felébresztésének feladata Monod számára önmagában véve nem nemzeti, hanem tisztán *tudományos* feladat. Egyedül az eszközök, vagyis az intézmények és a módszerek – például a *Revue Historique* megalapítása – tanúskodik a nemzeti kultúra sajátosságairól. Ezért aztán a folyóirat *Beköszöntőjének* utolsó mondata méltán tehet egyenlőséget a történeti igazság tudományos keresése és a nemzeti érdek képviselője közé: „így munkálkodik titokban, de biztosan a történetírás – anélkül, hogy az igazság megismerésével járó előnytől eltérő célt tűzne ki – a Haza tündöklésén és az emberiség fejlődésén.”²⁰

A Durkheimhez való visszatérés előtt álljunk meg egy kicsit a kor egyik vezető francia történésznél, Fustel de Coulanges-nál. Mivel a legkevesebb, amit Fustelről elmondhatunk az, hogy nem volt németbarát, nem meglepő, ha a francia–német viszony elemzéséből általa levont tanulságok nagyban különböznek attól, amit Renannál vagy Monod-nál találunk. Az 1871-es vereséget követően publikált *A történetírás módjai Franciaországban és Németországban az elmúlt ötven évben* című írásában, miközben elismeri a német történetírás eredményeit a kutatásban és a szervezetségben, azt veti az ottani történészek szemére,

¹⁵ Monod 2007: 316. (Fordította Csizmadia Dominika.)

¹⁶ Monod 2007: 314. (Fordította Csizmadia Dominika.)

¹⁷ Monod 2007: 316. (Fordította Csizmadia Dominika.)

¹⁸ Monod 2007: 324–325. (Fordította Csizmadia Dominika.)

¹⁹ Monod 2007: 326. (Fordította Csizmadia Dominika.)

²⁰ Monod 2007: 327. (Fordította Csizmadia Dominika.)

hogyan hazájuk érdekét a tisztán tudományos célok elé helyezik: „a tudomány náluk nem cél, hanem eszköz. A tudományon túl a németek a hazát látják [...] Nem mondhatjuk, hogy a valódi tudományos szellem Németországban csorbát szenvedne, de jóval kevésbé elterjedt, mint gondolnánk. A tiszta és érdek nélküli tudományt csak kivételesen és középszerűen művelik.”²¹ A német mintára elfogult és patrióta módon művelt történetírással szemben Fustel de Coulanges a francia történészek tisztán tudományos és érdekmentes gyakorlatát javasolja. Kijelenti: „a németekkel szemben továbbra is azt valljuk, hogy a tudós kutatásnak nincs hazája.”²²

Az ily módon definiált történettudomány elveinek meghatározásakor – szövege további részében – Fustel azonban mégis szembemegy saját állításaival és a történeti körülményekre való tekintettel a francia történetírás nemzeti jellegének megerősítését javasolja. Nem csupán a „hajdani igaz francia tudományt” kínálja modellül a kortárs tudományosság számára, de a közelmúlt eseményeinek hatása alatt radikálisan patrióta – nacionalista – hangot üt meg: „most azonban háborús időköt élünk. Szinte lehetetlen, hogy ebben a helyzetben a tudomány megőrizze hajdani józanságát. A harc mindenütt körülöttünk és ellenünk dül. Elkerülhetetlen, hogy a tudós kutatás kardot és pajzsot ne ragadjon.”²³ Mi több, a német történettudomány gögös és hódító törekvéseivel szemben a francia történészeket a jogos védelem szükségességére szólítja fel: „nagyon is jogos, ha történészeink végre szembeszállnak a szüntelen agresszióval, leleplezik a hazugságokat, elejét veszik a támadásoknak és védelmezik – amíg még megtehetik – nemzeti tudatunk határait és patriotizmusunk talaját.”²⁴ Nagyon is úgy tűnik, hogy éppen a történetírás ilyen fajta politikai és nemzeti befolyásolásának elkerülésére választotta tudatosan Gabriel Monod, saját programadó elemzésében, a nemzeti jelleg *tudományos intézményekre* szűkített leírását és meghatározását.

A társadalmi tények és viszonyok elemzésének szentelt hatalmas munkájában – eltekintve a politikai természetű írásoktól – Émile Durkheim csaknem érzéketlennek mutatkozik a nemzet vagy a nemzeti sajátosságok problémaköre iránt. Ez a helyzet azonban bizonyos módon azonnal megváltozik nála, mihelyt a szociológiai tudomány „francia” jellegzetességeinek számbavételére kerül sor. Az 1895-ben egy olasz folyóirat számára írt *A szociológiai kutatások aktuális helyzete Franciaországban* címet viselő írás ebből a szempontból emblematisztikus jelentőségű. Ebben a szövegben, miután áttekintette a francia szociológia három nagy válfajának irányadó problémáit és műveit, beleértve saját munkásságát is, Durkheim egy általánosabb jellemzésre vállalkozik. Annak érdekében, hogy megvilágítsa tudományának aktuális jellegzetességeit, minden további nélkül a francia szociológia *nemzeti sajátosságainak* kérdésére tér át: „nemzeti szellemünk, lévén a világhosszág szerelmese, természetes vonzódást érez minden iránt, ami egyszerű

²¹ Fustel de Coulanges 1872: 246.

²² Fustel de Coulanges 1872: 251.

²³ Fustel de Coulanges 1872: 251.

²⁴ Fustel de Coulanges 1872: 251.

és ebből kifolyólag még ott sem ismeri fel a bonyolultságot, ahol jelen van. Ez az oka, hogy a társadalom tanulmányozásában minden figyelmünket az egyszerű tényezők felé fordítottuk, vagyis az egyén felé és mindent megpróbáltunk erre visszavezetni.”²⁵ Ezzel szemben Durkheim szerint a német szociológia teljesen más sajátosságokat mutat: „a németek mindig is alapvetőnek tartották annak figyelembevételét, hogy bizonyos heterogenitás mutatkozik az egyének és a társadalom között, illetve hogy társadalmi életet nem lehet egyszerű formulák közé szorítani.”²⁶ A kétfajta szociológiai gyakorlat rövid jellemzése után – ahol az első analitikus, a másik szintetikus típusú – Durkheim egy olyan következtetés levonására vállalkozik, amely egy csapásra megmutatkoznia enged egy sajátos tudományos patriotizmust diskurzusában. Mert nem csupán annak állítását találhatjuk itt, hogy „a jövőbeni szociológiai tanulmányok érdeke, hogy ez a kétfajta hozzáállás egyazon nemzeti szellemiségben egyesüljön. Tudományos szociológia csak ezen az áron lehetséges”, de annak is, hogy valójában Durkheim szerint leginkább Franciaország az, ahol a „legmegfelelőbb feltételek találhatók a szociológia fejlődésének elősegítésére.”²⁷

Az itt felvetett kérdés tehát a szociológia művelésének nemzeti feltételeit érinti. Durkheim visszatér erre a kérdésre az 1915-ben *A francia tudomány* című gyűjteményes kötet számára írt összefoglalásában. Ennek az írásnak a konklúziója abban tér el az 1895-ös tanulmányától, hogy itt a francia szociológia primátusának tézisét azoknak a sajátos és történetileg kialakult feltételeknek az elemzéséből fejt ki, amelyek lehetővé tették annak megszületését és intézményesülését a francia társadalomban:

„[A] szociológia csak ott tudott megszületni és fejlődni, ahol a következő két feltétel egységes fennállása ezt elősegítette. Először is arra volt szükség, hogy a hagyománytisztelet elveszítse előjogait. Egy olyan népnél, amely saját intézményeit mindenben megfelelőnek találja, semmi sem provokálhatja ki a társadalmi jelenségekről való reflexiót. Másrésztől az ész erejébe vetett valódi hit szükségeltetett, amely jól meghatározott fogalmakba merte átfordítani a valóság legbonyolultabb és leingatatagabb formáit. Márpedig Franciaország megfelelt mindkét feltételnek. Nincs még egy ország, ahol az ősi társadalmi szerveződésekkel teljesebben kiirtották volna, mint itt, és ahol ezek újraalkotásához nagyobb szükség volt a reflexióra, vagyis a tudományra.”²⁸

Durkheimnek e soraiban a „nemzeti szellem” sajátosságaira való korábbi, kissé homályos utalás helyett a nemzeti jelleg *intézményes* meghatározását ismerhetjük fel. Ez utóbbi egy olyan kollektív reprezentációt takar, amely a nemzeti sajátosságok megállapításához kizárólag a társadalomtudományos tudás-

²⁵ Durkheim 1975: 105.

²⁶ Durkheim 1975: 106.

²⁷ Durkheim 1975: 107.

²⁸ Durkheim 1975: 117.

termelés sajátos feltételeit és ezek történetileg kialakult formáit veszi alapul.²⁹ Mindez egyúttal megvilágítani engedi Durkheim sajátos patriotizmusát: a szociológiai kutatások kialakulásának és nemzeti sajátosságainak áttekintésébe ágyazódva, ez a patriotizmus azon *partikuláris feltételek* iránti feltétlen odaadáson alapul, melyek leginkább elősegítik a társadalomtudomány *egyetemes céljainak* megvalósítását.

Ha igaz, hogy az 1871 és 1914 közötti időszak Franciaországot a „nemzeti öntudat” kimunkálásának már-már „iparszerű” törekvése határozta meg³⁰, akkor nem kevésbé igaz, hogy a születő társadalomtudományokra ebből a szempontból vetett pillantás megfelelően árnyalja ezt a képet. Hiszen a korszak francia társadalomtudósait nem annyira az esetenkénti patrióta vagy nacionalista hangvétel, inkább a nemzeti sajátosságok *tudományos* megértésének ambíciója jellemezte. Mindez pedig az európai nemzetállami fejlődés többretegű természetére is utal: mert túl a „nemzeti szellem” ideológiai megközelítésein, ez az ambíció – még manapság is érvényes módon – megpillantani és tanulmányozni engedi az intézményekben, gyakorlatokban és a hozzájuk tartozó hagyományokban testet öltő tényleges nemzeti sajátosságokat.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Digeon, Claude 1959 : *La crise allemande de la pensée française 1870–1914*. Paris.
- Durkheim, Émile 1975: *Textes. 1. Eléments d'une théorie sociale*. Paris.
- Fustel de Coulanges, Numa Denys 1872: De la manière d'écrire l'histoire en France et en Allemagne depuis cinquante ans. *Revue des deux mondes* (42.) 101. 241–251.
- Girardet, Raoul 1983: *Le nationalisme français*. Paris.
- Monod, Gabriel 2007: Beköszöntő. A történeti tanulmányok fejlődése Franciaországban a XVI. századtól. In: Lajtai L. László (szerk.): *A történetírás mint tudomány. A történelmi hivatás kialakulása a XIX. századi Franciaországban*. Budapest.
- Renan, Ernest 1868: *Questions contemporaines*. Paris.
- Renan, Ernest 1871: *La réforme intellectuelle et morale*. Paris.
- Renan, Ernest 1992: Lettres à Strauss (avec les lettres de Strauss). In: Renan, Ernest: *Qu'est-ce qu'une nation ? et autres essais politiques*. Paris, 107–163.
- Renan, Ernest 1995a: *L'Avenir de la science*. Paris.
- Renan, Ernest 1995b: Mi a nemzet? In: Bretter Zoltán és Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs, 171–187.
- Revel, Jacques 1995: L'institution et le social. In: Lepetit, Bernard (éd.): *Les formes de l'expérience*. Paris, 63–84.
- Roman, Joël 1992: Introduction. In: Renan, Ernest: *Qu'est-ce qu'une nation ? et autres essais politiques*. Paris, 16–26.

²⁹ Az intézmény fogalmáról Durkheimnél, lásd Revel 1995: 65–66.

³⁰ Girardet 1983: 30–31.

V. László Zsófia

Az 1831-es kolerajárvány a Tabánban

Demográfiai vizsgálat a Tabáni Katolikus Plébánia anyakönyvei alapján

1831-ben egy addig ismeretlen betegség söpört végig Európán. Az ázsiai kolera nem okozott ugyan a középkori pestisjárványokéhoz hasonló pusztítást, de az ismeretlentől való félelem, a gyógyítás céljából és a betegség továbbterjedése ellen tett intézkedések komoly társadalmi feszültségeket hoztak felszínre. Ez is oka lehetett annak, hogy a járvány kitérését helyenként igyekeztek eltitkolni, így az áldozatok csak késve vagy kisebb számban jelentek meg a hivatalos statisztikákban, mint amire a halálozás kiugróan magas mértéke utal. A diagnosztika fejletlensége, hasonló tünetekkel járó egyéb betegségek azonosítása ugyancsak megnehezítette a korabeli doktorok és kirurgusok, de még inkább az anyakönyveket vezető, orvosilag képzetlen papok munkáját.

A járvány hatását Buda egyik „külvárosának” történeti demográfiai elemzésével mutatom be, amelyhez a Tabáni Katolikus Plébánia halotti anyakönyveit használtam fel.¹ Az adatokat igyekeztem minél több szempontból megvizsgálni és más forrásokkal is összevetni, hogy minél komplexebb módon mutathassam be a járvány pusztításának méretét, lefolyásának intenzitását, illetve áldozatainak életkorát. A hosszabb távú folyamatok elemzéséhez az 1821–1833-as évek keresztelési,² házasságkötési és halotti anyakönyveit, az 1834–1880 közötti időszakra pedig Klinger András népmozgalmi adatait használtam fel.³ A korszakhatárolást az indokolta, hogy az adatok összevethetőek legyenek az 1872–1873-as utolsó nagy kolerajárvány pusztításával és egyéb hatásaival.⁴ Ebből, és az 1831-es kolera budai és – jól feldolgozott – győri statisztikáival való összehasonlításból az anyakönyvi bejegyzések megbízhatóságára következtethetünk.

¹ A vizsgálatot Dóra Fruzsinával és Farkas Katalinnal közösen kezdtem el egy az ELTE BTK történelem szakon tartott társadalomtörténeti szeminárium keretében. Segítségüket ezúton is köszönöm. Jelen tanulmány megírását és a hozzá szükséges további gyűjtőmunkát azonban már egyedül végeztem el.

² Bár nem születési, hanem keresztelési anyakönyvekről van szó, mivel az élve született gyermekeket igyekeztek a szülők minél hamarabb megkereszteltetni, a megkeresztelték számát azonosnak tekintettem az élve született gyermekekével.

³ Klinger 1984. Klinger 1821–1833 közötti adatai a születések tekintetében egy-két fős eltérést mutatnak az anyakönyvekhez képest, amelyet korrigáltam. 1834–1880-ra nézve azonban elfogadtam eredményeit. 1828-ban Klinger szerint 307, de számításom szerint csak 306 csecsemő született, 1833-ban pedig Klingernél 303, számításom szerint 302 lett az eredmény.

⁴ Máday Lajos szerint az 1873-at követő „5 úgynevezett »kis kolerajárvány« demográfiai és epidemiológiai szempontokból egyaránt nem hasonlíthatók össze a megelőző nagy kolerajárványokkal.” (Máday 1990: 61.)

Fényes Elek a következőképpen mutatta be a városrészt: Krisztinavárossal „határos délről Taban, melly legrégibb része Budának, ’s hajdan Kis Pestnek hivattatott; szomszédos levén vele a’ sz. Gellért hegye alatt fekvő Erzsébetfalva helysége. Ezen külváros mindenik közt házra legnépesebb, ’s nagy része a’ sz. Gellérthegye meredek oldalát borítja.”⁵ Lakói számát tekintve a Viziváros után a második legnépesebb „külváros” volt, ahol a katolikus többség mellett jelentős görög-keleti és zsidó közösség is élt.⁶

A tabáni katolikus plébánia halotti anyakönyvi bejegyzései szerint az 1831-es járvány idején összesen 48-an haltak meg kolerában. A járvány első áldozatát 1831. augusztus 11-én regisztrálták, az utolsót pedig 1833. március 20-án. A pusztítás természetesen nem volt folyamatos ez alatt a hosszú idő alatt, voltak lappangási időszakok is. Ezt mutatja be az 1. mellékletben található grafikon, amelyet összevethetünk az 1872–1873. évi utolsó nagy járvány jellemzőivel (2. melléklet). 1831 augusztusában 17, szeptemberben 10, októberben 2, novemberben pedig egy embert vitt el a betegség. Ezután hosszú koleramentes időszak következett, majd a járvány 1832 júliusa és szeptembere között 12, 1832 decembere és 1833 márciusa között pedig újabb hat áldozatot követelt. Az 1872–1873-as kolerajárvány is hosszú ideig – egy évig – pusztított a Tabánban. Ismét megfigyelhetjük a lappangási időszak után bekövetkező kiújulást, de ekkor nem nyáron, hanem az őszi hónapokban dühöngött leginkább. Tavasszal újból megjelent és egészen szeptemberig tartott, de már lényegesen kevesebb áldozatot követelt, akárcsak 1832–1833-ban.

A kolera elleni védekezést irányító vegyes bizottságnak küldött jelentések más képet mutatnak a járványos időszakról. Ezek szerint Budán 1831. július 15-től szeptember 27-ig tartott a járvány, amely összesen 831 áldozatot szedett.⁷ A Tabánban ekkor 27-en haltak meg kolerában, ami a budai kolerahalálozás 3,24%-a, az időszak tabáni halottainak pedig 56,25%-a. Buda 1832-től már nem is szerepel a jelentésekben, holott a szomszédos Pestről még ekkor is érkeztek adatok. Mint látható, a tabáni anyakönyvekbe csak a járvány budai kezdete után egy hónappal jegyezték fel az első kolerás halálesetet (4. táblázat és 7. melléklet), viszont még másfél évvel a járvány „hivatalos vége” után is előfordult szórványosan a betegség (1–2. melléklet). Elképzelhető ugyan, hogy ezeket az eseteket diagnosztizálták rosszul.

⁵ Fényes 1843: 318.

⁶ Külvároson Fényes a budai Váron kívül eső városrészeket értette. A Tabán lakói közül 4768 katolikus, 64 evangélikus, 59 református, 559 görög-keleti, 238 zsidó volt az 1830-as egyházi összeírás szerint. (Fényes 1843: 324.)

⁷ A Comissio politico-cameralis-militaris mixtát az 1830. november 3-án kelt királyi rendelet hívta életre. Feladata a kolera elleni védekezés megszervezése volt. Az országot Buda és Pest kivételével 20 kerületre osztották, melyeket királyi biztosok irányítottak. Buda és Pest élére 1831. július 5-én br. Mednyánszky Alajost nevezték ki. A királyi biztosok a vegyesbizottságnak küldték meg a kolerával kapcsolatos jelentéseiket. (B. Lukács 1966: 116; Linzbauer 1861: 167.)

A kolera áldozatainak számával kapcsolatban már többen felvetették, hogy a hivatalos jelentések alulregisztrálták az eseteket.⁸ Mivel csak az összesített – megyékre és szabad királyi városokra lebontott – jelentések maradtak fenn, sajnos nem tudtam összevetni a tabáni anyakönyvek bejegyzéseit a kolerabizottságnak megküldött adatokkal. Mégis feltűnőek a járvány idejével kapcsolatos eltérések és gyanúsán alacsony a kolerában elhunytak száma is.

Figyelemre méltó, hogy a tabáni halálozások száma már 1831 júliusában megnőtt az átlagoshoz képest, holott az első kolerás esetet csak augusztus 11-én jegyezték be az anyakönyvbe.⁹ Elképzelhető, hogy eleinte nem ismerték fel vagy szándékosan titkolták a betegséget. Mednyánszky Alajost már július 5-én megbízták a kolera ügyeivel foglalkozó királyi biztos feladatainak ellátásával.¹⁰ Július elején az orvosokat is kinevezték az egyes budai városrészekbe: a Tabánba Loebelin és Straub doktorok, valamint Devits és Rosendorfsky kirurgusok kerültek,¹¹ akikhez pár nappal később Eisinger és Cohn kirurgusok csatlakoztak.¹² A körzet egészségügyi biztosai – Ignjátovits János és Saarosy András szenátorok, valamint Farkass Károly jegyző – pedig július 13-án megküldték a városrész határainak őrzésével megbízott kapitányok nevét is Mednyánszkyknak. Kirics Dávid 99, Tyry János 98, Semmelweis József pedig 97 fős őrség felett rendelkezett.¹³ A város tehát felkészült a járvány elleni küzdelemre. A betegség budai állásáról szóló első számszerű jelentés azonban csak a július 26-ai állapotokat tükrözi, a jelentés egy-egy, táblázatos formája pedig – a hivatali utasításoknak megfelelően – augusztus közepétől jelent meg.¹⁴ Ekkor határozták meg először a járvány kitörésének dátumát is. Valószínű tehát, hogy a halottak számának megnövekedéséből és a betegség tüneteinek leírásából utólag állapították meg a járvány kezdetét, az anyakönyvi bejegyzések változása pedig csak ezt a hivatali intézkedést követte.

Az 1821 és 1833 közötti időszak népszámszámadatai jól érzékeltetik a betegség hatását (1–3. táblázat és 3–4. melléklet). Míg a kolerát megelőző tíz év halálozási átlaga 314, a kolerát követő tíz év pedig 304 volt, 1831-ben 549 halálesetet jegyeztek fel, vagyis a korábbinál 75%-kal, a későbbinél 80%-kal többet. Ezzel a Tabán ugyan elmaradt a mai Magyarország területén mért 84%-os növekedéstől, de jóval meghaladta az Osztrák Birodalom egyéb területeit jellemző 34%-os arányt.¹⁵ Tóth Árpád azonban felvetette, hogy „mennyre indokolt

⁸ Benda 2000; Faragó 2006; Máday 1990.

⁹ Mivel augusztus 11-én csak egy, 12-én pedig egy kolerás bejegyzés sem szerepelt az anyakönyvben, a 7. mellékletben található diagramon ez még nem észrevehető. Itt a teljes budai kolerahalálozással való összehasonlítás volt a cél, ezért a diagram méretezésében először csak az augusztus 16-ig bekövetkezett tíz haláleset válik láthatóvá.

¹⁰ B. Lukács 1966: 75.

¹¹ 1831. július [4-ei] rendőri utasítás. BFL IV. 1002. uu. 63. d.

¹² Köffinger Pál tisztiorvos 1831. július 14-ei levele. BFL IV. 1002. uu. 63. d.

¹³ A tabáni városrész politikai biztosainak levele Mednyánszky Alajoshoz, 1831. július 13. BFL IV. 1002. uu. 63. d.

¹⁴ Linzbauer 1861: 162–167.

¹⁵ Máday 1990: 66.

éves léptékben végezni az ilyen számításokat”, miközben a járványok többnyire csak néhány hónapig tartottak.¹⁶ Jelen esetben az éves adatok elemzése alapján az 1831-es kolera nem mutat halandósági válságot, hiszen a halálozások száma nem növekedett kétszeresére sem.¹⁷ A halálozási görbe azonban nagyon határozottan kimutatja a járványos időszakot. A kolerát megelőző tíz évben az egy hónapra eső halálozások száma átlagosan 26 volt. 1831 júliusában viszont hirtelen több mint háromszorosára, augusztusában több mint hétszeresére nőtt, ami már válságnak tekinthető.¹⁸ Szeptemberben még valamivel többen haltak meg az átlagosnál, majd a következő augusztusig a megelőző évek havi átlaga alá csökkent az elhunytak száma. A járvány tehát az „előhalálozás” folyamatát segítette elő azzal, hogy hirtelen, nagyon rövid idő leforgása alatt pusztította el a kevésbé ellenálló szervezetűket. A július–augusztusi halálozási csúcs azért is feltűnő, mert mint Benda Gyula kimutatta, a 18–19. században általában tavasszal szokott magas lenni az elhunytak száma, amelyet egy nyári visszaesés követ.¹⁹ A kolerát megelőző évek tabáni arányai kiegyenlítettebbnek tűnnek a Benda által vizsgált keszthelyieknél, az 1831-es kiugró adatokhoz hasonló értékek azonban nem fordultak elő korábban.

1. táblázat

Halálozások száma, 1821–1833.

	1821	1822	1823	1824	1825	1826	1827	1828	1829	1830	1831	1832	1833
Január	22	23	29	28	29	29	29	28	22	20	44	21	40
Február	19	27	33	28	36	21	47	27	28	22	44	16	24
Március	23	25	56	31	31	28	23	30	29	32	42	22	26
Április	15	27	62	26	25	23	14	26	23	20	25	16	38
Május	22	30	48	14	31	23	27	19	23	30	20	22	31
Június	19	26	26	32	20	20	20	22	14	28	24	20	24
Július	13	40	23	22	19	25	24	15	24	43	84	23	18
Augusztus	25	27	19	35	16	23	36	30	31	28	184	30	15
Szeptember	14	26	12	43	23	42	26	26	38	24	32	29	17
Október	17	21	15	47	24	25	17	15	31	23	14	22	19
November	16	30	18	24	16	19	29	20	33	25	17	27	10
December	24	40	18	25	35	23	31	34	27	20	19	36	17
Összes	229	342	359	355	305	301	323	292	323	315	549	284	279

Forrás: BFL XV. 20. A74–75.

¹⁶ Tóth 2006: 104–105.

¹⁷ A halandósági válságokról bővebben lásd Benda 2000.

¹⁸ Ugyanezeket az eredményeket kapjuk, ha az előző tíz év augusztusra, illetve szeptemberre vonatkozó átlagával számolunk.

¹⁹ Benda 2000: 137.

Érdemes megvizsgálni ezeket az adatokat a Tabán teljes katolikus lakosságához viszonyítva is. Fényes Elek, 1830-as adatot felhasználva, 4768 főre becsülte a népességet,²⁰ és az Esztergomi Főegyházmegye schematizmusa is hasonló adatot közöl: 1831-ben 4793 hívót tartott számon.²¹ A kolera 1831 és 1833 között az anyakönyvi bejegyzések szerint összesen 48 áldozatot szedett, ami a lakosságnak alig 1%-át jelentette. Ebből 30-an vesztették életüket 1831-ben. Semmiképpen nem mérhető tehát a kolera pusztítása a középkori pestisjárványokéhoz, de egy ilyen hirtelen megjelenő ismeretlen betegség mégis nagy sokkot jelenthetett a lakosságnak. Gyors lefolyása hatékony orvosi és hatósági intézkedéseket sejtet. Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy a halottak számának 75%-os növekedését magyarázhatjuk-e egy olyan betegséggel, amely az anyakönyvek bejegyzései szerint az éves halálzásnak csak alig több mint 5%-áért felelős?

Buda teljes lakossága Fényes Elek közlése szerint 1830-ban 29 676 fő volt,²² amelyből a hivatalos statisztika alapján 831-en haltak meg kolerában, a lakosság 2,8%-a. A járvány tehát a népesség viszonylag kis részét pusztította el, de aránya mégis csaknem háromszorosa a tabáni bejegyzésekének. Míg a Tabán katolikus népessége a teljes budai lakosság 16%-a volt, a budai kolerahalottaknak csak a 3,26%-át találjuk meg a városrész anyakönyvében.

A születések számában nem okozott ilyen radikális változást a kolera (2. táblázat és 3–4. melléklet). 1831-ben már kevesebb gyermek született a Tabánban, mint az előző években, pedig a kolera nyár eleji megjelenése, ha hatással is volt a fogamzásokra, nem befolyásolhatta az az évi születéseket. A kolerás időszakban fogantak száma azonban ennél is kevesebb. Az előző évihez képest 32-vel csökkent, ami az 1831-ben születettek 10,7%-át jelenti, az előző tíz év 323 fős születési átlagának pedig csupán 87%-a. 1833-ban viszont az előző évhez képest 18%-kal több csecsemő született, ami jellemző a népesedési katasztrófák utáni megújulási folyamatra, de az 1820-as évek elejének szintjét, sőt a járványt megelőző tíz év átlagát sem éri el. A születések 1826-ot követő csökkenő tendenciája további vizsgálatokat igényelne. Lehetséges, hogy az anyakönyvezés módjában, megbízhatóságában történt változás, esetleg a lakosság egy része került más plébánia hatáskörébe. Az azonban így is elmondható, hogy a kolera hatása a születések számának változásában is megfigyelhető, bár sokkal kisebb mértékben befolyásolta azt, mint a régi típusú halandósági krízisek idején. A szülőképes korú nők számának csökkenése sem volt olyan mértékű, hogy ne emelkedett volna a születések száma egy év alatt a kolerát közvetlenül megelőző szintre. A születések és a halálzás adatainak összevetése azonban ismét a járvány sokkoló hatását bizonyítja. Míg más években nagyjából egyenlő volt ezek száma, 1831-ben kétszer annyi haláleset történt, mint ahány csecsemő született.

²⁰ Fényes 1843: 324.

²¹ *Schematismus* 1831: 36.

²² Fényes 1843: 324.

2. táblázat

Születések száma, 1821–1833.

	1821	1822	1823	1824	1825	1826	1827	1828	1829	1830	1831	1832	1833
Január	27	14	25	34	23	30	34	31	30	22	33	22	26
Február	24	31	29	36	33	37	27	28	28	36	23	21	27
Március	37	36	31	38	28	33	31	30	27	28	24	31	34
Április	23	5	31	19	27	22	30	24	15	21	18	13	28
Május	34	27	28	31	31	42	27	19	32	17	16	12	26
Június	29	28	22	25	26	31	27	25	18	22	21	17	22
Július	29	29	33	26	26	25	27	31	14	26	28	21	23
Augusztus	20	32	26	20	29	27	27	15	28	22	27	28	30
Szeptember	28	30	24	24	27	35	22	31	19	36	20	29	21
Október	17	29	29	25	22	25	29	28	34	23	23	22	19
November	29	24	31	24	34	26	32	24	31	26	20	16	21
December	34	36	24	25	18	21	17	20	24	24	29	23	25
Összes	331	321	333	327	324	354	330	306	300	303	282	255	302

Forrás: BFL XV. 20. A66–67.

A házasságkötések számában sem figyelhető meg élesen az a tendencia, amely a régi típusú halandósági válságokat követte (3. táblázat és 3–4. melléklet). Pakot Levente magyarigeni adatokat vizsgálva kimutatta, hogy az 1738–1739-es pestis idején a házasságkötéseket elhalasztották, a járvány megszűnte után viszont jelentősen megugrott a számuk. Az özvegyen maradtak gyors és nagyarányú újráházasodása, sok esetben pedig a szokásosnál fiatalabb korban kötött frigy volt ekkor a jellemző.²³ Ezzel szemben a Tabánban már 1831-ben héttel több katolikus pár kötött házasságot, mint az előző tíz évben átlagosan. Ez 12%-os növekedést jelent. Mivel a házasságkötés időpontjának kijelölése tudatos választás eredménye, érdemes megvizsgálni, hogy a járvány hogyan befolyásolta az esküvők éven belüli megoszlását. 1831 januárjában hárommal, májusban négyel több esküvőt tartottak az előző tíz év átlagához képest, áprilisban viszont hárommal kevesebbet. Márciusban, a nagyböjt ideje alatt, nem tartottak esküvőt.²⁴ Ezt a tilalmat egyébként a vizsgált években mindannyiszor betartották. Az esküvők számában a járvány sem okozott törést. Júliusban még több, augusztusban pedig ugyanannyi frigy kötött, mint a korábbi évek hasonló időszakában. Amikor pedig a járvány ereje alábbhagyott, rögtön megnőtt a házasságkötések száma. Szeptemberben a 2,2-es átlagos érték helyett 5, októberben 3,4 helyett 6 pár fogadott hűséget egymásnak, a novemberi tíz esküvő azonban megfelel az átlagnak.

²³ Pakot 2006.

²⁴ 1831-ben húsvétgyókedd február 15-re, húsvétvasárnap pedig április 3-ra esett, a böjt tehát egész márciusban tartott. (Szentpétery 1912: 82.)

A kolerát követő év februárját jellemezte leginkább a szokatlanul sok esküvő: az átlagos 8,7-hez képest 22. Ezt azonban kedvezően befolyásolhatta a böjti időszak késői kezdete, míg az átlagot nyilvánvalóan csökkentették az olyan évek, amikor a korán kezdődő böjt miatt kevesebb esküvő megtartására volt idő. Az 1832-es adat viszont a második legtöbb februári esküvőt regisztráló 1821-es évet is 46%-kal meghaladta. Sőt, az a kivételes helyzet állt elő, ami 1880-ig nem is ismétlődött meg, hogy több pár kötött házasságot, mint ahány gyermek született, és ahány temetés volt a városrészben. A márciusi két eset is meglepő a korábbi évekhez képest, főként, ha újfent húshagyókeddhez viszonyítjuk, ami miatt mindössze egy hét állt a házasulandó párok rendelkezésére. Az április 22-re eső húsvétvasárnap miatt az esküvők száma abban a hónapban kevesebb lett az átlagosnál, júniusban viszont kettővel több volt. Ettől eltekintve azonban a korábbiaknak megfelelően alakult a házasságkötések időzítése és mennyisége is. A kolera tehát nem hatott a házasságkötések elhalasztásának irányába, a járványt követő néhány hónapban azonban valóban megnőtt a számuk. Éves szinten 1830-tól 1834-ig tartott a növekvő tendencia, amit azonban jelentős csökkenés követett.

3. táblázat

Házasságkötések száma, 1821–1833.

	1821	1822	1823	1824	1825	1826	1827	1828	1829	1830	1831	1832	1833
Január	3	3	3	1	10	8	7	5	6	5	8	6	4
Február	15	13	7	10	6	6	11	7	4	8	8	22	10
Március	3	–	–	2	–	–	–	–	5	–	–	2	–
Április	3	16	3	1	2	7	–	2	1	1	1	1	6
Május	6	–	6	8	5	12	6	9	4	3	10	5	6
Június	3	8	7	7	3	2	5	4	3	5	3	7	5
Július	2	3	1	3	2	5	4	4	1	2	4	3	4
Augusztus	1	5	1	5	3	4	6	5	2	1	3	3	6
Szeptember	–	2	7	4	5	2	3	1	1	2	5	3	6
Október	5	7	2	3	2	3	3	2	1	6	6	3	4
November	20	15	15	8	5	8	8	6	4	9	10	8	12
December	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Összes	61	73	52	52	43	57	53	45	32	42	58	63	63

Forrás: BFL XV. 20. A72.

Az anyakönyvi adatok hiányosságai után kutatva megvizsgáltam az 1831-ben előforduló halálokokat. Csak azokkal a betegségekkel, tünetekkel foglalkoztam külön, amelyek az összes eset (549) legalább 1%-át tették ki, vagyis minimum ötször szerepeltek az anyakönyvben (4. táblázat és 5. melléklet).

4. táblázat

Halálokok megoszlása, 1831.

	Jan.	Febr.	Márc.	Ápr.	Máj.	Jún.	Júl.	Aug.	Szept.	Okt.	Nov.	Dec.	Össze- sen
Bélüszkösödés ²⁵	–	–	3	1	–	3	54	96	–	–	–	1	158
Idegsorvadás ²⁶	12	16	8	6	2	8	6	4	9	5	7	4	87
Görcs ²⁷	8	8	1	5	6	7	5	18	3	1	3	5	70
Idegláz ²⁸	1	2	1	–	1	1	5	29	4	–	2	1	47
Kolera ²⁹	–	–	–	–	–	–	–	17	10	2	1	–	30
Sorvadás ³⁰	4	5	2	1	4	–	2	1	1	2	1	2	25
Férges idegláz ³¹	3	2	–	1	–	–	1	10	–	–	–	–	17
Tüdőbénulás ³²	–	–	7	4	–	1	2	–	–	2	1	–	17
Aggkori sorvadás ³³	2	2	5	2	–	1	2	–	1	–	–	–	15
Vízkiórág ³⁴	2	1	1	–	2	2	1	1	–	–	–	3	13
Száraz betegség ³⁵	2	1	2	2	2	–	–	–	1	–	1	1	12
Hasmenés ³⁶	–	1	–	–	1	–	–	4	3	–	–	1	10
Szájon belüli üszkösödés ³⁷	5	1	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–	8
Gutaütés ³⁸	2	1	2	1	–	–	1	–	–	–	–	–	7
Vérhas ³⁹	1	–	–	–	–	–	1	2	–	1	–	–	5
Szájzár ⁴⁰	–	1	2	–	–	–	1	1	–	–	–	–	5
Egyéb	2	3	7	1	2	1	3	1	–	1	1	1	23
Összesen	44	44	42	25	20	24	84	184	32	14	17	19	549

Forrás: BFL XV. 20. A75.

²⁵ Az anyakönyvben szereplő elnevezés: *gangrena intestinorum*

²⁶ *tabe nervosa*

²⁷ *convulsionibus*

²⁸ *febri nervosa*

²⁹ *cholera*

³⁰ *atrophia*

³¹ *febri verminosa nervosa*

³² *in paralyisy pulmonum*

³³ *marasmo senili*

³⁴ *in hydrothorae (in hydrophe)*

³⁵ *phtysi pulmonali*

³⁶ *diarhea [diarrhoea]*

³⁷ *cum gangrena interna oris*

³⁸ *apoplexia*

³⁹ *dysenteria*

⁴⁰ *trismo maxilla*

A bejegyzések latinul íródtak, de az eredeti megnevezésekre való utalás mellett jobbnak láttam a dolgozatban a magyar megfelelőiket használni.⁴¹ A vizsgált időszakban bekövetkezett halálesetek 29%-át bélüszkösödés okozta. A második leggyakoribb halálok az idegsorvadás volt 15,8%-kal, míg a görcs a halálozások 12,7%-áért, az idegláz pedig 8,6%-áért volt felelős. A kolera „csak” az ötödik helyet érte el a „rangsorban” az említett 5%-kal. Megváltoznak azonban az arányok, ha csak az augusztust és a szeptembert, a járvány legsúlyosabb időszakát vesszük figyelembe. Ekkor összesen 214 ember halt meg, közülük 27-en kolerában. Ez már 12,6%-ot jelent, ami azonban még mindig nem magyarázza meg a halálesetek kiugróan magas számát. Az sem egyértelmű, hogy mi okozta a júliusi nagy emberveszteséget. Feltűnő a bélüszkösödésben meghaltak száma. Ráadásul, míg a betegség az év első felében mindössze 7 áldozatot szedett, júliusban már 54-et, akik közül az első személy július 16-án – egy nappal a járvány hivatalosan bejelentett kitörése után – halt meg. Ezután a betegség folyamatosan jelen volt, és egyre több áldozattal járt. Július 25-én 3, 27-én 9, augusztus 1-jén, a legveszterhesebb napon, 17 ember halálát okozta az anyakönyv szerint. Ugyanakkor a kolerás bejegyzések megjelenésével a bélüszkösödés eltűnt az anyakönyvekből. Augusztus 12-én még 5 esetet írtak be, utána viszont decemberig egyet sem. A bélüszkösödéses esetek számának ugrásszerű megnövekedése egybeesett tehát a kolera budai megjelenésével, eltűnt pedig a kolera első anyakönyvi bejegyzéseivel. Tömegesen szedte áldozatait és a júliustól decemberig tartó időszak halálozásának csaknem felét okozta. A halálozási görbén kiugróan magas júliusban és augusztusban 150 ember haláláért, az összes haláleset több mint 56%-áért tehető felelőssé. Ezek az adatok megerősítik azt a feltevést, hogy a kolerajárvány már júliusban megjelent a Tabánban is, de az anyakönyvekbe még más néven jegyezték be. Ezt támasztja alá, hogy a kolerát tünete alapján (hasmenés, hányás, görcsök) az emésztőszervi betegségekkel lehetett leginkább összetéveszteni, mint amire a bélüszkösödés elnevezés is utal.

Mivel más emésztőszervi betegségek is előfordultak az adott időszakban, amelyeket ugyancsak nehéz lehetett elkülöníteni a kolerától, ráadásul a járvány idején ejtették a legtöbb áldozatukat, megvizsgáltam ezek jellemzőit is.⁴² A továbbiakban a kolerában elhunytak maximális számát próbálom megbecsülni a hasonló típusú halálokok 1831. évi szóródásából következtetve. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az így megbecsült számadat lefedi a valós kolerás halálozási számot, de valószínűsíthetően pontosítja a korábbi adatokat.

A bélüszkösödésen kívül sok bejegyzés szól a nyár folyamán a görcsökben meghaltakról. Ezt kizárólag egy év alatti gyermekek, sokszor néhány órás csecsemők esetében írtak be az anyakönyvbe. A görcs következtében meghalt gyermekek száma azonban az év első felében is jelentős: január és június között átlagosan havi hat ilyen haláleset történt. Ezért csupán azokat az eseteket adtam

⁴¹ A magyar elnevezéseket az alábbi művek alapján határoztam meg: Finály 1884; Koltai 2004; Magyary-Kossa 1929; Novák 1982.

⁴² A betegségek besorolása Koltai Gábor tanulmánya alapján történt. (Koltai 2004.)

a kolerásokhoz, amelyek a korábbi átlagos havi hat megbetegedés felett kerültek bejegyzésre. Ez lényegében csak augusztusban fordult elő, amikor 18 ilyen eset volt. A többi hónapban 1 és 5 között mozgott ez a szám. Így a kolerás halálozások számát 12-vel korrigáltam, a szintén kisgyermekeket sújtó férges idegláz⁴³ esetében pedig kilencel. Ha ugyanezt a számítást megtesszük a bélüszkösödéssel kapcsolatban, akkor az első félév átlagát, havi egyet levonva 148 valószínűsíthető kolerás esetet kapunk. Az emésztőszervi betegségek közé soroltam még a vérhast, a sárgaságot⁴⁴ és a hasmenést is, amelyek szintén augusztusban okozták a legtöbb halálesetet: összesen hatot. A három betegség az év első felében összesen négy halálesetet okozott, így ezeket az adatokat nem csökkentettem, hanem júliustól kezdve mindegyiket kolerásnak számítottam, ami 13-mal növeli a végeredményt. Mivel az idegláz okozta halálesetek is az előbbiekhöz hasonló tendenciát mutatnak, vagyis számuk július–augusztusban jelentősen megnő, az elnevezés pedig utalhat a súlyos görcsökre, szükségesnek tartottam megvizsgálni, hogy az általa okozott halálesetek mennyiben módosíthatják számításaimat. Ez az első félévi havi átlagos egy eset levonása után további 36 megbetegedést jelent.

Így a kolerában meghaltak korrigált száma az emésztőszervi betegségekkel és az idegláz esetekkel kiegészítve 248 fő (6. melléklet). Ez az 1831 második felében bekövetkezett halálesetek 71%-át jelenti, az egész évnek pedig 45%-át, vagyis lényegesen jobban magyarázza az előző évekhez képest kiugró halálozási számot. Azt természetesen ma már nem lehet bizonyosan tudni, hogy éppen ezeket és éppen ennyi halálesetet okozott a kolera, mégis valószínű, hogy a korrigált szám jóval közelebb áll a járvány pusztításának valós mértékéhez, mint az anyakönyvben is regisztrált kolerásoké, ezért a továbbiakban ezt használom.

Érdekes a tabáni adatokat összevetni a Buda városáról fennmaradt ismereteinkkel. Linzbauer⁴⁵ gyűjteményébe felvette a hivatalos kolerajelentések Budára vonatkozó adatait 1831. augusztus 8. és szeptember 27. között. Egy korábbi jelentés pedig a járvány július 26. és 31. között végzett pusztításáról tudósít. Sajnos a két statisztika különböző módszerrel készült. Míg a júliusi csak az adott napon bekövetkezett haláleseteket határozza meg, az augusztusi már az adott dátumig meghaltak összesített számát írja le. A járvány első 11 napjáról viszont nincs információnk, így nem lehetett megállapítani a kolera kezdeti hevességét. A 7. melléklet oszlopdiagramjának első adatában ezért csak a július 26. és 31. között elhunytak számát lehetett megjeleníteni, amelyhez még hozzá kellene adni az első napok halálozását is, hogy pontosabb képet kaphassunk a járvány lefolyásáról. Az augusztusi statisztikák viszont már egységes rend szerint érkeztek a vegyes bizottsághoz, így itt már jobban megfigyelhetjük a járvány erősségének

⁴³ A férges idegláz elnevezés görcsökkel járó emésztőszervi problémára utal.

⁴⁴ A sárgaság márciusban, júniusban és decemberben egy-egy halálesetet okozott, ezért a 4. táblázatban és az 5. mellékletben nem szerepel önállóan.

⁴⁵ Linzbauer Xavér Ferenc (1807–1888) orvos, egyetemi tanár. *Codex sanitario-medicinalis Hungariae* című hétkötetes munkájában a magyar egészségügyre vonatkozó királyi és helytartótanácsi rendeleteket gyűjtötte össze a középkortól 1848-ig.

változásait. Úgy tűnik, a betegség augusztus 9. és 12. között kulminálódott, csaknem 350 áldozatot szedve, majd a következő négy napban gyengülni kezdett, de még mindig elragadott 100 embert. Augusztus 19-éig az áldozatok száma az előbbi felére csökkent, majd folyamatosan egyre jobban visszaesett. Szeptemberben pedig már kevesebb embert vitt el a ragály (39), mint augusztus 16–19. között három nap alatt (45). Szeptember 27. után nem regisztráltak újabb kolerahalált.

A tabáni anyakönyvből azonban más tendencia olvasható ki. A járvány csak augusztus 11-én jelent meg, az első öt napban 10 áldozatot szedett, majd folyamatosan terjeszkedett. Augusztus végén azonban megtorpant (augusztus 25. és szeptember 4. között nincs kolerás bejegyzés, viszont többször az ideglázat jegyezték fel a halál okaként), hogy aztán szeptember elején újból fellángoljon. Szeptember 4. és 8. között kilenc emberrel végzett, majd 13-án még eggyel, később azonban már nem történt több haláleset-bejegyzés a járvány végének kihirdetéséig. Októberben és novemberben viszont újabb három embert elvitt a betegség.

A korrigált adatok már jobban hasonlítanak a budai folyamatokhoz. A kolera augusztus eleji nagyarányú pusztítása a hónap közepére lelassult, szeptemberben pedig már csak 16 áldozatot szedett. December közepéig azonban még hat embert vitt el a kolera vagy más, hasonló tünetekkel járó betegség.

Megvizsgáltam a halottak életkor szerinti megoszlását is az 1831-es és az 1872-es kolerajárvány idején (5. táblázat). Az első járvány tabáni adatait pedig összevettem a győri statisztikákkal.⁴⁶ Bár a győri adatok egy teljes várost és jóval nagyobb népességet reprezentálnak, mégis úgy vélem, hogy érdemes megtenni ezt az összehasonlítást a halottak számának százalékos arányában.

A vizsgálatból az derült ki, hogy csupán a két legidősebb korosztály esetében egyezett meg az arány. A kolera áldozatainak körülbelül 18–19%-a a 46 és 60 év közöttiek, 12%-a pedig a 60 év felettiek közül került ki mindkét településen. A legtöbb halálos megbetegedést azonban a Tabánban a kisgyermekek között, Győrben viszont az erejük teljében lévő 26–45 éves korosztályban okozta a kór. Erre egy lehetséges magyarázatot megint csak a betegség diagnosztizálásának nehézségei adhatnak. Elképzelhető, hogy a különösen a kisgyermekek között oly gyakori emésztőszervi betegségeket is kolerának jegyezték be az anyakönyvbe, vagy éppen fordítva, hasonló tünetekkel járó más betegséget írtak be a kolerában meghalt csecsemőkhöz. A Tabánban a 15–25 éveseket, Győrben pedig a 8–14 éveseket fenyegette legkevésbé a kolera.

Az 1831-es emésztőszervi betegségekkel korrigált adatok alig módosítanak valamit a korábbi tabáni arányokon.⁴⁷ A 8–14 éves korosztály valamivel

⁴⁶ Az összehasonlítás alapjául B. Lukács Ágnes tanulmányának adatai szolgáltak. (B. Lukács 1966: 132.)

⁴⁷ A korrekció során a görcs, a hascsikarás és a hasmenés esetében nem okozott problémát az összes esetből való levonás, mert ezeket a betegségeket kizárólag a legfiatalabbaknál jegyezték fel. Ugyanígy jártam el a bélüszkösödések esetében, mert a korábbi bejegyzések túlnyomó része a legfiatalabbaknál jelent meg.

kevesebb, a 26–40 év közöttiek pedig némileg nagyobb részét teszik ki az elhunytaknak, de a többi korcsoportnál 1% alatt van az eltérés. Nagyobb változást jelent, ha az ideglázás eseteket is hozzáadjuk a járvány áldozataihoz.⁴⁸ Ez a kór tipikusan a felnőtteket támadta meg. A csecsemők és kisgyerekek aránya majdnem 4%-kal csökkent az előbbihez képest, míg a legidősebbeké 1%-kal. A többi korosztályban ezzel szemben nagyjából kiegyenlített növekedést okozott. Így az 1831-es tabáni adatok a második és a legidősebb korosztálytól eltekintve egy kicsit közelebb kerültek a győri, illetve a későbbi járvány áldozatainak kor szerinti arányaihoz.

Az 1872–1873-as kolerajárvány a Tabánban 1872. október 21. és 1873. szeptember 23. között dühöngött és 72 főt pusztított el. Az 5. táblázatból azt olvashatjuk le, hogy a járvány legtöbb áldozata a 26–45 év közötti korosztályból került ki. Ez történt 1831-ben Győrben is, bár ott nem volt annyira kiugró a különbség a többi korosztályhoz viszonyítva. Hasonlóan sok halálesetet okozott a 46–60 év közöttiek körében is. A 8 év alatti gyerekek aránya körülbelül az 1831-es tabáni és győri adatok között „félúton” helyezkedik el. Legkevesebb halálesetet a 8–14 év közötti gyerekek körében okozott az 1872–1873-as járvány a Tabánban.

5. táblázat

A kolerahalálozás életkor szerinti gyakorisági és százalékos megoszlása

	Életkor (év)						Összesen
	0–7 ⁴⁹	8–14	15–25	26–45	46–60	60 felett	
1831–1833							
<i>Tabán (fő)</i>	14	6	3	10	9	6	48
(%)	29,2	12,5	6,3	20,8	18,8	12,5	100,0%
<i>Tabáni korrigált adatok (fő)</i>	63	23	20	62	53	27	248
(%)	25,4	9,3	8,1	25,0	21,4	10,9	100,0%
<i>Győr (fő)</i>	162	104	283	510	284	184	1527
(%)	10,6	6,8	18,5	33,4	18,6	12,0	100,0%
1872–1873							
<i>Tabán (fő)</i>	13	5	12	18	16	8	72
(%)	18,1	6,9	16,7	25,0	22,2	11,1	100,0%

Forrás: BFL XV. 20. A75–77., B. Lukács 1966: 132.

⁴⁸ Mivel öt korcsoportot érintett a megbetegedés és ugyancsak öt hónap adataiból kellett levonni a korrekcióhoz, mindegyik korcsoport számát eggyel csökkentettem.

⁴⁹ B. Lukács Ágnes az első korcsoportot a győri adatok alapján 1–7 éves korig adta meg, és a Tabánban sem jegyezték fel 1 évnél fiatalabbak esetében kolerát a halál okaként. Az általam végzett korrekcióban azonban már szerepelnek csecsemők is.

Ha összevetjük az adatsorokat, azt vehetjük észre, hogy az 1831-es győri arányok közelebb állnak az 1872-es tabániakhoz, mint az 1831-eshez, vagy mint a tabáni adatsorok egymáshoz. A korrigált adatok pedig a győri, illetve az 1872-es arányok felé mozdultak el, ha csak kismértékben is. Ha elfogadjuk, hogy 1872-re a betegség diagnosztizálásában és az anyakönyvi bejegyzések precizitásában is előrelépés történt, akkor úgy tűnik, hogy az 1831-es győri adatok pontosabban mutatják a kolera jellegzetességeit, mint a tabániak.

Az anyakönyvi adatok alapján a kolerajárványnak csupán a legalapvetőbb demográfiai mutatóit vizsgáltam meg. Tanulmányomban nem kívántam a járvány terjedésével, a továbbterjedés megakadályozására tett hatósági intézkedésekkel, illetve gyógyításának módjával foglalkozni, hiszen ezt már többen vizsgálták korábban,⁵⁰ a letalitás, vagyis a megbetegedettek és a közülük elhunytak arányának elemzését pedig a forrás nem tette lehetővé. Mégis bízom benne, hogy sikerült több szempontból bemutatni a járványnak egy kis közösségre gyakorolt hatását, illetve rámutatni az anyakönyvi adatok elemzésének problémás kérdéseire.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV. 1002. uu. 63. d. Buda Város Tanácsának iratai. Miscellanea. Tárgyi iratok. Kolerajárvány iratai, 1831–1833.

XV.20. A74–77. A Tabáni Katolikus Plébánia halotti anyakönyvei, 1821–1833, 1872–1873.

XV.20. A66–67. A Tabáni Katolikus Plébánia keresztelési anyakönyvei, 1821–1833.

XV.20. A72. A Tabáni Katolikus Plébánia házassági anyakönyvei, 1821–1833.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Andorka Rudolf 2001: Százvezrek halála: a kolera. In: Andorka Rudolf: *Gyermek, család, történelem*. Századvég, Budapest, 310–314.

B. Lukács Ágnes 1966: Az 1831–32. évi magyarországi kolerajárvány néhány jellegzetessége. *Orvostörténeti Közlemények* (12.) 40. 71–137.

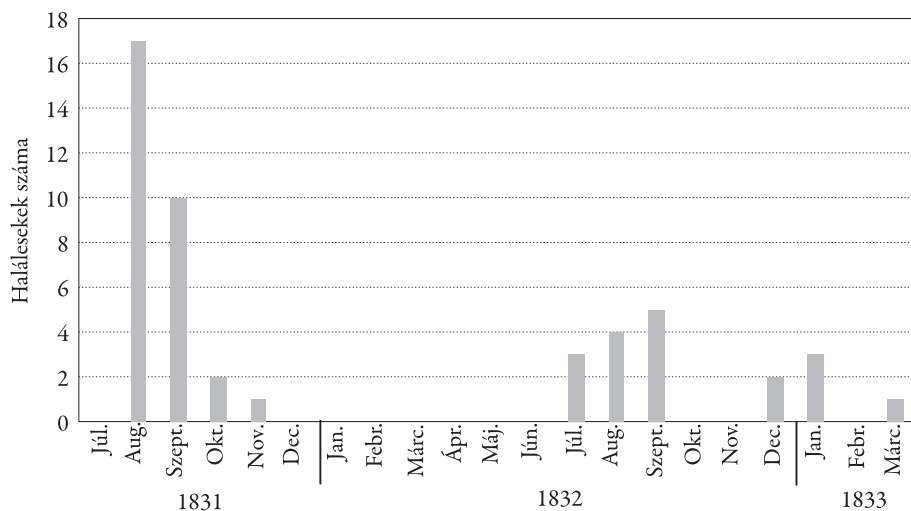
Benda Gyula 2000: A halálozás és halandóság Keszthelyen 1747–1849. In: Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *Történeti Demográfiai Évkönyv 2000*. KSH NKI, Budapest, 122–165.

⁵⁰ A teljesség igénye nélkül: Faragó 2006; Kiss 1965; Kiss 2005; B. Lukács 1966; Máday 1990; Novák 1982.

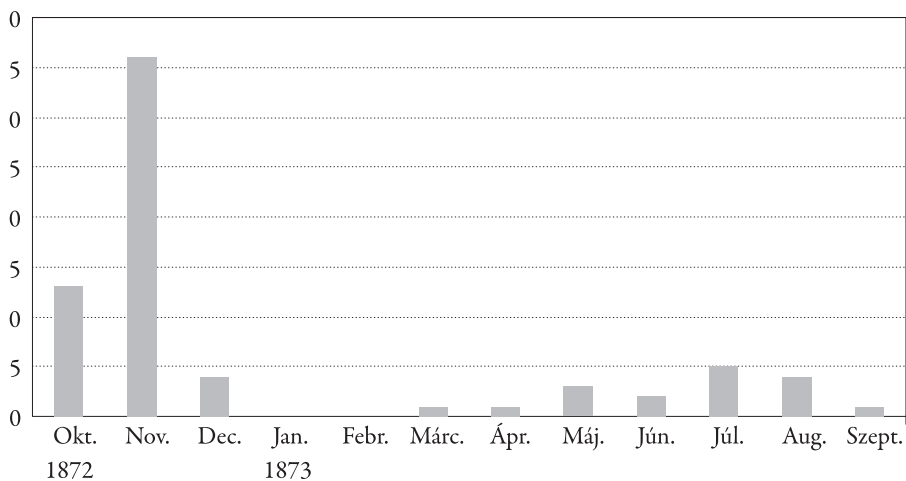
- Faragó Tamás 2006: Humanitárius katasztrófák Máramaros vármegyében a középkortól az első világháborúig I. In: Faragó Tamás – Öri Péter (szerk.): *Történeti Demográfiai Évkönyv 2005*. KSH NKI, Budapest, 19–78.
- Fényes Elek 1843: *Magyarországnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben*. II. kötet, Pest.
- Finály Henrik 1884: *A latin nyelv szótára*. Franklin Társulat, Budapest.
- Kiss Ákos 1965: Az 1831 évi kolerajárvány Pest megyében. *Orvostörténeti Közlemények* (11.) 35. 25–47.
- Kiss László 2006: Látták, hogy jön? Védekezési kísérletek az első Magyarországi kolerajárvány idején. In: Faragó Tamás – Öri Péter (szerk.): *Történeti Demográfiai Évkönyv 2005*. KSH NKI, Budapest, 79–92.
- Klinger András (összeáll.) 1984: *A népmozgalom főbb adatai községenként 1828–1900*. VIII. kötet, Szabolcs-Szatmár megye, Szolnok megye, Budapest. KSH, Budapest.
- Koltai Gábor 2004: „Szomszédjával viszálykodott és az halálra sújtotta”. Halálokok vizsgálata az őriszentpéteri református gyülekezetben, 1784–1895. *Sic Itur ad Astra* (16.) 3. 61–91.
- Linzbauer, Xaver Franciscus 1861: *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*. III. Sectio 4. Typis Regiae Scientiarum Universitatis Hungariae, Budae.
- Mádai Lajos 1990: Hat nagy kolerajárvány és a halandóság Magyarország dél-dunántúli régiójában a XIX. században. *Demográfia* (33.) 1–2. 58–95.
- Magyary-Kossa Gyula 1929: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*. I. kötet. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat – Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest, 282–320.
- Novák László 1982: Pestis-, himlő- és kolerajárványok Pest-Pilis-Solt Vármegyében a XVIII–XIX. században. In: Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából* IV. Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét, 275–392.
- Pakot Levente 2006: Házasságkötés pestis idején. Magyarigen 1738–1739. In: Faragó Tamás – Öri Péter (szerk.): *Történeti Demográfiai Évkönyv 2005*. KSH NKI, Budapest, 163–188.
- Schematismus 1831: *Schematismus venerabilis cleri archi-diocesis Strigoniensis ad annum post bissextilem tertium a christonato MDCCCXXXI*. Typis Josephi Beimel, Strigonii.
- Szentpétery Imre 1912: *Oklevéltani naptár*. MTA, Budapest.
- Tóth Árpád 2006: Járvány, éhínség és háborús pusztítás egy középvárosban. Adalékok a pozsonyi halandóság történetéhez, 1790–1849 között. In: Faragó Tamás – Öri Péter (szerk.): *Történeti Demográfiai Évkönyv 2005*. KSH NKI, Budapest, 94–109.

1. melléklet

A kolera pusztítása a Tabánban, 1831–1833.

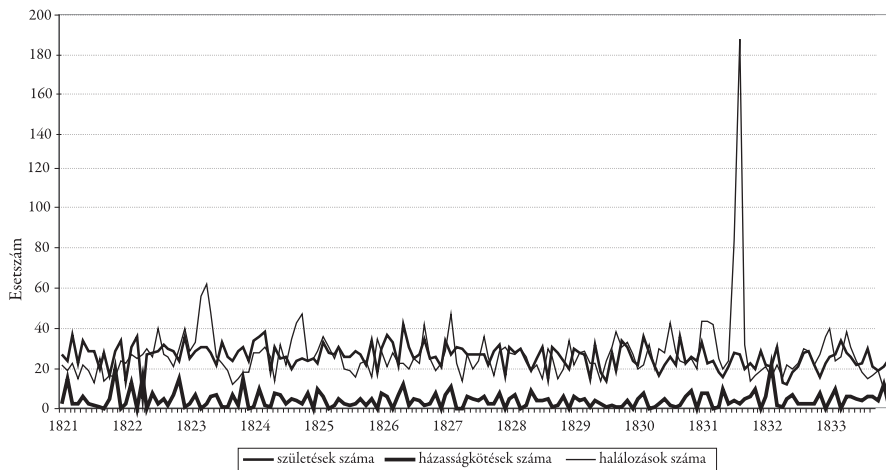
Forrás: BFL XV. 20. A75.

2. melléklet

A kolera pusztítása a Tabánban, 1872–1873.

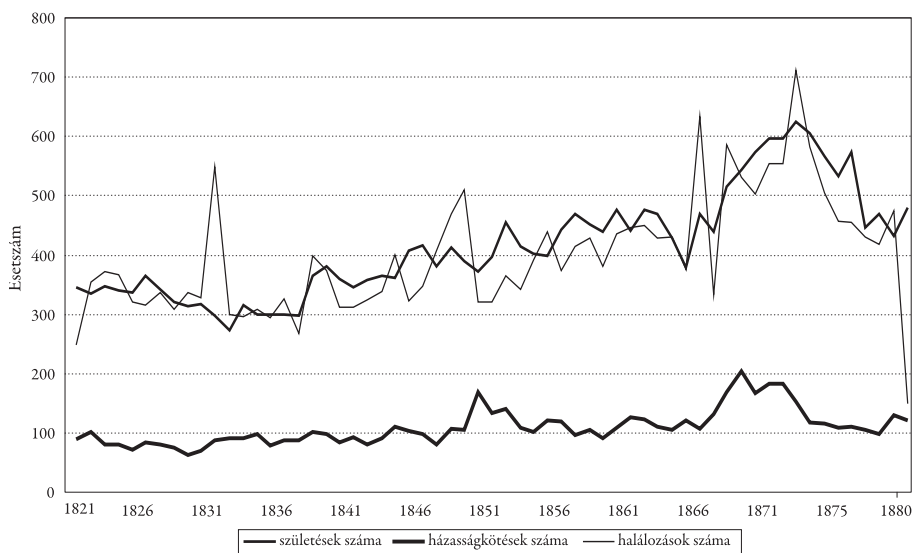
Forrás: BFL XV. 20. A76–77.

3. melléklet

A Tabáni Katolikus Plébánia népmozgalmi adatai, 1821–1833.

Forrás: BFL XV. 20. A66–67., A72., A74–75.

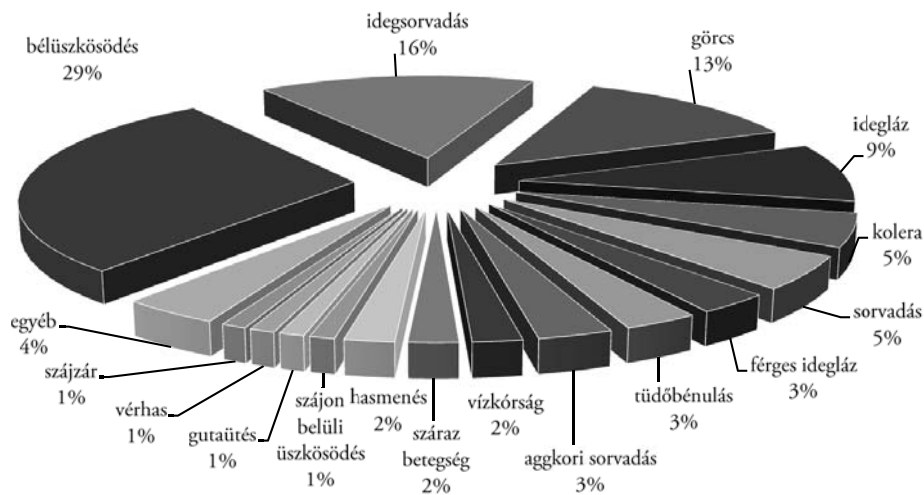
4. melléklet

A Tabáni Katolikus Plébánia népmozgalmi adatai, 1821–1880.

Forrás: BFL XV. 20. A66–67., A72., A74–75; Klinger 1984.

5. melléklet

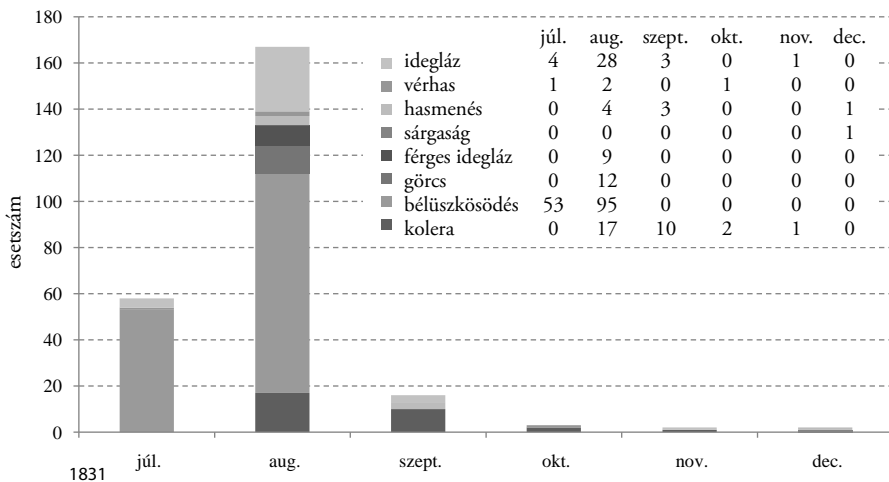
Halálokok megoszlása a Tabáni Katolikus Plébánián, 1831.

Forrás: BFL XV. 20. A75.

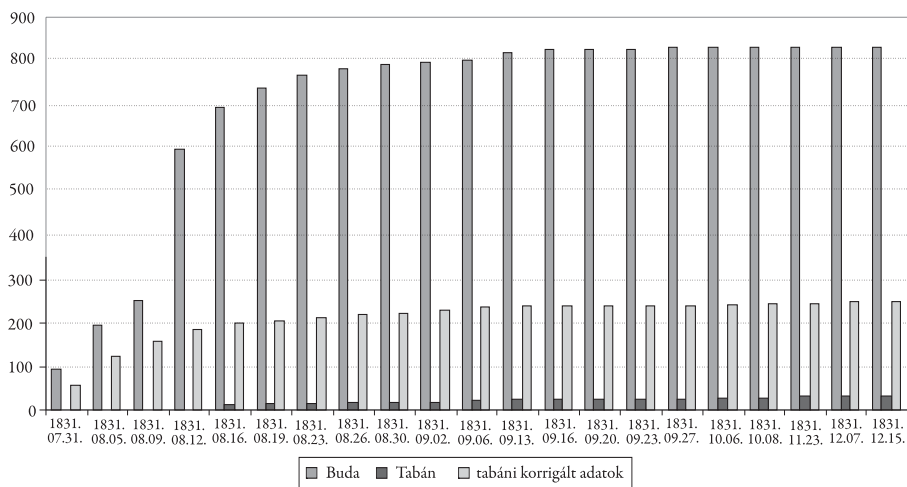
6. melléklet

Kolerahalálozás korrigált adatai

Forrás: BFL XV. 20. A75.

7. melléklet

A budai és a tabáni kolerahalálozás, 1831. (kumulált adatok)

Forrás: BFL XV. 20. A75. Linzbauer 1861: 162–167.

Argejő Éva

Az állambiztonsági tekintet legendája*

„Az Államvédelmi Hatóság azért van, hogy a rosszat lássa meg az emberekben. A jót meglátni nem az ő dolga.”

Farkas Mihály

A hatalmi pozícióban lévők mindig uralják az információk feletti rendelkezést is. Stratégiai céljuk, hogy „szuperinformáltságra” tegyenek szert, megvalósítva ezzel a társadalom politikai, gazdasági, kulturális és információs struktúrái feletti folyamatos ellenőrzést. A konspiratív módon működő politikai rendőrség leplezett intézményi háttérrel, titkos állománnyal, operatív módszerekkel és a hatalom fegyvelmező technikáival mindig is kiemelkedően fontos szerepet szánt a mindenkori ellenség „szemmel tartásának”, ezzel biztosítva a hatalom fennmaradását.

A politika világa a mindennapok történelmeként is felfogható, hiszen a hajdanvolt jelen eseményei a jövő történelmi tényeivé válnak. Tanulmányomban a korabeli állambiztonsági tankönyvek¹ és oktatófilmek² segítségével azt

* A tanulmány a Nemzeti Kulturális Alap alkotói pályázata támogatásával készült.

¹ Állambiztonsági oktatókönyvek: 1945–1948 között a politikai rendőrség újonnan toborzott állománya rövid tanfolyamokon szerezte meg szakismeretét, 1949-től pedig a kétéves Dzerzsinszkij Tiszti Iskola tanfolyamán készítették fel őket a munkájukra már tantárgyfelosztású képzés keretében, de leginkább még az idősebb kollégák tapasztalatátadásának módszerével. Az ÁVH önálló főhatósággá alakulásával (1950. január 1.) vált szükségessé a szervezet saját tananyagra épülő iskolarendszerének kiépítése. E korai időszakban a képzés tananyagát egyfelől szovjet oktatókönyvek fordításából biztosították, másfelől hazai szakemberekkel, és a BM alkalmazásában álló, tiszti rangfokozatú pszichológusgárdájukkal írták. 1957-ben felállították a Tanulmányi és Módszertani Osztályt, amely az operatív munka módszereiről a képzésben használatos tananyagot biztosította. Ekkortól kezdték – az állambiztonsági tematika széles skáláján – előállítani az iskolai jellegű képzés tananyagaként használt oktatókönyveket és oktatófilmeket magyar szakemberek. A nagyszámú oktatókönyv mellett 1960–62 között a Kriminálisztikai Sorozat 21 füzeté is megjelent, amit szintén használtak az oktatás során. Mindezek természetesen csak szigorúan belső használatra készültek. Az 1971 szeptemberében induló Rendőrtiszti Főiskola állambiztonsági és bűnügyi szakára a felsőfokú képzés igényeinek megfelelő, modern szemléletű oktatókönyveket kellett előállítani, mely igény tovább növelte az ilyen típusú tankönyvek számát. Később ezekből az oktatókönyvekből tanítottak, jórészt még az 1970–80-as években is. Az állambiztonsági figyelést egyrészt tantervszerűen, vetített filmanyaggal gazdagítva, elméletként tanították (a figyelés típusai, módja, veszélyei stb.), másrészt pedig – a fokozatosság elvét betartva – már gyakorlott kollégák mellé beosztva „élesben”.

² Az állambiztonsági oktatófilmek három nagy csoportra oszthatók. Az első csoportba tartozóknak didaktikus módszerrel, tematikusan feldolgoznak egy-egy elsajátítandó tananyagot (ügynök beszerzése, titkos figyelés, titkos lakásellenőrzés, titkos őrizetbe vétel stb.). A második csoportba tartozó filmekkel egy-egy korabeli megtörtént esemény (híres kémkedési ügy, ismerté

vizsgálom, hogy az „állambiztonsági tekintet” által fixírozott életvilágban a politikai rendőrség milyen módszerrel gyűjtött információt, s e speciális nézőpontot képviselők miként látták azt, amit néztek: a társadalom történései milyen fénytörésben jelentek meg számukra e sajátos aspektusból? Az érdekelt, hogy képzésük során hogyan tanították meg a hivatásos figyelőket és a beszervezett ügynököket e sajátos „tekintetre”, s annak elrejtésére, az álcázásra és a színlelésre.

A gyakorlati valóság, a tapasztalati világ megértését a szociális reprezentációk³ szolgálják. Az egyének és csoportok a kommunikáció folyamatában alkotják meg a reprezentációkat, amelyek konvencionalizálják a tapasztalatot, meghatározzák a gondolkodás módját, és viszonyrendszerbe helyezik a közös életvilág szereplőit. E szociális tér sajátos reprezentációjaként az *állambiztonság–ellenség* szereppárost mentális mechanizmusai emelik ki az ösztudásból, egymás kontextusába helyezik, s az így keletkezett dinamikus struktúra az, amely hat az adott szituációban uralkodó viszonyokra és viselkedésformákra. A szociális reprezentáció tehát az egyén szociális térben való tájékozódását elősegítő értékek és tevékenységek rendszere, melyek létrejöttének motivációjára ismert francia kutatója, Serge Moskovici három hipotézist hoz fel.⁴ Témánk szempontjából az *egyensúly hiányának hipotézise* szolgálhat legfőbb magyarázóelvként, nevezetesen az a feltevése, hogy minden ideológia és világmagyarázat azért születik, hogy megoldhassuk a társadalmi beilleszkedés hiányából vagy kudarcából származó feszültségeket. A mindenkori hatalom megbízásából, az állambiztonsági szervek egyik legfőbb törekvése a társadalom transzparenssé tételével és az ellenségtípusok kategorizálásával a deviánsok kiszűrése és a stabilitás helyreállítása. Moskovici *kontroll hipotézise* szerint adott „csoportok ezért hoznak létre reprezentációkat, hogy megszűrjék a környezetből származó információkat, és így kontrollálják az egyéni viselkedést. A gondolat és a valóság szerkezetének egyfajta manipulációjaként működnek tehát, a „viselkedés”-kontroll és a propaganda módszereihez hasonlóan, amelyek tárgyukkal szemben mindig kényszert alkalmaznak.”⁵ Míg a *kívánatosság hipotézise* kimondja, hogy az egyének és csoportok olyan képzeteket igyekeznek létrehozni, amelyek kifejezik vagy elrejtik szándékaikat. Állambiztonsági kontextusban a figyelő–figyelt szereppáros tagjai ezért is alkalmazzák az álcázás és a rejtőzködés kimeríthetetlen eszköztárát. Moskovici felfogásában a szociális reprezentációnak további célja, hogy az ismeretlent ismerőssé tegye. „Amikor az ismeretlen a másság, a »nem egészen olyan, mint kéne« formájá-

---

vált diverzió, röpcédulázás stb.) bemutatása kapcsán, dokumentumfilm-részletekkel gazdagon illusztrálva körbejárnak és tananyagszerűen feldolgoznak egy-egy állambiztonsági feladatkört (kémkedés leleplezése, diverzió felszámolása). A filmek harmadik csoportja didaktikus célzatú állambiztonsági játékfilm, a korszak ismert színészeinek szereplésével, szigorúan belső használatra. Ez utóbbiakkal jelen tanulmányomban nem foglalkoztam. Valamennyi film a Belügyminisztérium saját filmstúdiójában készült, amelyeket a Történelmi Hivatal 2001-ben videomásolatként megvásárolt. A tanulmányhoz felhasznált filmeket a forrásjegyzékben sorolom fel.

3 Moscovici 2003: 227.

4 Moscovici 2003: 234.

5 Moscovici 2003: 235.

ban kerül elénk, ösztönösen elutasítjuk, hiszen a megszokott rendet fenyegeti.”⁶ A reprezentáció során az állambiztonsági szervek „tekintetük” tematizálásával a világot zavaró, fenyegető jelenséget távolból közelbe helyezik, pozicionálják, így keresve azt a vonását, amely eltér a „normálistól”. Az ismeretlen ideákat lehorgonyozva saját kontextusukba vonják az addig ismeretlen. Ezzel az eljárással összehasonlíthatóvá és interpretálhatóvá teszik az idegen és izgató jelenségeket, amelytől azok értelmezhetővé és „diverzans”, „felforgató”, „hazaáruló” s egyéb megbélyegző kategóriákba sorolhatókká válnak. Míg lehorgonyzással „konvertálják” az ismeretlen, tárgyiasítással az absztrakt jelenséget konkrétá alakítják, nevesítik és kategorizálják, így válik „a nép ellensége” fogalomból konkrét állambiztonsági eset, amely az ismeretlen jelenséget valóság tartalommal telíti meg. Ez a társadalmi valóság attól különös, hogy a csoportban mindenki által osztott, más csoportoktól eltérő tartalmú, és hagyományok tartják fenn. A szociális reprezentációk további fontos jellemzője, hogy leképezik annak a csoportnak történeti, kulturális és makroszociális rendszerét, amelyben a jelenségek előfordulnak. Kollektív jelenség, ami nap mint nap újrakonstruálódik a tevékenységekben és feladatokban, a kommunikáció során a személyek között. Derrida állítását, miszerint „a reprezentatív gondolkodás megelőzi és irányítja a kommunikációt, amely közvetíti az „ideát”, a jelölő tartalmat, Moscovici is megerősíti, s példaként arra, hogy a szociális gondolkodás megelőlegez ítéleteket is, a koncepciók perекet körülvevő gyanakvás légkörét hozza fel.⁷

A MÁSIK TEKINTETE SZABADSÁGOM HATÁRA?

„A figyelt személy pszichikumának, külső megjelenésének rögzítéséhez mindenkéltől a látásra, a szem, a tekintet aktív tevékenységére van szükség.”⁸ A tekintet nem pusztán látványként rögzít valamit, a társadalom nagy terepasztalán folytatott „megfigyelés konkrét észlelés, ezáltal tényfeltárási módszer [...], segítségével számos olyan dolgról is információt nyerhetünk, amelyek a megfigyelt és más embereknél is természetesennek tűnnek, vagy teljesen rejtettnek látszanak.”⁹ A figyelés célja tehát az elrejtettség feltárása, amely során a tekintet a lét láthatatlan aspektusaira koncentrálnak. Sartre-t idézve: „...látom magamat, mert valaki lát”¹⁰, vagy Lacan parafrázálva, aki szerint a másiktól is függ saját énünk létrehozása, mert „létezni” valójában annyit tesz, mint „látva lenni”,¹¹ – mondhatjuk mi is, hogy „ellenségként” létezni annyit tesz, mint a politikai rendőrség által „látva lenni”. Egy korabeli állambiztonsági

⁶ Moscovici 2003: 237.

⁷ Moscovici 2003: 305.

⁸ *A külső (operatív) figyelés pszichológiai kérdései* 1975: 27.

⁹ *A külső (operatív) figyelés pszichológiai kérdései* 1975: 10.

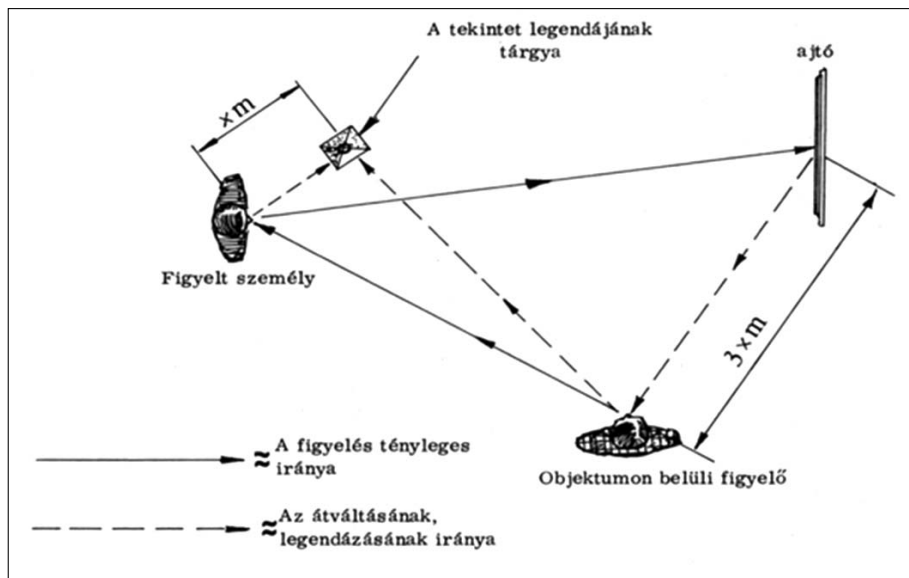
¹⁰ Sartre 2006: 322.

¹¹ Lacan 1978: 83.

oktatókönyv ábrája érzékletesen szemlélteti az „állambiztonsági tekintet” által figyelt személy és a figyelő között létrejövő kapcsolat tipikus működését:

1. ábra

Forrás: *A külső (operatív) figyelés pszichológiai kérdései*, 87.

A képen két ember „itt és most” helyzetbe ágyazott interszubjektív viszonya tárul fel a maga hétköznapi valóságában. A figyelő feladata olyan szituációk sorozatában aktualizálódik, amely helyzetet a szimultaneitás határoz meg, azaz – miként azt Sartre a tekintetet elemző tanulmányában¹² kifejti – „*a világ a figyelő és a figyelt számára egyszerre van jelen*”. Az azonos időbeliesülés során az objektumon belüli figyelő másfelé nézve szemmel tartja (de nem nézi!) a figyelt személyt, aki úgy vesz részt ebben a szituációban, hogy látszólag nem vesz róla tudomást, amit másfelé irányuló tekintetének iránya is elárul. A figyelőnek totálisan szemmel kell tartania a terepet, mert minden apró jel, elmozdulás jelentőséggel bírhat. Mivel az észlelés mindig egyedi – ahogy Sartre mondja: „*soha nem a szemek néznek engem, hanem a másik, mint szubjektum*”¹³ – és szociális reprezentációként behatárolt, a látvány a hatalmi viszonyok által is előzetesen kialakított lesz. Ilyen értelemben tehát nem beszélhetünk a figyelő tekintet ártatlanságáról. Az „állambiztonsági tekintet” leplezettségét a tekintet legendájának tárgya biztosítja, így a figyelés valódi célja és tényleges iránya titkos nézőpontból, de a totális látványon belül marad. A legtöbb dekonspiráció éppen abból adódik, hogy a figyelő a figyelt személy szeméből

¹² Sartre 2006: 329.

¹³ Sartre 2006: 340.

szeretne olvasni, minek következtében, ha nem elég óvatos, tekintete találkozik a másik tekintetével, ami a dekonspiráció egyik legbiztosabb jele. Ezért bír jelentőséggel a tekintet legendázása, azaz alibiből valami másnak a nézése. A tekintetről elmélkedő Merleau-Ponty, és Sartre meglátása szerint is a más általi „szemmel tartás” tárgyá tesz, eltárgyasít. Mivel az ember, de némely állat is, képes nagyobb távolságból is érzékelni a feléje irányuló tekintetet, hiába tesz úgy a figyelt személy, mintha mit sem érezne. „A másik tekintetének hatására a szituáció megvonja magát tőlem, [...] már nem vagyok ura a helyzetnek.”¹⁴ – mondja Sartre a helyzetre. Esetünkben a konkrét megfigyelési céllal rendelkező figyelő a helyzet ura, akinek a figyelt személy ily módon csak kiszolgáltatottja lehet: „A másik tekintetének hatására látom, ahogy feloldodom a világ közegében, mint veszélyben lévő, mint helyrehozhatatlan lét”.¹⁵ Sartre szerint a „másik által látottnak lenni” helyzetben működik a látó és látott között valami „megfoghatatlan”, titokzatos hatóerő, amelynek eredményeként az adott szociális térben a látott személy látványként társadalmilag elfogadottá, vagy éppen elutasítottá is válhat. Bár Foucault Jeremy Bentham Panoptikonját elemezve arra a megállapításra jut, hogy a hatalomnak láthatónak és ellenőrizhetetlennek kell lennie: „Láthatónak, hogy a látottak szüntelenül azt érzékeljék, hogy kémlelik őket. Ellenőrizhetetlennek, mert akit néznek, annak soha nem szabad tudnia, hogy épp abban a pillanatban nézik-e, de biztosnak kell lennie abban, hogy bármikor nézhető.”¹⁶ – valójában a hatalom sajátossága, hogy láthatatlanként is képes látóként működni.

TITKOSSZOLGÁLATOK HÁLÓJÁBAN

Az állambiztonsági munka titkos és nyílt nyomozati intézkedések összehangolt és célratörő végrehajtásából, az ebből nyert adatok és információk ellenőrzéséből, értékeléséből, valamint azok felhasználásából álló folyamat. Az állambiztonsági szervek működése kétrétegű titokként értelmezhető: felépítésük, állományuk, működésük, módszereik belső titokként, az általuk megszerzett és felhasznált értesülések külső titokként.¹⁷ Szervezési elveivel totálisan lefedték a társadalom egészét. A *területi elv* alkalmazása esetén a földrajzi és a közigazgatási adottságokhoz igazodtak, a *vonalas elv* érvényesülésekor az állambiztonsági munkát ellenséges irányzatokkal és a hozzájuk kötődő személyekkel szemben szervezték meg, *objektumi elv* alkalmazásával pedig államigazgatási, gazdasági vagy kulturális célobjektumokban előforduló állam elleni bűncselekmények elhárításával foglalkozott. Munkájuk során a mindenkori ellenségkép tematizálta az „állambiztonsági tekintetet”. A feladatok konspirált végrehajtását lehetővé tevő titkos nyomozati (operatív) eszközök a következők voltak: a *hálózat*, az állambizton-

¹⁴ Sartre 2006: 327.

¹⁵ Sartre 2006: 331.

¹⁶ Foucault 1990: 275.

¹⁷ Révész 2005: 3.

sági szervek civil titkos segítőtársainak összessége. Az állambiztonsági szervek érdeklődési körébe került személyek életkörülményeire, politikai magatartására, személyi tulajdonságaira vonatkozó *külső figyelést, környezettanulmányozást*, valamint *operatív akciókat* hivatásos állambiztonsági tisztek és hírszerzők végeztek – ha a helyzet úgy kívánta – *operatív technikai eszközök* bevetésével. A lakosság magánlevelezésének átfogó ellenőrzése egy speciális, *postai küldemények ellenőrzésére* létrehozott részleg feladata volt. Végül az összehangolt állambiztonsági munka eredményét *operatív és hálózati nyilvántartás* rögzítette.

Operatív figyeléssel tényeket, eseményeket, személyi kapcsolatokat, cselekményeket tártak fel, és a külső megnyilvánulások, jelenségek közötti összefüggéseket igyekeztek megállapítani. Az operatív figyelés jellege szerint lehetett *tanulmányozó figyelés*, amelynek során a célszemély életvitelét, szokásait, személyes tulajdonságait derítették fel. *Koncentrált figyelés* esetén konkrét, jól körülhatárolt dologra fókuszáltak rövidebb-hosszabb ideig, míg *komplex figyelést* a tanulmányozó és a koncentrált figyelés kombinációjaként alkalmazták. A figyelés típusai közül a *mozgó figyelés* lehetett gyalogos, amelynek lánc alakú követéses változatában a célszemély mögött haladtak, párhuzamos követés esetén a járda túloldaláról követték, míg előlről követés esetében a szembejövők tartották szemmel a megfigyeltet. Az *állófigyelés* lehetett pontfigyelés, azaz a célszemély meghatározott helyről való figyelése, területfogású figyelés, amikor a megfigyelt személy lehetséges útvonalának elágazásainál figyelők helyezkedtek el, vagy területbiztosítási figyelés, amikor a figyelők előre „elfoglalták a helyüket”, ahová a célszemély érkezését várták.

Környezettanulmány esetében hivatásos nyomozók legenda alkalmazásával gyűjtöttek információt, titokban tartva az adatgyűjtés valódi célját, és az ellenőrzés alá vont személyét.

A **titkos operatív technikai rendszabályok** a következők voltak: belföldi és nemzetközi telefonbeszélgetések lehallgatása, titkos szobalehallgatás, rejtett fényképezés és a titkos behatoláshoz zárnyitás.

Az **operáció** titkos nyomozati eszközként, az állambiztonsági operatív munka során alkalmazott kényszerintézkedések titkos vagy leplezett módon történő végrehajtását jelenti. Az operációk során az állambiztonsági szervek egyaránt felhasználhattak nyílt, leplezett és titkos operatív eszközöket. Az operáció ismeretebb fajtái voltak: a *titkos őrizetbe vétel* során az ellenséges tevékenység elkövetésével gyanúsított állampolgárt megfosztották szabadságától úgy, hogy arról a környezete nem szerezhetett tudomást. A *lakászárral* azt biztosították, hogy egy meghatározott lakásba érkezők személyazonosságát megállapítsák, és a keresett személyt őrizetbe vegyék. A *ruházat titkos átvizsgálása* során a gyanúsított személy ruházatát, és az abban található tárgyakat konspiráltan átvizsgálták. A *személymotozás* az állampolgár ruházatának, testi tárgyainak nyílt átvizsgálását jelentette. *Razzián* az állampolgárok személyi okmányainak ellenőrzése során körözött személyek után kutattak, míg a *kutatás* során a gyanúsított személy lakását, járművét, munkahelyét, szállodai szobáját, csomagjait konspiráltan átvizsgálták.

Az **operatív módszerek** az állambiztonsági szervek olyan titkosan, leplezetten vagy nyíltan végrehajtott tervszerű intézkedései voltak, amelyek során az operatív feladatok megoldásához szükséges információk, adatok és anyagok birtokába jutottak. Ilyennek számított a *hálózati felderítés*, melynek alkalmazása során összehangolt feladategyüttessel irányították a hálózat tagjait az állam elleni bűncselekmények felderítésére, megakadályozására vagy korlátozására. Ebben nyújtottak segítséget az *azonosítási eljárások*: a személyazonosítás, a tárgy és eszköz-azonosítások, a nyomazonosítás különböző fajtái, és az operatív meghallgatások.

Foucault felfogásában minden, a világról szerezhető tapasztalat egy egységes, és minden értelmezői közbeszólást megelőzően kialakult episztemikus mezőbe ágyazott. Esetünkben az a kérdés, hogy az állambiztonsági munkát vezérlő „állambiztonsági tekintet” milyen típusú *tapasztalatokat* eredményez, ezek milyen tudástérben jelennek meg, s miként válnak társadalmi ténnyé a történések számára?

„A tények nem eleve adott alkotóelemei a világnak, hanem mesterségesen előidézett képződmények: csak olyan megfigyelőnek van módja kideríteni, megragadni, megállapítani őket, aki eleve meghatározott nézőpontból tekint rájuk, és ezért tudja, mi az, amitől elvonatkozathat. Ámde a tapasztalat ritkán kínál ilyen nézőpontot. Leginkább talán akkor, amikor előre eltökélt próbálkozás jellegét ölti”.¹⁸

Az állambiztonsági munkában az eltökélt próbálkozást három dolog határozta meg: a tapasztalatszerzés célja, nézőpontja és a figyelők személye.

Foucault leírja a Panopticonról, hogy a centrális helyről figyelő tekintet pásztázásának *célja* nem más, mint a totális hatalmi kontroll fenntartása. A társadalom kémlelésére alkalmas virtuális „mindenlátó leshely” *nézőpontjából* folyamatosan tájékozódni lehet a szociális tér egyéni és társas történéseiben, mely tevékenység egyben a határtalan uralom és fennhatóság érzését is biztosítja a fent kémlelők számára. A mindenkori figyelők a „leshely” különböző lét(ra)szintjén állnak, így mindenki mást és mást lát, az eljük táruló látvány pedig közös életviláguk általuk befogható szelete.

„A szem sokat elárul a jó megfigyelőnek, és ennek megfelelően a tekintetből való olvasást a figyelőknek is fel kell használniuk”¹⁹ – olvashatjuk a korabeli tankönyvben. „A szemnek, a tekintetnek a hírszerzés területén, ezen belül a figyelőmunkában a helyzetek, az emberi viszonylatok megállapításában, a kontaktus megteremtésében, a legendák meggyőző elmondásában, a környezettanulmányozás alkalmával, összességében a munka eredményes végzésében jelentős szerepe van. Ezért megfelelő helyet kell biztosítani ennek mind az önnevelésben, mind a mindennapi gyakorló munkában”.²⁰

¹⁸ Tengelyi 2000: 76.

¹⁹ *A külső (operatív) figyelés pszichológiai kérdései* 1975: 81.

²⁰ *A külső (operatív) figyelés pszichológiai kérdései* 1975: 86.

Mivel a célirányos figyelés tudatos és lényegkiemelő tevékenység, az izolált és szubjektív impressziókat kiküszöbölendő, a figyelőnek előzetesen rendelkeznie kell egy hipotézissel a figyelés céljáról és tárgyáról.

„Valamely figyelt tény, jelenség csak akkor válik adattá, ha az »válaszol«, választ ad valamire nézve²¹ – olvasható az oktatókönyvben. – A megfigyelés az adatgyűjtés és a ténymegállapítás egységeként értelmezhető. Ez a két nagy pólus az egész megfigyelési tevékenység során dialektikusan érvényesül. Amikor a figyelő a bizalmas nyomozás alatt álló személyt megfigyeli, akkor adatokat gyűjt annak tevékenységéről, de ezeket az adatokat mindig megfelelő kategorizálás, csoportosítás alapján egy úgynevezett »diagnózisban« egyesíti. Ez az utóbbi »diagnózis« viszont adattá válik abban az operatív adatkomplexumban, amelybe a megfigyelt személy beletartozik²².”

AZ ELLENSÉG TANULMÁNYOZÁSA

Mivel a lehetséges nézőpontot mindig a *figyelő* pozíciója határozza meg, lényeges, hogy kikből állt az állampolgároknak azon speciális köre, akik „állambiztonsági tekintettel” vizslatták a társadalom történéseit. A rendszert működtető információs bázist a formális és informális struktúrák együttese biztosította, az állambiztonsági szervezet nyílt és titkos állományú hivatásos nyomozóinak és beszerezett ügynökeinek összmunkája eredményeként. A hivatásosok speciális módokon épültek be a hétköznapi életvilágba: a nyílt állomány nyomozóinak egy része feladatukat nem titkolva, egyenruhás szolgálatot teljesített, más részük civil ruhás figyelőként működött. Figyelemre méltó tény, hogy a magyar politikai rendőrség főként férfiakat szervezett be, ily módon az általuk közvetített valóságkép egyfajta férfitekintetű világ tükrévé is szolgált.

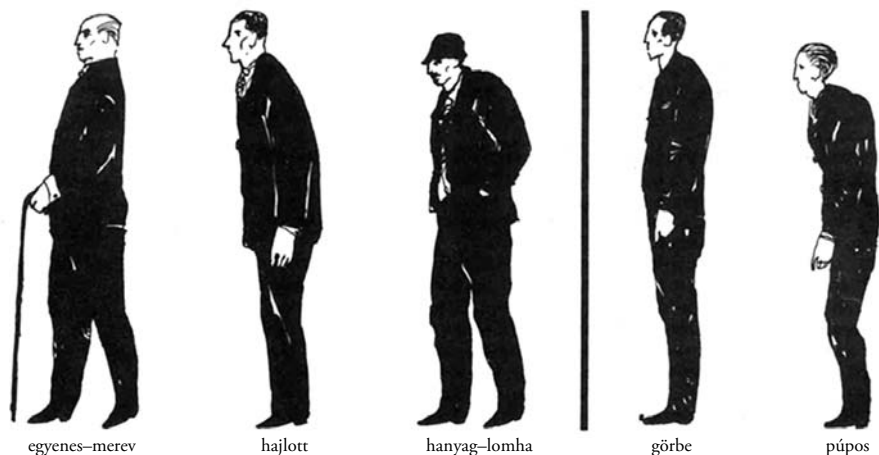
„A külső (operatív) figyelés olyan összetett munkafolyamat, amelynek megoldásával mindig tényeket, eseményeket, személyi kapcsolatokat, cselekményeket, megnyilvánulásokat kívánunk feltárni, és a külső megnyilvánulások, jelenségek között összefüggéseket igyekszünk megállapítani.”²³ Tankönyvek és oktatófilmek tanúsága szerint a hivatásos figyelők és hírszerzők szakértelme és lényeges emberi tulajdonságai a tapasztalat és az intuitív megérzések helyes arányából, valamint a munkájuk során kialakított készségekből állt össze. Emellett nem elhanyagolhatók olyan intellektuális és pszichológiai tényezők sem, mint a jó szerepjátszás, a határozott fellépés, a lényeglátás és az önfegyelem. Megkülönböztethető a szubjektív figyelő, aki az általa megfigyelt jelenségeket elfogultan, érzelmeiktől átitatva képes csak visszaadni, míg az objektív figyelő igyekszik a jelenségeket a valósággal való szoros egységben megérteni. Mivel a figyelésnek mindig

²¹ *A külső (operatív) figyelés pszichológiai kérdései* 1975: 23.

²² *A külső (operatív) figyelés pszichológiai kérdései* 1975: 11–12.

²³ *A külső (operatív) figyelés pszichológiai kérdései* 1975: 9.

2. ábra

Tesztartás típusok egy korabeli állambiztonsági oktatókönyvben

3. ábra

Járástípusok egy korabeli állambiztonsági oktatókönyvben

Forrás (2-3 ábra): *Személyleírás*, 73.

tervszerűen, szervezeten, módszeresen kell történnie, kiküszöbölendő a szubjektivitás, a véletlenszerűség és a szervezetlenség. A képzésükben kiemelt feladatnak tekintették megszüntetni a figyelőkben a szubjektív vonásokat, és kifejleszteni bennük „az objektivitást az élet különböző tárgyainak és jelenségeinek tükrözése során, amelynek következményeképpen figyelőmunkájuk is mindinkább megbízhatóbbá válik”²⁴ A megfigyelt jelenségek felfogásához és rögzítéséhez való viszonyuk szerint a figyelőknek három típusa rajzolódik ki: a szintetizáló alkat, aki a jelenséget igyekszik egészében megragadni, nem ragadva le a részleteknél. Az analízáló típus ezzel szemben a részletekben mélyül el, míg az állambiztonsági

²⁴ *A külső (operatív) figyelés pszichológiai kérdései* 1975: 10.

munka szempontjából legkedvezőbb szintetikus-analitikus típus ötvözi ezt a két képességet. Mivel az állambiztonsági szituációk homályosságot, kétértelműséget, s ebből következően több lehetséges interpretációt is hordozhatnak: „A figyelő-képességgel rendelkező emberre jellemző, hogy semmi nem kerüli el a figyelmét, mindent a maga idejében észrevesz, és megfelelő következtetéseket von le belőle.”²⁵ A figyelőknek ébereknek kell lenniük, mert ha egy figyelt személy „nagyon természetes” viselkedést tanúsít, az is figyelemre méltó. Amerikai hírszerzők szerint a jó emberismeret az információszerzés sikerének alapja, s ennek értelmében szakembereik képzésében kiemelten fontosnak tekintették az emberi viselkedés megítélésében szerzett jártasságot. Más személyek felfogása részben úgy írható le, mint egy tanult, korlátozott szociális körben használt kódban közvetített üzenet dekódolása.²⁶ Ezt a dekódolórendszert sajátította el a magyar állambiztonsági oktatókönyvek ismeretanyaga is, nevezetesen, hogy a mimika, gesztusok, vagy proxemika viselkedést kifejező eszköztárán túl a járásban, tartásban, ruházatban, jelvények viselésében, díszítésekben megjelenő viselkedésmintázatok funkcionálisan hogyan integrálódnak a többé-kevésbé ritualizált szociális életbe.

Az állambiztonsági oktatókönyv tanúsága szerint a külső megjelenési formák vizuális megfigyelése és rögzítése négy szakaszra osztható:

„Elsőként egy általános benyomás megragadása (testalkat, ruházat), második szakaszban a figyelt személy külső ismertetőjegyeinek, annak részleteinek kiemelése és rögzítése (a személy analízisa). Harmadikként a figyelt személy külső ismertetőjegyeinek funkcionális rögzítése, vagyis kiemelése mindannak, ami tipikus a személyre (szintetizálás). Negyedikként a figyelt személyiség külső ismertetőjegyeinek dinamikus rögzítése, vagyis aszintetizált lényeges jegyek dinamikus magatartás- és viselkedésbeli rögzítése.”²⁷ „A vizsgált személy minden megnyilvánulását mindig csak konkrét szituációban lehet értelmezni, egyéni sajátosságainak, fizikai adottságainak, szokásainak, általános viselkedésének figyelembevételével.”²⁸

Az objektumon kívüli titkos figyelő nézőpontja azért tud objektív maradni, mert nem lévén a megfigyelt kör tagja, nincsenek érzelmi kötődései, távról, személytelenül, mintegy „távcsövön” követheti a történéseket. Elég nagyvonalakban ismernie az általa megfigyelt környezet szokásait, pszichés klímáját, a megfigyelt lelki alkatát, életritmusát. Mivel kívülállóként vesz részt a szituációban, nem következik be nála „pszichés klímabeli adaptálódás”, így időben észlelni tudja a környezet „normálistól” eltérő legkisebb megnyilvánulását is, viszont rejtve maradhatnak előtte olyan jelenségek és életösszefüggések, amelyek egy beltag számára evidensek.²⁹ Elvegyülése érdekében külső megjelenésében igazodnia

²⁵ *A külső (operatív) figyelés pszichológiai kérdései* 1975: 76.

²⁶ *Pages* 1997: 271.

²⁷ *A külső (operatív) figyelés pszichológiai kérdései* 1975: 29.

²⁸ *A külső (operatív) figyelés pszichológiai kérdései* 1975: 28.

²⁹ *A külső (operatív) figyelés pszichológiai kérdései* 1975: 38.

kell a környezetéhez, s ehhez nyújt segítséget az álcázás, az észrevétlen beleolvadás képessége. A dekonspirálódástól véd a bajusz, a szakáll, a paróka és a napszemüveg használata. Mivel az arc jellegzetességét a tekintet, vagyis a szem adja, a napszemüveg használata megnehezíti a személy felismerhetőséget, és érzékelhetetlenné teszi a tekintetének irányát és tárgyát, az álcázás hátránya viszont, hogy ösztönösen gyanút ébreszt a viselőjével szemben. A tekintet használata rendkívül fontos a figyelésnél, s az oktatókönyvek ennek megfelelően foglalkoznak is vele. E szerint soha nem szabad szemmel követni a figyelt személyt, legfeljebb a sarkára szabad pillantani. Ha mégis az arcba kell nézni, az orrtő és szem közti részt, a glabellát kell nyugodtan fixálni beszéd közben.

A nyílt (agresszív) figyelést csak speciális céllal, operatív akció megakadályozására, vagy a szervek konspirált akcióiról való figyelemelterelés céljából alkalmazták. A figyelő tekintetnek ez esetben nem az elrejtettség feltárása a feladata, ellenkezőleg, a hatalom megtestesítőjeként a nyíltan „szemmel tartott” személy elrettentése, megfélemlítése és folyamatos pszichés nyomás alatt tartása. Alkalmazása esetén az „állambiztonsági tekintet” magatartásszabályozó funkciójáról beszélhetünk.

REJTEK MÉLYÉN FIGYELNI

Az állambiztonság titkos („T”) állományának tagjai civilben dolgozó állampolgárként jelentek meg a külvilág előtt, „fedőfoglalkozással” álcázva valódi küldetésüket, míg a szigorúan tikos („SZT”) állományt „igazi” polgári foglalkozással bíró személyek alkották, akik tevékenységüket a „fedőmunkahelyükkel” kapcsolatosan fejtették ki. A híres amerikai hírszerző, Dulles szerint az egyetlen módszer az, amely az embert annyira kiismerhetetlenné teszi, hogy kényelmesen élhessen sokáig ellenséges környezetben, a teljes átalakulás, a szereppel való teljes azonosulás módszere. E szerint hivatásos és beszervezett ügynökként egyaránt az információk megszerzésének záloga a hitelesen eljátszott szerep. Az állambiztonsági szervek célobjektumaiba beépült hivatásos ügynökök a külvilág felé saját életvilágukként, egy konspirált, titkos életvilágot építettek fel, s e „játék” során olyan hús-vér embert alakítottak, aki a valóságban nem létezett. „A fizetett hálózati személy esetében a szerepjátszás permanensen beépül még a legitimebb interperszonális kapcsolatokba is, mert nemcsak egy tevékenységi forma elhallgatásáról, hanem egy valóságban nem létező szociális státus eljátszásáról is szól.”³⁰ A játék során: „Az ügynök konkrét szerepet játszik, konkrét embert alakít, ezért játékból ki van zárva az általánosítás, mivel ellenkező esetben a játék nem lesz élet- és valóság-hű”.³¹ E korabeli szovjet állambiztonsági tankönyv szerint az ügynök szerepe a jó színészéhez hasonlítható, de míg „a színész játssza a szerepét, az ügynök

³⁰ *A hálózati személyek vezetésének és nevelésének szociálpszichológiai kérdései* 1983: 102.

³¹ Ivanin 1973: 119.

éli”.³² Áléletviláguk építőeleme a *legenda* volt, az az életvilágukba beágyazódott, valóság elemeire épülő, s életszerűsége folytán hihető és ellenőrizhető magyarázat, amely lehetővé tette számukra az állambiztonsági szervnek végzett munka legalizálását, s amelyhez dekonspiráció esetén is ragaszkodniuk kellett. Hihető legendával titkos szerepük kapcsolódhatott valós szerepeikhez, s beágyazódhatott az életükbe tények, személyes kapcsolatok, emberi viszonylatok formájában.

A „T” és „SZT” állomány tagjainak titkos információszerző lehetőségét a közös életvilágban szerzett szakmai-érzelmi kötődések biztosították. A környezetükhöz adaptálódva a megfigyeltek hétköznapijainak közvetlen részeseivé váltak, s ez a bensőséges nézőpont biztosította számukra az észrevétlen pásztázást. Munkájuk során baráti-kollegiális kapcsolatok létesítésével potenciális információforrásokat szereztek, egyben szakmai rálátásuk nyílt az általuk figyelt intézmény működésére. Éppen közelségbe pozicionáltságuk miatt azonban elveszíthették érzékenységüket a közösségen belüli jelentéktelenebb elmozdulások, kisebb intézményi változások észlelésére.

A **hivatalos kapcsolat** meghatározott beosztáshoz, funkcióhoz kötődő együttműködési kötelezettség volt az állambiztonsági szervekkel. A velük történő együttműködés elvei: az egyenrangúság, a kölcsönös jó viszony, a kölcsönös támogatás és tájékoztatás, és a folyamatos (tervszerű) kapcsolattartás elve volt.

Társadalmi kapcsolat az „a szocializmushoz hű személy, aki felkérésre vagy önként folyamatosan segíti, tájékoztatja az állambiztonsági szerveket.” Különbözött a hálózati kapcsolattól, mivel nem beszerzéssel, hanem megbízással foglalkoztatták, így együttműködési nyilatkozatot sem írtak alá vele. Kiképzést sem kaptak, mint az ügynökök, de a feladatokra felkészítették őket. A társadalmi kapcsolat széles bázisát képezték a bejelentők, a feljelentők, és a szervek szűrő-kutató munkája során erre a feladatra alkalmasnak bizonyuló személyek.

Alkalmi (operatív) kapcsolat az a személy volt, aki az állambiztonsági szervek kérésére, elhelyezkedése, lehetőségei és alkalmassága alapján esetenként segítséget nyújtott, illetve közreműködött egy-egy titkos operatív intézkedés, akció végrehajtásában.

AZ ALULINFORMÁLT INFORMÁTOR

A *hálózat* a civil társadalom tagjaiból beszervezett emberekből állt, akik szervezetszerűen vettek részt titkos információk szerzésében, felderítésben, operatív akciók végrehajtásában, ellenséges tevékenységet folytató személyek felkutatásában, fogdai felderítésben és börtönelhárításban. A hálózat tagjait az állambiztonsági szervekhez fűződő munkakapcsolatuk alapján sorolták be. A beszerzés alapja a titkos munkatárs (Tmt) és a titkos megbízott (Tmb) esetében a hazafias

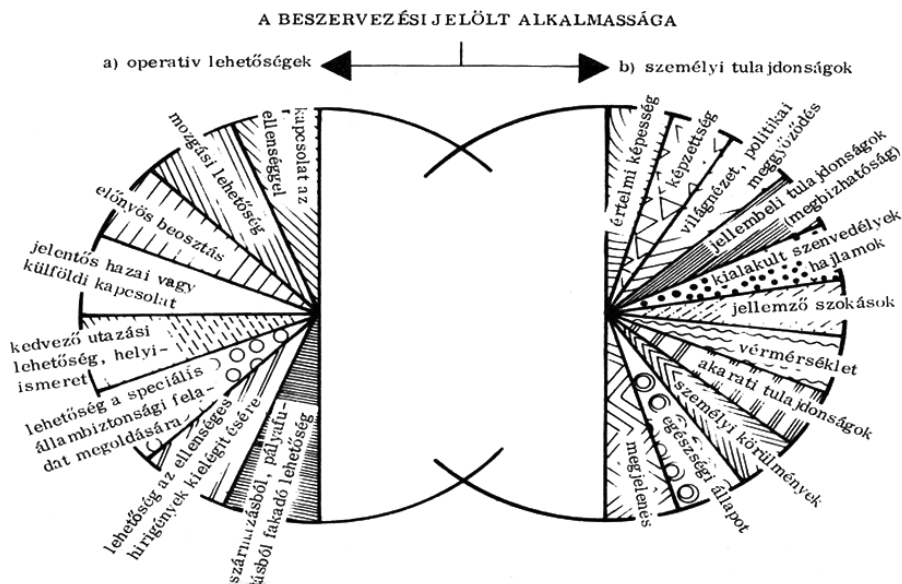
³² Ivanin 1973: 124.

meggyőződés volt, míg az ügynököt (Ü) egyéni érdekei, kompromittáló adatok vagy kedvező lehetőségek (például nyugati útlevél) alapján készítették együttműködésre. A köznyelv nem tett különbséget a különböző típusok között, a beszerzés jellegétől függetlenül, valamennyit ügynöknek neveztek.

A titkos információszerzés olyan tudatos viselkedésstratégia, amely során az igazmondás keveredik a megtévesztéssel és a hazugsággal, az ellenfél várható lépéseinek felbecsülésének függvényében. Mind közül a civil ügynök tevékenysége a legbonyolultabb, és érzelmileg is a legnehezebben megélhető, ebből következően az állambiztonsági szervek számára is a legtöbb bizonytalansági tényezőt rejtő kapcsolat. Beszerzését követően az ügynök szociális szereprendszere változatlan maradt, s személyiségének egészét érintő *átható szerep* magára öltésével, személyes világában kellett fészket raknia titkosügynök szerepének. Az ügynöknek olyan magatartási stílust kell felvenni, amely megfelel a nyílt szerepének, és egyúttal, feltűnés nélkül, megvalósítja az ügynöki szerepet is. Az információszerzés minőségét nagyban meghatározza, hogy az ügynök milyen mértékben képes megoldani az ügynökszerepéhez kötődő feladatot.

4. ábra

A beszerzendő hálózati tag kívánatos tulajdonságai

Forrás: *Az állambiztonsági operatív munka alapjai és titkos nyomozati eszközei*, 82.

Ám éppen intim életvilágba ágyazottsága folytán a civil ügynök volt képes a „legmélyrehatóbb pillantásra”. Közvetlen környezetében „jól nyitva tartotta a szemét”, azaz a tartótisztje által megadott szempontok szerint alaposan tájékozódott a körülötte zajló eseményekben, s ezekről írásbeli jelentéseket tett. Bár beszerzésekor részesült egy „alapképzésben”, valójában szerepmóddel nélkül,

egyéniileg kellett kialakítania új identitását. A munka hatékonysága érdekében az állambiztonsági oktatókönyvek nagy hangsúlyt fektettek a jelöltek pszichológiai felkészítésére. „A jó figyelő átváltozik, a helyzethez és a feladathoz viszonyulva megváltozik testi-lelki állapota – ezáltal képessé válik »új alakot ölteni« –, a feladat lényege megszállja egész lényét, értelem és érzelmi gondolatvilágát. Minél erősebb belső ösztönzése van a cselekvésre, annál inkább képes a beállítódásra a szerep megvalósításához.”³³ A cél érdekében azonban bármilyen mélyen is éli át szerepét, saját személyiségét önmaga felé távolságtartással, és csak időlegesen szabad átalakítania, máskülönben eltűnhet az én-határa és a szerep-határa között húzódó keskeny mezsgye, ami akár súlyos személyiségproblémát is okozhat. Esetükben éles szerepköri konfliktusok kialakulásánál a fedés különösen fontosnak bizonyult, mivel a civil ügynök álcázása jóval bonyolultabb feladat a figyelőknél, ahol csak a külvilágot kell megtéveszteniük.

Az ügynök információszerzésének mennyiségét, minőségét és jellegét alapvetően három tényező befolyásolta. Ezek közül legmeghatározóbb volt az *együttműködés motivációja*: „A kapcsolat variábilissá és bonyolulttá válik azáltal, hogy a beszerzések különböző alapon történnek.”³⁴ Szociálpszichológiai tény, hogy a mások felett gyakorolt hatalom függvénye a befolyásolandó személy rendelkezésére álló alternatíváinak.³⁵ Aki önként jelentett, az kevésbé volt kiszolgáltatva a politikai rendőrségnek, mint akit zsarolással kényszerítettek erre. Készségesen és megbízhatóan az elvi, hazafias alapon beszervezettek jelentettek, különféle belső indíttatástól vezérelve. Korántsem biztos azonban, hogy a mindenkori politikai rendőrség szervezeti statisztikáiban oly előszeretettel alkalmazott „elvi, hazafias érzelem” inspirálta őket erre. Az emberi természet variabilitása az ügynökjelentések mögöttéseként kiérződő motivációk széles tárházát kínálja: a szakmai rivalizálástól, a konspiráció édes izgalmán, a bosszún, a féltékenységen át egészen a haragig. A kompromittáltak jelentései korántsem olyan adatgazdagok és részletesek, mint az önként jelentőké. Közöttük sok a semmitmondó, redundáns, állambiztonsági használatra alkalmatlan jelentés, amelyek jórészt megrekednek a közhelyes hétköznapi szintjén. Aki tudatosan nem akart „jelenteni”, rendszerint ilyen semmitmondó „értésülésekkel” töltötte meg a lapokat.

Az *életvilág jellege* bizonyult az információszerzés másik fontos tényezőjének. Az ügynökök identitásmátrixát alkotó kapcsolati hálózatokat az állambiztonsági tankönyvek három típusba sorolták: a *szituatív kapcsolatokba* beleszületünk és rokonság révén teszünk rá szert, a *szabad kapcsolatok* önként választott kötődések, a *kényszerkapcsolat* pedig nem választás kérdése, s témánk szempontjából ennek tipikus esete volt a katonaság, amely az állambiztonsági szervek közismert „beszerzési csatornájaként” funkcionált a maga idejében. Míg az önként jelentők lelkileg „belesimultak” a környezetükbe, a kompromittáltak intimszférájukat érintő információszolgáltatása önbecsülésük elvesztésével járó, mély

³³ *A külső (operatív) figyelés pszichológiai kérdései* 1975: 64–65.

³⁴ *A hálózati személyek vezetésének és nevelésének szociálpszichológiai kérdései* 1983: 9.

³⁵ Secord – Backman 1997: 353.

szerepmeghasonlásokba torkolhatott, mely „labilitási örvény” a továbbiakban alkalmatlanná tette őket titkos feladatuk ellátására.

Az *ügynök személyisége* volt a hatékony információszerzés harmadik lényeges összetevője. A tankönyvek szerint az introvertált emberek kevésbé alkalmasak a szerepjátszásra, mint az extrovertáltak, és másként is lehet hatni rájuk a munkájuk eredményessége érdekében. A munkájuk során jobban szoronganak, és nagyobb bennük a feszültség a dekonspirációtól való félelem miatt, ami nagyban befolyásolja az információszerzés hatékonyságát. Fontos személyiségjellemző, hogy kudarckerülő vagy sikerorientált hálózati taggal kell-e a szervezetnek együttműködnie. Rezidensi tapasztalat szerint a kudarckerülő ember rendkívül gyorsan sajátítja el a személyes biztonságát és a tevékenység titkos jellegét biztosító rendszabályokat és módszereket, míg nehezebben tanulja meg az operatív munka offenzív módszereit. A sikerorientált ember sokszor feleslegesnek és akadályozónak érzi a konspiratív biztonsági intézkedéseket, ezeket nehezebben, felszínesebben tanulja meg és lazábban is alkalmazza, nagy érdeklődést és gyors előrehaladást tanúsít viszont a támadó és hatékonyan alkalmazható operatív módszerek elsajátításában.³⁶

Létezett az ügynöki munkának egy speciális változata. A politikai hatalom a börtönbevetetteket, de még a halálraítélteket sem kímélte, operatív ellenőrzés céljából az „állambiztonsági tekintet” a kivégzésre várók baljósan sötét cellájába is behatolt. Vamzer (fogdaügynök) csak olyan börtönlakóból lehetett, akiről nem feltételezték ezt a szerepet, és a közös életvilágukba befogadták.³⁷ Mivel a börtönkörülmények az elképzelhető legszorosabb összszártságot biztosították a fogdaügynök számára, intim beszélgetések kezdeményezésével kedvező lehetőségük nyílt információszerzésre. Ehhez az elítélt pszichés állapota is hozzájárult, a nehéz börtönkörülmények, az éhezés, az izoláltság érzelmileg kiszolgáltatottá és depresszívvé tette a foglyokat. Közülük sokan még örültek is a szívélyesen érdeklődő új „cellatársnak”, s megosztották velük gondolataikat, szorongásaikat. Ilyen körülmények között sokan elmondtak olyan, magukra nézvést terhelő, leleplező, esetleg intim információt is, amit egyébként talán soha nem osztottak volna meg egy idegennel.

Mivel az állambiztonsági kommunikációba az információs csatorna torzulásának számtalan módja beépülhet, a szervezet *többszörös tájékoztatói módszerként*, s a szubjektív torzítások kiküszöbölése érdekében időnként titkosügynök-ellenőrzést is alkalmazott: ugyanarra az eseményre, személyre, csoportra másik ügynököt is ráállított, s a jelentéseket egybevetve ellenőrizték az információk tartalmának helyességét, pontosságát és ügynökeik megbízhatóságát.

A hálózat tagjai egy különleges helyzetben lévő titkos munkatárs, a rezidens közvetítésével álltak kapcsolatban az erősen hierarchizált állambiztonsági szervezettel. Az aszimmetrikus „szociális szerepegység érdekes sajátossága, hogy általánosságban nyílt, de konkrétan rejtett. A társadalmi köztudatban él e szerep-

³⁶ *A hálózati személyek vezetésének és nevelésének szociálpszichológiai kérdései* 1983: 118.

³⁷ *A fogda-, illetve börtönügynökség szervezése, vezetése* 1972: 97.

viszony, de rejtett, mert mindig konspirált, hogy kik a megtestesítői.”³⁸ Ebben a különleges, interszjektív helyzetben a rezidens választott hivatása és speciális szakmai képzése révén, egy hierarchikus szervezet tagjaként stabil státusszal bírt, míg vele szemben a civil foglalkozású ügynök helyzete labilisnak és állambiztonsági szempontból is „laikusnak” volt tekinthető. Együttműködésük olyan egyirányú interakciók sorozata, amelynek eredményeként az információs csomópontként működő rezidens átfogó rálátással bírt az egész vonal működésére, míg az ügynök nem rendelkezett az állambiztonsági szerv tevékenységére, terveire és jövőbeni döntéseire vonatkozó információkkal. Az alulinformált informátor légüres térben szolgáltatott ki legbensőbb életvilágához kötődő bizalmas információkat egy arctalan, láthatatlan szervezetnek.

A társadalom történeti és makroszociális struktúráját leképező szociális reprezentációk holisztikusak, ami annyit tesz, hogy a rendszer egészének jelentése nagyon bonyolult módon függ a részek jelentésétől. Az állambiztonsági szervek által begyűjtött információk, adatok és tények a társadalom különböző szintjébe és spektrumába beleszövődő, speciális identitásmátrixban élő hálózati tagjainak egyéni, ám szociális reprezentációk által meghatározott tapasztalatainak összjátékából, s e tapasztalati tények hatalmi nézőpontból történő értelmezéséből keletkeztek. Megfigyeléseikkel az állambiztonsági szervek olyan speciális tudásra tettek szert, amelynek egyben a kizárólagos felhasználói és alkalmazói is voltak. A hatalom természetét elemző Foucault Panopticonjához hasonlatosan az „állambiztonsági tekintet”: „Eredményesen és mélyen hatol az emberi viselkedés mélyére: a hatalom minden előrenyomulása után megnövekszik és állandósul a tudás, és megismerendő tárgyakat fedez fel minden olyan területen, ahol ez a hatalom gyakorlódik”.³⁹

FORRÁSOK

Filmek

Didaktikus oktatófilmek

Figyelési akció (BM Filmstúdió, évszám nélkül, oktatófilm, 32 perc)

Ne fecsegj! (BM Tanulmányi Osztály, évszám nélkül, oktatófilm, 14 perc)

Titokvédelem (BM Filmstúdió, évszám nélkül, oktatófilm, 39 perc)

Titkos őrizetbevétel (BM Filmstúdió, évszám nélkül, oktatófilm, 9 perc)

Diverzió (BM Filmstúdió, évszám nélkül, oktatófilm, 30 perc)

Röpcédulák (BM Tanulmányi és Módszertani Osztály, évszám nélkül, oktatófilm, 17 perc)

Titkos munkatárs (BM Tanulmányi és Módszertani Osztály, 1962, oktatófilm, 82 perc)

³⁸ *A hálózati személyek vezetésének és nevelésének szociálpszichológiai kérdései* 1983: 90.

³⁹ Foucault 1990: 279.

Korabeli eseményt feldolgozó didaktikus filmek

Harc a belső ellenség ellen (BM Filmstúdió 1959, oktatófilm, 34 perc)

Ítélet kémügyben (készítők feltüntetése nélkül, évszám nélkül, oktatófilm, 38 perc)

Vendég (Rendőrfilmstúdió, oktatófilm, 17 perc)

Oktatókönyvek

A fogda-, illetve börtönügynökség szervezése, vezetése. BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség, Budapest, 1972.

A hálózati személyek vezetésének és nevelésének szociálpszichológiai kérdései 1–2. BM Könyvkiadó, Budapest, 1983.

A külső (operatív) figyelés pszichológiai kérdései. BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség, Budapest, 1975

Az állambiztonsági operatív munka alapjai és titkos nyomozati eszközei. 5. BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség, Budapest, 1975-1977.

Ivanin, G. I.: *Az operatív pszichológia néhány kérdése.* k. n., Moszkva, 1973.

Személyleírás. BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség, Budapest, 1971.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Foucault, Michel 1990: *Felügyelet és büntetés.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Lacan, Jacques 1978: *Four Fundamental Concepts of Psycho-Analysis.* Norton, New York.

Moscovici, Serge 2003: *Társadalom-lélektan.* Osiris Kiadó, Budapest.

Révész Béla 2005: *Az állambiztonsági szervek politológiai kutatásának kérdéseihez.* (<http://mek.oszk.hu/02400/02486/02486.htm> – Letöltés: 2009. augusztus 31.)

Sartre, Jean-Paul 2006: *A Léte és a Semmi.* L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Secord, Paul F. – Backman, Carl W. 1997: Szociális hatalom. In: Lengyel Zsuzsanna (szerk.): *Szociálpszichológia: Szöveggyűjtemény.* Osiris Kiadó, Budapest, 248–362.

Tengelyi László 2000: *Tapasztalat, cselekvés és elbeszélt történet.* *Világosság* (41.) 11–12. 76–89.

A magyar kisebbségekről mindenkinek

Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.):

Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.

Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2008. 508 oldal.

Hiánypótló művet tart a kezében az az olvasó, aki jelen kötetet olvassa. Hiába határozza meg ugyanis a határokon túl élő magyar közösségek léte a magyar közgondolkodást, politikát és történetírást, eddig szisztematikusan senki sem dolgozta fel a magyar kisebbségek történetét. Ezért mindenképpen óriási fontosságú, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Intézete többévi munkájával elkészítette ezt a kötetet. A téma hatalmas kiterjedésű: több millió ember történetét kellett megírni, akik a szomszédos országok egymástól eltérő, és sűrűn változó kontextusában éltek mindennapjaikat. Mivel ezt a feladatot egy embernek végrehajtani szinte lehetetlen, így a szóban forgó művet huszonkilenc szerző és három szerkesztő jegyzi. A *Kisebbségi magyar közösségek* célcsoportja a történelemtanárok, az érdeklődők, tehát a „művelt nagyközönség”. Célja nem az volt, hogy új tudományos eredményeket közöljön, hanem eddigi tudásunk szintézisére törekedett. A szintézis azonban több mint a részek összessége, ezért bátran kijelenthető, hogy a kötet komoly újdonságot jelent, mivel először olvashatjuk az összes határon túli magyar közösség történetét azonos szempontok szerint elemezve.

A mű hat fejezetre oszlik a politikai korszakhatárok szerint: az impériumváltás időszaka, a két világháború közötti kor, a második világháború, a kommunizmusba való átmenet, a kommunizmus évei, majd a rendszerváltástól napjainkig. A fejezetek gerincét az egyes országok magyar kisebbségeinek történetét általánosan (elsősorban politikátörténetileg) áttekintő részek képezik. Ezek mellett a korszak kontextusát, illetve a hosszabb időszakokat tárgyaló fejezetekben a kisebbségi magyarság intézményeit, társadalomszerkezetét, demográfiai és gazdasági folyamatait is külön alfejezetek mutatják be. A Kárpát-medencei magyar nyelvű cigányság, zsidóság, valamint a Kárpát-medencén kívül élő magyar közösségekkel külön alfejezetek foglalkoznak a könyv végén. A főszöveget mindenütt fényképek, források, kronológia és külön kislexikonként funkcionáló, a kevésbé egyértelmű fogalmakat tisztázó rövid szövegek kísérik, és részletes bibliográfia, térképek, táblázatok zárják a könyvet. A jól strukturált szöveg és az imént felsorolt eszközök érthetővé, és a témában egyáltalán nem jártas olvasó számára is befogadhatóvá teszik a művet.

A szerzők két irányból is kontextusba helyezik a magyar kisebbségi közösségeket. Egyrészt külön alfejezetek foglalkoznak a magyar kormányok kisebbségpolitikájával, másrészt a nemzetközi környezetről is sok szó esik. A kisebbségi kérdés nemzetközi jogi szabályozását is külön alfejezetek taglalják. Ezáltal jobban elhelyezhetőek a határon túli magyar közösségek az európai kisebbségek kontextusában, és számos probléma (például a második világháború utáni megtorlások) könnyebben megérthetővé válik.

A három szerkesztő a határon túli magyar közösségek legavatottabb szakértői közé tartoznak, és láthatóan nagyon sok munkát fektettek a könyv elkészítésébe. A szöveg azonban olyan szerteágazó, hogy helyenként nem tudtak megbirkózni vele a szerkesztők. Sajnos a könyv tele van apró elütésekkel, helyesírási hibákkal, pontatlan megfogalmazásokkal. Apró, de éppen ezért bosszantó hiba is túl gyakran fordul elő (csak egy példa: az EU-nak 27, és nem 25 tagja van, 319. oldal – a téves adat nyilvánvalóan még egy 2007 előtt íródott szövegváltozatból került be a végleges anyagba). Egy ilyen komplex mű esetében a szerkesztők feladata az egységes helységnévhasználat megalkotása és következetes véghezvitele. Ez majdnem maradéktalanul sikerült is, éppen ezért nehezen érthető, hogy a mindig csak magyarul megnevezett helységekhez képest a burgenlandi települések miatt szerepelnek következetesen először német, majd magyar nyelven. Ehhez hasonló kérdés, hogy miért nevezi a könyv a 367. oldalon „magyarón”-nak a burgenlandi magyarok egy csoportját, amikor ez a név általában elmagyarosodott magyar személyt szokott jelenteni, valamelyest pejoratív felhanggal.

A szerkesztők tudatos döntésének tűnik, hogy a mű gerincét képező, az egyes országokban élő magyar kisebbséget bemutató részek egymáshoz képest hozzávetőlegesen hasonló terjedelműek. Így az is előfordul, hogy az ausztriai magyar kisebbség több oldalon keresztül kerül bemutatásra, mint a romániai (az ötödik fejezetben Burgenlandról szólnak a 256–261., míg Romániáról a 246–249. oldalak). Ennek az abszurd helyzetnek természetesen az a következménye, hogy igen eltérő mélységű elemzéseket olvashatunk. A legmélyebb így az ausztriai magyarság bemutatása, ahol Gerhard Baumgartner nemcsak a többi fejezetre jellemző politikátörténeti és intézménytörténeti szempontokat vet fel, hanem foglalkozik a nyelvhasználat, a dialektusok, az etnikumok közötti kapcsolatok, illetve a cigányság kérdésével is. Sajnos a többi fejezet – nyilvánvalóan terjedelmi okokból – sokkal felületesebb képet ad az ausztriaiánál azért jóval jelentősebb magyar közösségekről.

A könyv legnagyobb gyengéjének azonban a politika- és intézménytörténeti megközelítés túlsúlyát tartom. A kisebbségi pártok, politikai viták, az egész kisebbséget átfogó szervezetek, egyházak részletes bemutatásra kerülnek. A társadalomszerkezeti, demográfiai és gazdasági folyamatok is viszonylag alaposan lettek kidolgozva, ugyanakkor alig esik szó a helyi egyesületekről, a sportról, a mindennapi élet változásairól, mentalitástörténetről, az asszimiláció konkrét mechanizmusáról, az etnikumok közötti kapcsolatokról, a helyi, szubnemzeti identitásokról, tehát azokról a jelenségekről, amelyek ma a legjobban foglalkoztatják a társadalomtörténészeket. Jellemző, hogy a csíkszeredai magyarság életében oly fontos szerepet játszó jégkorongról csak egy kép kerül közlésre, de a főszövegbe nem kerül utalás róla. A makromegközelítés mellett így hiányzik a helyi nézőpont bemutatása, amit talán néhány esettanulmánnyal lehetett volna megoldani. Vélhetően terjedelmi okoknál fogva a regionális tagoltság sem kap elég hangsúlyt: a romániai magyar kisebbség például egységes közösségként kerül ábrázolásra, pedig mondani sem kell, hogy mennyire eltért a temesvári és a székelyföldi magyarság helyzete, hogy a bukaresti magyar kisebbségről már ne is

beszéljünk. (Csupán zárójelben jegyzem meg: a 19. század második felében létrejött, egyes időszakokban százezres nagyságrendű bukaresti magyar kisebbségről egyáltalán nem esik szó a kötetben.)

A fent említett hiánnyal szerencsére a szerzők is tisztában vannak. Az előszóból ugyanis kiderül, hogy – akárcsak más területeken is – a kisebbségi magyar közösségekkel foglalkozó historiográfia is leginkább politikatörténettel volt elfoglalva. Mivel ez a munka a korábbi kutatások szintézise, ezért ettől a könyvtől nem lehet elvárni, hogy hirtelen társadalomtörténeti áttörést hajtson végre. Csupán remélni lehet, hogy a társadalomtörténet új irányzatainak előretörésével a határon túli magyarság kutatásában is ezen szempontok fogják majd a főszerepet játszani.

Az adatgazdag megközelítés határozza meg a kötet magyarságképét is. A szerkesztők nyilván tudatosan nem a sérelmi diskurzust helyezték előtérbe, pedig az érzelmekre alapozott, a történelem szörnyű igazságtalanságát és a magyarság példátlan szenvedését hangoztató megközelítés könnyű és olcsó népszerűséget hozott volna. Erről azonban szó sincsen, részletesen, adatokra alapozva kapunk képet a magyar közösségek helyzetéről. Amint az a kötetből is egyértelmű, a határon túli magyarság története nemcsak a kisebbségi létből fakadó szenvedésből áll, hanem mindabból, ami bármely nagyméretű emberi közösséget alkot, legyen szó tömegkultúráról, mentalitásról vagy gazdaságról. Ezek a tények pedig beszédesebbek, mint a siránkozás: sokkal hasznosabb pontosan tudni a magyar kisebbségek helyzetének alakulását (legyen szó akár romlásról, akár helyenkénti javulásról), mint sokadszor előadni a magyar sirámokat. Sőt, az alapos elemzések jobb alapot szolgáltatnak a magyar közösségek sérelmeinek bemutatására, mint az érzelő szenvedéstörténet. Ugyanakkor éppen a kisebbségi magyar világok még pontosabb, az országos szintű statisztikák alapján nem megrajzolható helyi viszonyainak társadalomtörténeti feltárása vezethet tovább azon az úton, amit ez a kötet indíthat el.

A könyvben előforduló apróbb hibák és a korábbi kutatásokra alapozott, ma már annyira nem meggyőző politikatörténeti megközelítés ellenére a *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században* nagyon fontos könyv. Véleményem szerint a feladatát, az érdeklődő nagyközönség és a történelemtanárok elérését mindenképpen teljesíti. Üdvös lenne, ha ez a könyv minél több iskolába eljutna, és beépülne a középiskolai és az egyetemi oktatásba határon innen és túl. A magyar kisebbségek kérdése kiemelt figyelmet élvez a magyar közgondolkodásban, de ez az érdeklődés sajnos gyakran sztereotípiákból, változó színvonalú irodalmi művekből és politikai botránnyokból táplálkozik. Ez az első olyan könyv, ami alkalmas lehet arra, hogy belőle az érdeklődő olvasó alapos tudást szerezhesen az egész határon túli magyarságról. Ha ezek után a nagyközönségnek csak egy apró hányada is ebből a kötetből tájékozódik korábbi olvasmányai helyett, már megérte az a rengeteg munka, ami ennek a könyvnek a kiadásához szükséges volt. A készülő angol kiadás is bizonyára alkalmas lesz arra, hogy a térség iránt érdeklődő történészek és közönség számára biztos kapaszkodót adjon, ezáltal referenciává váljon a magyar kisebbségről szóló külföldi historiográfiában.

Demmel József: „Egész Szlovákia elfért egy tutajon...”
Tanulmányok a 19. századi Magyarország szlovák történelméről.

Kalligram Kiadó, Pozsony, 2009. 244 oldal.

Az „Egész Szlovákia elfért egy tutajon...” a rendszeresen publikáló történészek egyik legfiatalabbikának, az 1982-es születésű és immáron évek óta figyelemreméltóan termékeny Demmel Józsefnek első önálló tanulmánykötete. Bár a kötetben szereplő írások jellemzően sajátos problémakörök és részművek megértéséhez visznek közelebb, szerzőjük pedig ritkán tesz kísérletet a bemutatott történelmi ismeretek összehasonlító jellegű elemzésére vagy általános következtetések levonására, a néhány oldalnyi előszó, a „Mi a (szlovák) történelem?” című elméleti bevezető, és a kilenc gondosan kidolgozott empirikus tanulmány így is koherens történelmi látásmódra vall.¹ Az első pillantásra szerteágazó esettanulmányok között ugyanis jelentős tematikai és módszertani összefüggéseket fedezhetünk fel, és az egyes tanulmányok intenciói is erőteljesen harmonizálnak. Recenzióink a kötet tükrében kirajzolódó kutatói profil vázolására vállalkozik.

Az írások többségének fókuszában néhány tucat szlovák értelmiségi, a szlovák nemzeti mozgalom sajátosságai² és 19. századi hányatott sorsa,³ valamint (általánosabban) egy különválás folyamata, a magyar–szlovák viszonyrendszer átalakulása áll (9.).⁴ Az alcímben (*Tanulmányok a 19. századi Magyarország szlovák történelméről*) használt kifejezéseknek külön is érdemes figyelmet szentelnünk: a kötet lapjain magától értetődően, mégis némileg szokatlan módon *Magyarország szlovák történelme* kerül elemzésre. Míg a magyar történetírás a szlovákság történetére rendszerint kevés figyelmet fordít, a szlovák történészek tevékenysége pedig gyakran a magyarországi keret vázolásában hagy komoly kívánnivalókat, Demmel mindkét, idővel különvált oldal részizgazságainak

¹ Érthetetlen módon a tartalomjegyzék tíz tanulmányt jelöl, az egyik tanulmány alcíméhez külön is hozzárendelve a tanulmány kezdő oldalszámát.

² A szlovák nemzeti mozgalom esetében szokatlanul hosszú időn át egy kulturális, nyelvi alapú összefogásról van szó, amely az utólagos visszatekintések során átpolitizálódott. Demmel rámutat és több helyen illusztrálja, hogy a szlovák nemzeti mozgalommal kapcsolatban a felekezeti (evangélikus és katolikus) dimenziót sem szabad figyelmen kívül hagyni – nem szólva az egyházi személyek komoly szerepvállalásáról.

³ Ebből a szempontból kiemelendő a „Tisza Kálmán és a szlovákok, avagy egy szóváltás anatómiája” című tanulmány, amely „testközelből” mutatja meg Tisza szlováksághoz való viszonyát, akárcsak a kor szlovák politikáját és annak változásait (132.). E szóváltás és leírásainak módjából kikövetkeztethető mentális világok remekül illusztrálják, hogy ekkorra már elvi esély sem volt e két fél megegyezésére (146.).

⁴ Közismert, hogy a magyar–szlovák viszony azért is sajátos, mivel a magyar–szerb vagy a magyar–román ellentét esetében a történelmileg vita tárgyát képező területek és népességek mindkét nemzet számára csak részek voltak, a magyar–szlovák viszonyban e konfliktus területi vonatkozása az utóbbi nemzeti projekt számára az egészet jelentette. Másrészt (éppen emiatt) a különválási folyamatot akár illegitim kiválási tervként is fel lehetett fogni.

meglétét és legitimitását elismeri, bár rendszerint kritikusan viszonyul hozzájuk.⁵ A nemzeti szemszögű részigazságok abszolutizálásának szigorú kerülése jellemzi történelmi gyakorlatát, miközben nem feltétlenül a két részigazság közötti félúton keresi a megoldást: a kötet több pontján is említi, hogy adott esetben lehet egyidejűleg mindkét fél „hajthatatlanul a saját narratívájának foglya.”⁶ Úgy tűnik, néha nehéz különbséget tenni az eltérő igazságok összecsapásának klasszikus tragédiai esete és a kölcsönös nem értés vígjátéki formulája között...

Demmel úgy kívánja megragadni e (világlátás és talán vérmérséklet szerint tragikusnak vagy komikusnak ható) probléma lényegét, hogy „a történeiszviták konfliktusgócait mégis elkerülje” (21.). Meglátása szerint a nagy nemzeti narratívák *mellett* lehet párbeszédképesebb diskurzust kezdeményezni (10.).⁷ Demmel azt ajánlja, hogy a folyamatos kompromisszumok helyett kész alternatívával álljanak elő az ilyesfajta párbeszédben érdekelt történészek, azaz véleménye szerint elsősorban nem egyeztetgetésekre van szükség, hanem közös szövegüniverzum létrehozásával kellene próbálkozni (18.). Felvethető, hogy az ellenérdekeltségektől és mostanság rendszeresnek mondható politikai és szimbolikus konfliktusoktól függetlenül kibontakozófélben lévő és remélhetőleg hamarosan tovább bővülő magyar–szlovák szövegtörzset miként viszonyul majd egyéb, hasonló módon kialakuló (két nemzet történeiszveinek együttműködésére épülő vagy akár más alapú) projektekhez? Megfontolást igényel, hogy mi az a szint, illetve területi egység, ahol ilyen újfajta megközelítések megfelelően alkalmazhatóak, és ahonnan már nem ajánlatos se tágítani, se szűkíteni a látószöveget? Lehetőségekben éppenséggel nincs hiány: Demmel vizsgálja az egyének⁸ és az egyesületek szintjét,⁹ egyes településeket és kisebb multietnikus régiókat is,¹⁰ de felvetődhet

⁵ Talán nem érdektelen, hogy a szlovák történészek közül rendszeresen és elismerően hivatkozik Roman Holecra és Ľubomír Liptákra.

⁶ Az igazság két féligazság közötti keresésének alighanem legnagyobb magyar klasszikusa Bibó István, akinek legismertebb dolgozatai, például a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* is, határozottan erre a közzvetítésre tesznek kísérletet. Demmel Bibót kötetének első oldalán egyetértően idézi (9.), de e szempontból gyakorlatuk eltér. Demmelnél az empátia sikere megközelítésbeli váltást (és így részben új témákat) is feltételez. Ugyanakkor egy ponton Demmel saját nemzeti hovatartozását és ennek kutatott témája szempontjából meglévő (potenciális) előnyeit is kiemeli, amikor a következőket írja: „Véleményem szerint egy konfliktusokkal terhelt időszakról az akkor éppen az állami hatalom birtokában lévő nemzet történésze alkothat mindkét fél számára érvényes múltmagyarázatot” (10.).

⁷ A könyv több pontján is utal a szerző a nemzeti narratívák egyik problémás jellegzetességére, mégpedig arra, hogy elsősorban nem nemzeti összeütközéseket is hajlamosak nemzeti konfliktusokként bemutatni – ráadásul egymást kizáró módon. A párbeszéd érdekében ilyen esetekben kifejezetten ajánlatos lehet megkerülésük.

⁸ Lásd az „1848 és a szlovákok” című tanulmányt, amely négy kortárs eltérő döntéseit mutatja be, a helyzet és az identitás képlekenységére világítva rá (88.).

⁹ Ez esetben olyan kuriózumként ható tényekre derül fény, mint például az eperjesi kollégium két, magyar és szlovák önképzőköre, amelyek „nemcsak konfliktusok nélkül működtek párhuzamosan, hanem ráadásul tagságuk is vegyes volt” (44.).

¹⁰ Trencsén megye sokszor kerül szóba, hiszen az „Egy szlovák képviselőjelölt 1848-ban” és a »Virágzó« nemzetiségi béke” című fejezet is Trencsén megye történelmének releváns aspektusaival foglalkozik. Bár e fókusz esetében a multietnikusság kritériuma csak mérsékelt

még a Kárpát-medence, esetleg a Habsburg Birodalom egykori területei és népei, vagy akár Európa, mint gyakran emlegetett, de összetettségében kiegyensúlyozottnan oly ritkán elemzett történeti egység – e szintek vizsgálata a történeti együttműködés különböző méretű lehetőségét és eltérő minőségű készségeit igényli.

Visszatérve Demmel József történeti profiljához, ő a nagy nemzeti narratívák párbeszéd-képtelenségének alternatíváját nem pusztán felveti, hanem számára a megegyezés célja megközelítésbeli váltást is feltételez. Az írások megközelítésmódja tágan véve társadalomtörténeti: Demmel elsősorban mentalitás-történeti ambíciójú, mikrotörténeti mélységű, a hétköznapok világára fókuszáló kutatások általi „korrektívákat” nyújt. A szerző e társadalomtörténeti keretben olykor politikátörténetileg is jelentős események (szükségszerűen mégoly részleges) rekonstrukciójára, valamint irodalomtörténeti különlegességek új szempontú, irodalomszociológiai és társadalomtörténeti kontextualizálására is sort kerít.

Előbbire példa a magyar oldalon Demmel által „elfelejtettnek” titulált, határozottan aszimmetrikus recepciójú 1907-es csernovai sortűz. A csernovai eseményekkel (és azok fogadtatásával) kapcsolatosan fontos észben tartani, hogy ez esetben egy „meg nem történt véres nemzetiségi konfliktus” terhelte meg feleslegesen a magyar–szlovák viszonyt (191.). Demmel írásából kiderül továbbá, hogy míg a konfliktus gyökerei valóban „jórészt nemzetiségi ellentétekből fakadtak” (208.), hiszen az események keretét az antidemokratikus állami eszközöket felhasználó erőszakos asszimiláció adta, nincs lehetőségünk kiugró egy személyi felelőst találni (210.). A felvonultatott szerteágazó szakismeretek illusztrációjaként megemlíthetjük, hogy e tanulmány technikatörténeti, a csendörök új fegyvereit és töltényeit elemző fejtegetéseket is tartalmaz (204–207.). Utóbbira, az irodalomtörténeti válaszadás gondos társadalomtörténeti beágyazására példa Komjáthy Jenő egy kevésbé ismert, szokatlan hangnemű, tartalmilag sovíniszta és meglehetősen kifinomulatlan szlovákképéről árulkodó versének, az Akasszátok föl a pánszlávokat! Petőfi-parafraízisnak szentelt tanulmány.¹¹ E vers egyrészt a szlovák nemzeti mozgalmat az orosz birodalmi pánszláv politikával összemosó, a kortárs magyar közegben elterjedt elképzelést illusztrálja (147.), másrészt születésének sajátos regionális kontextusa (Szenic, Nyitra megye) és időpontja (Hurban halála utáni, az emlékével kapcsolatos viták ideje) is releváns elemzői szemponttá válik (150.).

Milyen további konkrét kérdések elemzésére kerül sor az *Egész Szlovákia elfért egy tutajon...* tanulmányaiban és milyen eredménnyel járja őket körül a szerző? Mindössze ízelítőül említhetjük, hogy a kötet első tanulmányában egy, az 1840-es években Pest-Budán tanuló szlovák öntudatú értelmiségi, Ján Gero-

---

alkalmazható, hiszen egyedül e megyében volt még 1910-ben is 90% fölött a szlovákok aránya (121–122.), bár a magyarok száma az 1850-beli 687-hez képest jelentősen megnőtt, azaz Demmel e tanulmányokban a legszlovákabb, nem pedig valamelyik „kevertebb” megyével foglalkozik. Egyéni településként (a Komjáthy-tanulmány részeként) például Szenic kerül bemutatásra (152–155.).

¹¹ Az irodalomtörténet és társadalomtörténet keresztezésének értékes példái találhatóak Szilágyi Márton, *Határpontok* (Ráció, Budapest, 2007.) című kötetében is.

metta változó (lineárisan erősödő) szlovák önképéről és (negatív sztereotípiákra épülő) magyarsággképéről olvashatunk, valamint a kettő összefüggéséről, mégpedig magánleveleinek tanúsága alapján (25.). E tanulmány során a helyi szláv diákok kezdeményezéseinek és Gerometta családtörténetének bemutatása szolgál keretként az alany képzetvilágát, korabeli gondolkozásának mechanizmusait vizsgáló új elemzéshez.¹² A gyakran emlegetett, de ritkán elemzett *Tatrín* egyesület bemutatása a szlovák nemzeti mozgalom 1840-es évekbeli történetének feltérképezéséhez járul hozzá (41.). A *Tatrín* (nem teljesen egyértelműen meghatározható) tagsága dominánsan evangélikus volt, olyannyira, hogy a kívülállók, a döntéshozók is hajlamosak voltak evangélikus szervezetként kezelni. Bázisa jelentős mértékben diáktársaságokból nőtt ki, területi elterjedtsége sporadikusnak volt nevezhető, központjai pedig leginkább kisebb mezővárosok voltak. Mint Demmel írásából megtudjuk, a *Tatrín* tevékenysége könyvkiadásra és tanuló fiatalok támogatására koncentrált. Tagjainak a szlovák nyelv kanonizálásának konkrét kérdéseiben nem volt könnyű egyezsége jutnia (61.), sőt a problémamentes (interkonfesszionális és különböző társadalmi rétegeket involváló) érdekegyesítés képe ezen egyesülettel kapcsolatban általában sem valószínűsíthető (65.).

Összefoglalva, a kötetben kibontakozó történelmi megközelítésben különösen fontossá válik az egyéni életutak összetettsége és a történelmi szereplők döntési opcióinak komolyan vétele, ahonnan már csak egy kis lépés a nagy nemzeti narratívák és a történelemmel kapcsolatos, politikailag motivált nézetek megalapozottságának forrás alapú megkérdőjelezése. Az újonnan feldolgozott anyagok értő bemutatásának egyik alapcélja a párhuzamos történelmek „találkoztatása”,¹³ az „empátia tudományának”¹⁴ gyakorlása, a nacionalista előítéletektől és sémáktól mentes, bizalomébresztő történelmi érdeklődés kifejezése. Az empátia és a bizalom tudományos értékére és jelentőségükre e kötet bizonyosságul szolgál. Hiányérzetet mindössze talán a nacionalizmus izgalmas szakirodalmának elhanyagolása (gondolunk itt Benedict Anderson, Ernest Gellner vagy Anthony D. Smith témabeli klasszikus megközelítéseire) ébreszthet az olvasóban, illetve az, hogy elmarad a szlovák nemzeti mozgalom 19. századi sajátos helyzetének és jellemzőinek összehasonlító alapú elemzése, szélesebb európai kontextusban való elhelyezése.¹⁵

Laczó Ferenc

¹² E szlovák identitású, (nevükből is adódóan) olasz származású család tagjai több tanulmányban is feltűnnek. Többen közülük elemzésre érdemes, bár nem központi szerepet játszottak a század szlovák mozgalmában.

¹³ Megjegyzendő, hogy Demmel József szerkesztette a *Sic Itur ad Astra* folyóirat „Párhuzamos történelmek találkozásai. Szlovák–magyar kapcsolatok” című tematikus számát (2006. 3–4).

¹⁴ Demmel József a *Kommentár* 2006/4. számában közölt recenziót Kiss Gy. Csaba *A haza mint kert* című kötetéről „Az empátia tudománya” címmel – maga a kifejezés a recenzált szerzőtől származik.

¹⁵ Ehhez például a szófiai *Center for Advanced Study* keretében összeállított és a CEU Press által kiadott angol nyelvű, kollektív identitás diskurzusokat feltérképező szöveggyűjtemények szolgálhatnak remek kiindulópontul.

Egy tanulmánykötet lehetőségei

Szijártó M. István: *Nemesi társadalom és politika – Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről*

Universitas Kiadó, Budapest, 2006. 291 oldal.

Alig egy évvel *A Diéta – A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792* (Osiris Kiadó, Budapest, 2005.) című kötet megjelenése után Szijártó M. István új könyvet jelentetett meg. A szerző célja, hogy bemutassa a bene possessionatus, azaz a köznemesség vezető rétegének 18. századi megerősödését és ezzel együtt politikai-gazdasági súlyának felértékelődését – hasonlóan *A Diéta* kötet törekvéseihez. A befolyással bíró köznemesség a főszereplője mindkét könyvnek, és épp ezért egymás kiegészítésének tekinthetők, de a két mű megközelítése között jelentős különbséget fedezhet fel az olvasó. Amíg ugyanis a Diétában a 18. századi országgyűléseken, tehát az intézménytörténeten keresztül mutatta be a bene possessionatus politikai megerősödését, addig a Nemesi társadalom és politikában, más irányokból közelítve, jóval kisebb lépésekkel, újabb aspektusokkal, gazdasági-társadalmi megközelítésben teszi ugyanezt. Nemcsak politikai kérdéseket vizsgál, hanem a politika társadalomtörténetét, a rendi politizálást értelmezi, és – ahogy a szerző megfogalmazza – értékeli is, mindezt azzal a céllal, hogy feltárja, hogyan is sikerült a korábban jóval kisebb súllyal bíró köznemességnek eljutnia odáig, hogy az a 19. századi átalakulások motorjává válhatott.

A Nemesi társadalom azonban nemcsak megközelítésében tér el elődjétől, hanem szerkezetében is, hiszen nem monográfia, mint a Diéta, hanem tanulmánykötet. Olyan tanulmányokat sorakoztatott egymás mellé a szerző, amelyek túlnyomó többsége (a tizből nyolc) már megjelent – így máris érthetővé válik a rövid, alig egyéves különbség a két könyv megjelenése között. Szijártó M. István azonban nemcsak „bepakolta” egymás után a tanulmányokat egy kötetbe, hanem megpróbálta őket egybefűzni úgy, hogy a fent vázolt célt, azaz a rendiség megerősödésének folyamatával kapcsolatos elgondolását alátámasszák. Ahhoz, hogy kiderüljön, ez mennyire sikerült neki, azt a fejezetek áttekintése után érdemes mérlegre tenni.

A kötet két nagyobb, a szerző által is elkülönített részre tagolódik, illetve a legutolsó fejezet valójában egy harmadik, önálló egységet alkot. Az első (*A köznemesség mozgástere Somogy megyében*) regionális megközelítés, kifejezetten a dunántúli vármegye keretein belül vizsgálja a köznemességet. A második részhez (*A vármegyétől az országgyűlésig*) nagyobb léptéket választott a szerző, a rendek országos helyzetét járja körbe, leginkább az adózás kérdésén keresztül. A harmadik, egy fejezetet tartalmazó egységről a maga helyén esik majd szó.

A köznemesség társadalmi kapcsolatainak térbelisége című tanulmány kvantitatív megközelítéssel a házasságok alapján próbálja meg a köznemesek három, Szijártó M. István által elkülönített rétegének a kapcsolati hálóját megrajzolni. Az elemzett minta sajnos összesen mindössze kilenc családot tartalmaz, és önmagában a kapott eredmény, nevezetesen hogy a tehetősebbek-hatalmasabbak a megyén kívül is építik kapcsolati hálójukat, kevésbé lepi meg az olvasót. A felvázolt hipotézis már sokkal izgalmasabb: a térképen megjelenített párválasztások alapján vajon tekinthető-e a Dunántúl önálló társadalmi szerveződési régióknak? Erre azonban a szerző egyértelmű választ nem tud adni, a saját véleménye alapján is kis mintavétel ezt nem teszi lehetővé.

Nemesi nők és földtulajdon a 18–19. század fordulóján a következő tanulmány címe. Itt is kvantitatív módszert alkalmaz: néhány családból indul ki, hogy a statisztika segítségével vitassa a Tripartitum leánynegyeddal kapcsolatos kijelentéseit, illetve hogy a nők korabeli birtoklásának lehetőségeit bemutassa. Kimutatja, hogy a nők a nemesi társadalom integráns részét alkották, a hagyományos megközelítéssel ellentétben lehetett földtulajdonuk, illetve ők is hajlandóak, és főként képesek voltak szorgalmasan pereskedni birtokaik érdekében. Itt is megfogalmazódik egy további kutatásokra ösztönző hipotézis: a pereskedések leginkább a családokon belül zajlottak, a famíliák különböző ágai kerültek szembe egymással az örökségért folytatott küzdelmekben. Ez az eredmény ellentmond a szakirodalom korábbi állításának, azaz a bírósági pereket nem feltétlenül az egymástól élesen elkülönülő, hatalmi szempontok alapján összeálló klikkek szembenállásával és vetélkedésével lehet csak és kizárólagosan magyarázni.

Somogy megye 18. századi betelepülése és az 1740-es évek nemesi felkelésében egy új forrást von be a már többször taglalt kérdés újratárgyalásához, az 1744-es insurrekciós listát. A forrásból megállapítható ugyanis, hogy a katonák közül ki hol született, és ennek alapján lehetőség nyílik a betelepülők eredetének pontosabb tisztázására. Sajnos itt is az előbbieken már felmerült probléma bukkan fel újra, a statisztikák régi betegsége: túl kevés a mintavételi lehetőség, amivel dolgozni tud a szerző, éppen ezért inkább csak árnyalni tudja a korábbi kutatások eredményét.

A Követiapidíj és vármegyei önállóság című írásban a Kamara és a vármegye közötti, a követekapidíjainak kapcsán kialakuló viták ismertetésén keresztül vezet el az egész munkának alapját jelentő koncepcióig: a 18. században a központi hatalom bár jelentősen megerősödött, de a vármegye és a bene possessionatus is nagyon erős pozícióba került vele szemben. Ez a tézis már az előző fejezetben is megjelent, akkor a katonaállítás kapcsán; a vármegyének mind a katonaállítás, mind aapidíj kérdésében volt saját döntési lehetősége, képes lehetett alkudozni a központi hatalommal.

Az első rész utolsó tanulmánya a *Vármegye és a jómódú birtokos köznemesség* címet viseli és a bene possessionatus megyei hatalmát járja körbe. A kérdés tulajdonképpen az előző fejezetekben kristályosodott ki, az eddig felvetett problémák mind ehhez a felvetéshez vezettek, vagyis a köznemesség megerősödének jelenségéhez. A forrás, ami alapján a szerző a választ keresi, egy adólista két változata:

a megye 1726-tól bérelte az egyházi tizedet, és ezért külön hozzájárulást vetettek ki a megyei birtokosokra. A két egymástól eltérő változat (egy korábbi és egy pár hónappal későbbi, módosított lista) lehetőséget teremt arra, hogy a változások alapján megállapítható legyen, kik rendelkeztek akkora befolyással a megyében, hogy képesek voltak elérni a rájuk rótt hozzájárulás csökkentését. A szerző vizsgálata a köznemességnek az egyértelmű megerősödését mutatja a század folyamán, amelynek köszönhetően a korábbi időszakban domináns arisztokráciától képes volt megszerezni a megye vezetését. A megyékben megszerzett hatalmat pedig a 18. század végére, a 19. század elejére már az országgyűlésben is érvényesíteni tudták.

Ezzel a megállapítással vezeti át az olvasót *A vármegyétől az országgyűlésig* című második részbe. *A nemesi adómentesség* című elemzés újra egy régről berögzült toposzt próbál megcáfolni. Végigköveti, hogy a nemességet a század folyamán milyen kötelezettségek terhelték (például koronaörzési pénz, koronázási ajándék), és hogyan kezdett felbomlani az adómentességük a 17. század folyamán, ami nagyon is illeszkedett a nemesi adómentesség fokozatos felszámolódásának általános európai tendenciájába. A folyamat tehát megindult, és bár a Rákóczi-szabadságharc hatására a nemesség képes volt visszazerezni korábbi privilégiumait az adózást illetően – de nem tudta egészében helyreállítani korábbi kiváltságát e téren. Vagyis, vitathatatlan a nemesi adómentesség megléte, de az korántsem teljes és korántsem egyformán érvényesül a nemesség különböző csoportjainál. Ahol azonban megmaradt, ott valóban visszaélésre vált, hiszen legfőbb érvük, a katonai szolgálat jelentősége jócskán lecsökkent.

A magyar rendek adómegajánlási joga és a 18. századi adómegajánlási rend kialakulása című tanulmányban az országgyűlés valódi szerepét, az adómegajánlást vizsgálja a szerző, egészen 1526-ig visszamenőleg. Megállapítja, hogy a 17. században a háborús viszonyok miatt előtérbe került a terményadó és a katonai állítás. A Wesselényi-felkelés után már egyre kevésbé vették figyelembe a rendek kéréseit és a hadsereg igényei alapján szabták ki az adót, amely a kiváltságosokat sem kímélte (ez a fejlemény tehát szintén illeszkedik a korabeli európai nemesi adózás átalakulásának folyamatához). A Rákóczi-szabadságharc, bár általában nem tekintik sikeresnek, azt mégis elérte, hogy az ország lehetőségeit jócskán túllépő adókat mérsékeljék és újra visszatérjen az udvar és a rendek közötti alkupolitika. A 18. században visszaállt a pénz alapú adófizetés, igaz, a rendek lemondtak az évenkénti megajánlásról (ezzel egyúttal lemondtak az évenkénti országgyűlésről is), és az újabb országgyűlés összehívásáig érvényesnek tekintették a megállapított adót.

A concursus a 18. századi politikában című írás az országgyűlések helyett összehívott, korlátozott létszámmal működő concursusok történetét elemzi. Az udvar könnyebb tárgyalófelet látott a kisebb létszámú, meghívott képviselőkben, és bár a 1710-es években a concursus még kemény vitapartner volt az adókat illetően, az 1720-as években már beváltotta az udvar elvárásait. Azonban éppen 1722-től az udvar már elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy az országgyűlés ellenállásával is képes legyen megbirkózni, így tehát úgymond engedményt téve, az adómegajánlást

visszaülték az országgyűlés hatáskörébe, a concursus intézménye pedig funkcióját veszte az 1730-as évekre magától elsorvadt.

Összeférhetetlenség a kora újkori diétán a címe az utolsó történeti elemzésnek, amelyben a szerző vitába száll azokkal, akik az összeférhetetlenség szabályozását már 1649-től próbálják eredeztetni. Mert bár létezett rá törvény, de Szijártó M. István bebizonyítja, hogy azt egyrészt feloldották, másrészt pedig, mivel később újra megerősítették, ez arra utal, hogy akkor egyáltalán nem hajthatták végre: a korzakban a szokások sokkal többet számítottak, mint bizonyos törvények.

Minden szempontból rendhagyó a tizedik, egyben utolsó írás, ezért tekinthető egy harmadik, önálló egységnek a kötetben. Az eddigiektől eltérően itt a szerző elszakad eddig tárgyától (vagy éppen ebből a tárgyból lép tovább), a tanulmányban ugyanis a köznemesség nem a vizsgálat tárgya, hanem az eszköze, a kérdés pedig a források ellentmondásosságának körüljárása. *Az országgyűlési naplók forrásértéke – avagy a történelem mint konstrukció* című írásban az európai viszonylatban is egyedi, a diétákról szóló magyar magánnaplók olvasása után kiderül, hogy ugyanarról az országgyűlésről helyenként egészen más leírásokat közölnek, elbizonytalanítva a kutatót, hogy melyik közlést is tekintse hitelesnek. Ezzel Szijártó M. István át is evez a nyelvi fordulat kapcsán felmerült ismeretelméleti kétely vizeire, vagyis arról a kérdéstről van szó, hogy forrásaink valóban a „valóságot” tárják-e fel nekünk. A megoldást természetesen nem keresheti a szerző pusztán a források minél jobb feltárásában, hiszen éppen abból indult ki, hogy a forrásbőség is okozhat problémákat és komoly ellentmondásokat. Ehelyett, külföldi munkákat felhozva példaként egy egészen más irányban gondolkodik: a történésznek fel kellene vállalnia egy „személyesebb hangot”, és az ő saját, tehát a történész történetébe ágyazva lehetne megjeleníteni a történéseket, ezáltal „rávilágítani arra, hogy a történész konstruálja a múltat.” Szijártó kicsit szomorúan állapítja meg a tanulmány végén, hogy ebben a kötetben ő maga még nem ezt a módszert követte, pedig valójában ezzel a tanulmánnyal épp ezt tette – természetesen csak annyira, amennyire egy ilyen kötet erre teret enged. A saját kutatása kapcsán feltámadt kétségeit fogalmazta meg, mindeközben pedig megpróbálta bevonni az olvasót a történeti munkába, gondolkodásra serkentve valami olyasmiről, amit általában a történészek igyekeznek elhallgatni és minél kevésbé megosztani közönségükkel.

Egy ilyen tanulmánykötet esetén joggal merülhet fel a kérdés, mennyire alkotnak egységet a benne foglalt írások. Mivel mindegyiknek központi témája a bene possessionatus problematikája, így az őket egybekapcsoló vezérszál világosan kirajzolódik. Ráadásul Szijártó M. István a már kiadott tanulmányok egy részét át is dolgozta, kiegészítette, így próbálva még inkább egymáshoz fűzni azokat, így az olvasó előtt végső soron egymásra utaló, illetve összekapcsolódó kutatási eredmények tárulnak fel. A szerző e kötettel, ahogy a bevezetőjében írja, a Diétában kialakult kép árnyalását tűzte célul, vagyis annak folytatásául-kiegészítésül fogta fel: ami az intézménytörténet által megszabott keretek miatt kimaradt a monográfiájából, azt közli le ebben a könyvben. A két kötet egymást

valóban remekül kiegészíti, a Nemesi politika számos esetben tud újat, mást mondani. Tanulmányai egy kötetbe szerkesztve még meggyőzőbben és erőteljesebben rajzolják fel a szerző alapkonceptióját: a 18. századi rendiség jóval erősebb volt annál, mint amit a szakirodalom többsége általában sugall.

A kötet kiemelkedő erénye, hogy a tanulmányok egy része bevett toposzokkal igyekszik leszámolni, mint például a nők birtoklásával kapcsolatos elképzelések, vagy a nemesi adómentesség kérdése. Szijártó nem fél vitatkozni a régi elképzelésekkel, bár némelyik esetben (Somogy megye betelepülése) a felsorakoztatott érvek és a mintavétel véleményem szerint kevésnek bizonyul az egyértelmű meggyőzéshez. Az első rész fejezeteivel kapcsolatban azonban mindegyikre igaz, hogy mivel megyei szintű vizsgálatokról van szó, a későbbiekben nagyobb léptékben kibonthatóak, vagy hozzájuk kapcsolhatóak régiós vagy országos kutatások is. Kiinduló pontokat jelentenek, amelyek analógiával szolgálhatnak más vizsgálatokhoz.

Szijártó István alaposan ismeri a nemzetközi szakirodalmat, és használja is azt: igyekszik az általános európai és a sajátos magyar folyamatok közös és ellentétes tendenciáit is kimutatni, ezáltal árnyaltabb képet adni a vizsgált kérdéstről. Forrásai között találhatóak magánlevelek, peres jegyzőkönyvek, adóösszeírások, katonaaállítási lista, országgyűlési naplók, vagyis minden lehetséges írott forrást megpróbál felhasználni.

Ha egy szerző különböző tanulmányait egy kötetben akarja megjelentetni, akkor több lehetőség közül választhat. A legegyszerűbb, ha egyszerűen csak újra megjelenteti őket egy előszóval kiegészítve. Szijártó M. István azonban nem ezt az utat választotta, hanem tanulmányait megpróbálta úgy összeválogatni, hogy együtt hatásosabban érzékeltessék a bene possessionatus vizsgálatával kapcsolatos módszereit és értelmezéseit. A tanulmányok együtt valóban bebizonyítják, hogy milyen nagy jelentősége lehet a kis léptékű vizsgálatoknak és esettanulmányoknak, mert ezeken keresztül olyan kérdések is felmerülhetnek, amelyek alapvetően árnyalhatják, sőt akár meg is változtathatják a korszakról alkotott képet. Ehhez kapcsolódik az utolsó megjegyzésem is: jól ismert Szijártó M. István elkötelezettsége a mikrotörténelem irányában. Ennek ellenére eddig megjelent két könyve nem nevezhető mikrotörténetinek. A két munka egymás mellé állítva azonban mégis azt a benyomást keltheti, hogy a szerző a mikrotörténelem felé halad, igaz, fokozatosan teszi azt. A Diéta kétségkívül a legnagyobb léptékben vizsgálódik, a köznemesség általános megerősödését tárja fel, a Nemesi társadalom pedig sokkal inkább a részletek felé fordul. Ha ez így folytatódik, akkor előbb-utóbb talán egy igazi mikrotörténeti munkát is olvashatunk majd tollából a 18. századi köznemességről.

Somorjai Szabolcs

Benda Gyula: Zsellérből polgár. Keszthely társadalma 1740–1848. (Mikrotörténelem; 3.) L'Harmattan Kiadó – Zala Megyei Levéltár, Budapest, 2008. 515 oldal.

Helytörténet és országos történet. Vajon ez két, alapvetően eltérő történetírói műfaj? Két egymással ambivalens kapcsolatban álló, más-más dimenziókban megnyilvánuló kollektív emlékezet és identitás, ezek gyökeresen eltérő szintű és léptékű narratívák? A magyar történetírás közel egy évszázada, Mályusz Elemér 1923–1924 során megjelentetett, a professzionális helyi kutatások országos-történeti integrálásának lehetőségeiről, helytörténetírás feladatairól szóló programadó, és napjainkban is aktuális tanulmánya óta boncolja e kiterjedt, sok szállal egymásba fonódó problémakört.¹ A tragikus hirtelenséggel, alkotóereje teljében elhunyt Benda Gyula (1943–2005) számos művében, így 1986-ban, a Hajnal István Kör első nagy hatású salgótarjáni konferenciáján, a Keszthely mezőváros-kutatási program bemutatása során a tervek, célok ismertetése alkalmával a szegregált „szekérvárok” önmagukért való létezése helyett a műfajok közötti integráció és léptékváltás jelentőségét hangsúlyozta, amivel egy új minőség létrejöttének a fontosságára hívta fel a figyelmet.² Az őt olyannyira jellemző közvetlen, személyes diskurzusokban, az előadások közepette (is) az egy adott lokalitásokon alapuló, a konkrét cselekvő egyéneket (is) megragadó, de az egyedín túlmutató, általánosítható tapasztalatokat tartalmazó, leírható tendenciákat eredményező, szerencsés esetben modellalkotó vizsgálatok jelentőségére hívta fel a figyelmet. Egy késői előadásában ezt így fogalmazta meg: „...a kitűzött cél nem más, mint hogy a lokalitás előrelépésével, elismerésével a kis közösségek működése egyszer belépjen egy összefoglaló diskurzusba.”³ A forráscentrikusság az ő esetében egyértelműen együtt járt a források keletkezéstörténetének, adatfelvételének analitikus elemzésén alapuló forráskritikával.

Benda Gyula 18–19. századi magyar társadalommal foglalkozó művei ennek a minőségi „ugrásnak”, avagy léptékváltásnak a jegyében készültek. Gondoljunk csak az olyan módszertani szempontból is alapvető publikációkra, mint a Zala megyei hivatali elitbe tartozó Parraghyakat, vagy a Sümeg környéki nemesség

* A szöveg a 2009. január 28-án, a Keszthelyi Városi Könyvtárban elhangzott kötetbemutató írott változata.

¹ Mályusz 1924.

² Benda 1987. Miképpen e viszonyrendszert egy későbbi előadásában megfogalmazta: „A helytörténet és az országos történet viszony a tizenkilencedik században úgy konstruálódott meg, s azóta is úgy alakult, hogy egyrészt vannak profik, a másik oldalon pedig amatőrök [...]. Időnként, amikor a helyi emlékezethullámok törnek fel, a község megfinanszírozza a történetének megírását, ilyenkor akár üzletemberek is beléphetnek a képbe [...]. Mindig akadnak olyan történészek, akik megpróbálják ezt a távolságot áthidalni, de én valójában azt javasolnám, hogy magát az ilyen jellegű felosztást kellene megszüntetni és elkezdni valami másban gondolkodni.” Benda 2005: 6.

³ Benda 2005:11.

birtok- és lakásviszonyait modell értékűen bemutató tanulmányokra.⁴ Már e munkák is jól illusztrálják a szerző kimagasló felkészültségét, amelynek alapjait Bácskai Vera a hazai és nemzetközi – elsősorban francia – szakirodalom széles körű és nagyon alapos, valamint a szakadatlan levéltári forráskutatással a források hihetetlen bőségének ismeretében jelölte meg.⁵ A fentebb hivatkozott, napjaink olvasója számára talán esettanulmányokként ható értekezés is valójában egy, a francia Annales iskola módszertani megalapozottságával készülő, térségi-társadalomtörténeti komparatív kutatási projekt keretébe illeszkedtek volna. A szerző a forrásadottságok miatt (az uradalmi levéltár hiátusai okán) meghiúsult programra évtizedek távlatából lényegre törően, a továbblépést hangsúlyozva emlékezett vissza: „...Sümege és környékére azért esett a választás, mert vannak kismemesi falvak, valamint egy mezőváros és egy püspöki uradalom is található ott. De aztán kiderült, hogy a keszthelyi anyag sokkal gazdagabb.”⁶

A folyamatosan publikált részeredmények mellett (tanulmányok, forráskötetek)⁷ a Keszthelyi mezőváros 18–19. századi társadalomtörténetét feldolgozó hosszabb távú interdiszciplináris kutatási program eredményeinek nagy érdeklődéssel várt összegzése Benda Gyula 2002. évi PhD-értekezésében történt meg. A kéziratban maradt disszertáció kötetbe szerkesztett változata 2009 elején, az egykor a szerző által is nagy odaadással gondozott „mikrotörténelem” könyvsorozat immáron harmadik „újjászületésében” látott napvilágot. Már az első olvasás után kijelenthető: az egykori kézirat, a mai könyv több, egymáshoz szervesen és szorosan kapcsolódó, de önállóan is teljesnek tekinthető disszertációt tartalmaz (ilyenek például a történeti demográfiai jelenségeket, a társadalmi tagoltságot bemutató részek, avagy a keresztkomaság rendszerének bravúros elemzése).⁸ A csoport-rétegvizsgálatok sajnálatosan befejezetlen fejezetei mellett egy páratlan gazdagságú, kismonográfia terjedelmű adattár is elkészült.

Benda Gyula Keszthelyi mezőváros 1740–1849 közötti társadalomtörténetéről írott monográfiája cseppet sem (csupán) a hely- és az országos történet szintézisének szerző által megfogalmazott mintaadó hazai megvalósítása. Joggal állítható: e mű a hazai társadalomtudományi történetírás egyedülálló teljesítménye, amelynek elsődleges forrásbázisát a tárgyidőszak keszthelyi társadalmára vonatkozó levéltári források teljességre törekvő feltárása és elemzése adja, szakirodalmi, módszertani megalapozottsága pedig az elmúlt évtizedek és a közelmúlt legjobb nyugat-európai társadalom-történetírói hagyományaira épült. A szerző a lokális társadalom jelenségeit egyaránt elemezte hosszabb történeti időszakokat vizsgáló francia Annales iskola, avagy a göttingeni proto-indusztriális társada-

⁴ Benda 1984a, 1984b.

⁵ Bácskai 2003.

⁶ Bódy – Cieger 2004: 195.

⁷ A részeredményekről 2003-ig tájékoztat Benda Gyula válogatott bibliográfiája, lásd Sohajda 2003.

⁸ Valójában nyugodtan harmadikként idesorolható lenne a kor forráshasználata, forráskritikája szempontjából is nagy jelentőségű „Társadalmat meghatározó tényezők” szerkezeti egység is.

lomkutatás, valamint az angolszász gazdaságinövekedés-elméletek probléma- és kérdésfeltevéseivel, metodológiáival. A kutatói érdeklődés folyamatos bővülését és naprakészségét jelezve a makrovizsgálatok mellett elkészültek az azokkal egyenrangú mikrovizsgálatok is. Bár a cselekvő egyént bemutató módszerrel már a göttingeni iskola is élt,⁹ az előző elemzéssel szoros kölcsönhatásban álló, eltérő léptékű mikrotörténeti elemzések következetes alkalmazása mögött az olasz mikrotörténet (és annak francia recepciója) beható ismerete húzódott meg. A lokális társadalomtörténeti struktúrákat, jelenségeket, cseppet sem megszokott adat- és forrásbőséggel, mintavételek helyett pedig a teljes idősorok figyelembevételével, az említett multiszkopikus látásmóddal elemezte Benda Gyula. Munkája a hazai történetkutatásban egyedül álló. Minta és kihívás, amelynek európai analógiái leginkább Jürgen Schlumbohm és Hans Medick protoindusztriális kutatásaiban jelölhetők meg.¹⁰ Az elemzések általános sajátosságainak bemutatása közepette azt sem szabad feledni, hogy a társadalomtudományos történetkutatás több módszerének egyesítése, illetve egymást kontrolláló használata mellett – ami alapján a város társadalomtörténete egyszerre makro- és mikrostruktúrákban jelenik meg – a mezőváros-kutatás hagyományos vizsgálati kérdései (jogi státus, földesúrral való viszony, városigazgatás szervezete, a lokális rendi társadalom jogi konfesszionális intézményeinek bemutatása) is nagy fontosságú forrásmethodikai kontextusokkal bővített társadalomtörténeti szempontú elemzést nyertek.

A sokrétű, az újraolvasások során a narratíva újabb és újabb rétegeibe bevezető, összetett kötet tartalmának, szakmai eredményeinek mégoly futó elemzése is szétfeszítené ezen ismertetés kereteit, így engedjék meg, hogy csak fölöttébb vázlatosan szóljak a négy fő elemző részre tagolt mű szerkezetéről, tartalmáról. Az I. rész, a helyi társadalmat meghatározó tényezőket bemutató egység tárgyát szélesen értelmezve mutatja be. Az 1. fejezet Keszthely történeti térbeli elhelyezkedése, a település kedvező természet-, gazdaság- és közlekedés-földrajzi helyzete (szőlőtermelés, balatoni halászat, kereskedelem).¹¹ A 2. az úrbéres viszonyok, az inkább jogi és nem társadalmi, vagyoni kategóriákként kezelendő jobbágyság és zsellér státus alakulása, a mezőváros-történetek általános és megkülönböztető fejezete, amely szervesen összekapcsolódik a mezővárosi önkormányzat közigazgatáshoz kötött rituális eseményeinek (például tisztújítás), szervezeti tagolódásának, társadalmi hátterének bemutatásával. A helyi városvezető elit összetételének társadalomtörténeti elemzése önmagáért beszél. Az 1740–1848 közötti 28 bíróból 20 iparúzó, 1 kereskedő és 5 gazdálkodó volt. A város nyitottságát, megújulási képességét érzékelteti: közülük tizenöt helyi születésű, kilenc pedig biztosan bevándorolt személy volt, míg ez utóbbi további négy fő

⁹ Dülmen 2000; Schlumbohm 2000.

¹⁰ Schlumbohm 1994; Medick 1996.

¹¹ A 16–17. századi végvári előzmények tárgyalása kapcsán engedjék meg megjegyezni; fölöttébb örömdetes, hogy a végvárvasári korszak az eddigi feldolgozásokat, összegzéseket követően a közeli múltban újabb, a felhasznált szakirodalom alapján Benda Gyula inspiráló hatását is mutató feldolgozást nyert: Végh 2007.

esetében valószínűsíthető. A mezővárosi adminisztráció, a hivatalos és magánjogi írásbeliség meghatározó tisztségviselője a jegyző. Amíg a 18. századot a hosszabb jegyzői hivatalviselési periódusok, a 19.-et a gyakori változás jellemezte; a gyakran nemesi jogállású notariusok hivatalviselésében az iskoláztatás bírt meghatározó jelentőséggel. A földrajzi és társadalomtörténeti elemzésű igazgatástörténeti fejezet után következő 3. fejezetből az egykorú források fogalomelemzése alapján, csoportdefiníciókon keresztül, a mezővárosi lakosság önmeghatározásait, önidentitását ismerhetjük meg, szembesítve ezeket a terminusokat a hatalom, a hivatali szervek elnevezéseivel. Ezt követi a jogilag, felekezetiileg kiváltságolt külön igazgatási (illetve egyházi) szervezettel rendelkező közösségek egyedi vizsgálata. A vagyoniilag, pozicionálisan, családi kapcsolatok terén jelentősen differenciált nemesi *communitas*ba (4. fejezet) a mezővárosi lakosság jelentős része tartozott (7%). Nem alkottak egységes helyi nemesi társadalmat, családi stratégiákat, kapcsolathálójukat nem a kiváltságoltak jogi csoportjához történő tartozás, hanem inkább a konkrét családi miliók, vagyoni státusok határozták meg. Más dunántúli mezővárosokhoz (például Pápához) hasonlóan a reformkor végén a korlátozott helyi igazgatással rendelkező nemesi közösség közös tanácsot létrehozva egyesült a mezőváros magisztrátusával.¹² A 18. század első felétől fennmaradt zsidó összeírások hasonlóképpen differenciált helyi zsidó társadalmat mutatnak be (5. fejezet). Az 1766-os hitközség alakulást követően a zsidóság még 1773-ban is a lakosság 2%-át alkotta, de számuk a 19. század első felében rohamosan növekedett (1846-ban 8,4%). Foglalkozásszerkezetük hasonlóképpen differenciált volt; az 1848-ban regisztrált 108 főből 43 űzött kereskedést.

A történeti demográfiát tartalmazó II. nagy egység valójában mű a műben; e fejezet akár önálló kötet is lehetne. A majdnem mozdulatlanul hitt történeti világ demográfiai jellemzőit vizsgálva Benda háztartásvizsgálatok alapján is jellemzi a helyi társadalmat, gazdagon adatolva szól a halandóság, a házasság jellemzőiről, a bevándorlás kérdésköréről. A történeti demográfia módszereit tisztelettel parancsolóan kezelő Benda Gyula demográfiai analíziseiből kitűnik, becslései pontosabbak és jobbak, mint az egykorú állami és világi forrásokból (egyházi és adóösszeírások) nyerhető információk, elemzéseikhez pedig a korábbi tárgyidőszakra vonatkozó történeti demográfiai kutatásoknál finomabb mutatókat használ. A téma súlyát minden kommentárnál aktuálisabbá teszi a szerző e helyütt is hangsúlyozott, interjúban is elmondott következő gondolata: „Annak az országnak, amely évente egy kisváros népességével fogy, a történeti demográfia létkérdés lenne az önismerethez.”¹³

A III–IV. szerkezeti egység a mezővárosi társadalom különböző szintű és léptékű vizsgálatait (a helyi társadalom tagoltsága, csoportjai) tartalmazza. A társadalmi tagoltságot bemutató első szerkezeti egységben a foglalkozási és a vagyoni rétegződés elemzésével a korabeli forrásadottságok révén úgy mond „nyíltabb”,

¹² Pápára: Hudi 1995. A kötet ezen fejezete önálló tanulmányként is megjelent az *Urbs Magyar Várostörténeti Évkönyv Benda Gyulára emlékező szerkezeti egységében*: Benda 2006.

¹³ Bódy – Cieger 2004: 206.

ismertebb struktúrák kerülnek bemutatásra, míg a házastársak, keresztkomaságok briliáns elemzése a társadalmi kapcsolatok „rejtettebb” hálózatait tárja fel. Mindegyik elemzési körben egyaránt megjelennek a makro- és az egyes háztartásokra, családokra koncentráló mikroszintek is. Érdeemes ismét hangsúlyozni, a szerző munkája elkészítése során nem élt időmetszetekkel, a feltárt források teljességét elemezte,¹⁴ így az időbeli változások a társadalom forráselemzéssel megállapított mozgásjelenségeit mutatják. A társadalmi csoportvizsgálatok (IV.) során Benda a polgárosodó helyi társadalom átalakulásának veszteseire, a mezővárosi gazdákra (a.), a differenciált középréteget jelentő mesteremberekre (b.), illetve a mezőváros szélén egzisztáló falusi világra, a polgár város lakóira (c.), továbbá egy zárt közösséget alkotó, speciális foglalkozáscsoportra, a halászokra (d.) fókuszált. A befejezetlenség leginkább ezen a szerkezeti egységen érzékelhető. Sajnos nem készülhetett el a befejező, összegző fejezet sem, pedig az elemzések summázata roppant izgalmas lett volna, hisz például Keszthely mezővárosi társadalmát nem a rendi választóvonalak mellett tagolódtott, a települést valójában nem jellemezte egyfajta szegregált nemesi társadalom, mert míg az elkülönülő nemesi elit az országos és megyei elitbe integrálódott, a többi csoport beolvadt a mezővárosi társadalmába. Az ott élő családok háztartásokat döntően a nyugat-európai modellhez illeszkedő 3–6 fős nukleáris családok jellemezték, a népesedést a mozdulatlanság jellemezte, a népesség növekedéséhez a bevándorlási többlet is jelentősen hozzájárult. Míg a helyi elitet a 18. században a megyeigazgatásban is részt vevő birtokos nemesség jelentette, a Festetics-birtokközpont és -rezidencia kiépülésének köszönhetően a 19. század elejétől helyüket az uradalmi tisztviselők, alkalmazottak vették át. (Valójában az uradalmi cselédek is egy, a mezővárosi társadalomtól elkülönülő társadalmi kört alkottak.) Rögtön e szint alatt található a széles középréteg, a kézműves – kereskedő – szolgáltató szektorban dolgozók köre. Meglepőnek tűnhet, de mind az ő generációjuk, mind pedig gyermekeik társadalmi felemelkedése szempontjából nagy jelentőséggel bírt a helyi gimnázium. A többgenerációs családrekonstrukciók az iparosok – akiknek 10%-a nemesi jogállású személy – két tömbjét rajzolták ki: a hagyományos műveltséggel rendelkező, kisvárosi iparoságként is nevezhető zártabb, helyi reprodukciójú és az erős külső kapcsolatokkal rendelkező, az uradalommal és a forgalommal szemben nyitottabb, mozgékonyabb „vállalkozó” jellegűt. Az iparosoktól a rokonsági hálózat révén is elkülönült a gazdák és szőlőművelők zártabb csoportja. A közel egy évszázad alatt a 18. században még pozícióit őrző, mezőgazdaságból élő helyi parasztpolgárság a századfordulón teret veszített a Festetics-uradalommal szemben, ami a kisvárosi iparos és kereskedő rétegek megerősödését, helyi dominanciáját vonta maga után. A „gazdasági nehézségek” okozták a 19. századi intenzív szőlőhegyre települést, amely során a kint lakó népesség a szőlőből megélve a várossal is igyekezett leválni. Ezek az eredmények – miközben a makrotendenciák mellett a mikrovizsgálatok révén

¹⁴ „Ha egy adóösszeírás száz évre visszamenően megvan, akkor végig kell nézennem, s nem tehetem meg, hogy találomra kiveszek egyet.” Benda 2005: 9.

egyres foglalkozáscsoportokat cseppet sem illusztratív példaként reprezentálva családok többgenerációs interakcióit figyelhetjük meg – messze túlmutatnak Keszthely társadalomtörténetén; immáron megkerülhetetlen minták és kihívások a korszak társadalom- és településtörténete számára, több szempontból az adott korszak történetének újragondolására sarkallnak.

A kötet I–XIX. táblázatba osztott függeléke (363–454.) valójában Keszthely 1685–1849 közötti történetének egy, részben az elemzéseket alátámasztó, részben pedig további mikroutatásokra serkentő adattára. A teljesség igénye nélkül: ebben megjelennek a katolikus népmozgalom adatsorai, a házasságkötések alakulásának bemutatásával a házassági migráció adatsorai – amely vizsgálat súlyát csak érzékelteti, hogy 1750–1849 közötti egy évszázadból 169 olyan település került beazonosításra, amely a város lakosságának rekrutációjában szerepet játszott. A demográfiai változások (házasodások, születések, halálozások) trendjeinek bemutatása mellett az emberi élet mindennapi szintjén a szezonális vizsgálatához is komplex adatsorokat nyer az érdeklődő. Az országos és úgynevezett dikális adóösszeírások teljesség igényével kigyűjtött adatsorai mellett megjelennek a foglalkozásstatisztikák (kézművesek, kereskedők), a mezőváros és a polgár város lakosságának eltérő adózó erejét mutató adófizetési jegyzékek, és a statisztikai adatsorok mögül előtűnik az egyén is; a több házzal, jelentős szőlőbirtokokkal, földbirtokokkal és tőkepénzzel rendelkező keszthelyiek adóösszeírások sorozatából kigyűjtött, valójában történeti feldolgozás eredményeként létrejött és táblázatokba szerkesztett komplex, nominális adattárai. A speciális társadalomtörténeti adattárakat követően találkozhatunk a városvezető elit archontológiáival. A bírók (1720–1848), a jegyzők (1735–1849) és az esküdtek (1740–1848) mellett összeállításra került a közösség szellemi életére jelentős befolyással bíró plébánosok és segítők, a káplánok (1685–1849) jegyzéke is. Tán nem felesleges hangsúlyozni: míg a statisztikai adatsorok a mezővárosban „mért” általános társadalom- és gazdaságtörténeti tendenciákat mutatják, a további mikrovizsgálatokra sarkalló nominális adatsorok a családok helyi identitásának meghatározó forrásai. A kötetet egy 350 tételes bibliográfia, és az országos és helyi, világi és egyházi forrásörző intézményeket teljességgel célba vevő levéltári források jegyzéke zárja (például a Magyar Országos Levéltár mellett a Zala Megyei Levéltár, a Veszprémi Érseki Levéltár, Balaton Múzeum, helyi Plébánia irattára). A Függelék utolsó egységeként a kéziratot sajtó alá rendező Szijártó M. István a kötetet fejezetről fejezetre mutatja be, felhívva a figyelmet az adott szerkezeti egység legfontosabb jellemzőire, eredményeire, módszertani újdonságaira.

A 18. század derekától a 19. század derekáig terjedő időszakot felölelő, Keszthely mezőváros társadalomtörténetét feldolgozó könyv a kor társadalom- és településkutatásának példátlan gazdagságú forrásfeltárásával, Benda Gyula újra mindig fogékony egyéniségéből adódóan a különböző társadalomkutatási módszerek virtuóz, egyenrangú elemzésével készült el. A helyi társadalom vizsgálatát illető kérdésfeltevéseken, válaszokon, a lokalitáshoz kötődő sűrű adatoláson és elemzéseken túlmenően kötet olvasatának egy másik vonulata is van, ez pedig

a megszólaltatott források gondolat- és szempontgazdag, invenciózus forrásmetodikai, -kritikai elemzése (például a különböző típusú nemesi összeírások vizsgálata), amit a korszak kutatói számára külön érdemes hangsúlyozni. Mindezen tulajdonságok révén e művet, amelyet az egyik sajtó alá rendező, az utószót író Szijártó M. István „a magyar társadalomtörténet egyedülálló teljesítménye”-ként méltatott, nemcsak a korszak, a térség, illetve Keszthely története iránt érdeklődők olvashatják sok tanulsággal, de szakmai és módszertani eredményei nyomán e kötet az egyetemi oktatás kézikönyvei sorában kell, hogy helyet kapjon.

Benda Gyula kéziratossá PhD-disszertációja Fenyves Katalin és Szijártó M. István gondos sajtó alá rendezésének, alapos szerkesztői munkájának köszönhetően formálódott kötet; mellettük köszönet a L'Harmattan kiadónak, hogy a művet „Mikrotörténet” sorozatában közzéadta, miképpen köszönet illeti a Keszthely társadalomtörténeti feldolgozásának megjelentetését az első időtől messzemenően támogató társkiadót, a Zala Megyei Levéltárat.

Dominkovits Péter

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bácskai Vera 2003: Köszöntő. In: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Budapest, 14–15.
- Benda Gyula 1984a: Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a XVIII. század közepén. (Parraghy László hagyatéka.) *Agrártörténelmi Szemle* (26.) 1–2. 1–84.
- Benda Gyula 1984b: Zala megyei nemesek életviszonyai a XVIII. században. In: Hofer Tamás (szerk.): *Történeti antropológia*. (Antropológiai írások; 9–10.) Budapest, 313–327.
- Benda Gyula 1987: Egy mezővárosi közösség rekonstrukciója 1700 és 1850 között. Kérdések és lehetőségek Keszthely példáján. In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. Salgótarján, 1986. szeptember 28–30. (Rendi társadalom – polgári társadalom; 1.) Salgótarján, 145–151.
- Benda Gyula 2005: A helytörténetírás feladatai. Lejegyezte: Oláh Irén – Oláh Sándor. *Korall* (6.) 21–22. 5–11.
- Benda Gyula 2006: A nemesi communitas és a nemesi jogú népesség Keszthelyen. In: Á. Varga László (főszerk.): *Urbs. Magyar Várostarténeti Évkönyv*. 1. Budapest, 15–36.
- Bódy Zsombor – Cieger András 2004: „Élni a talentumokkal.” Bódy Zsombor és Cieger András beszélgetése Benda Gyulával. *Századvég* (Új Folyam 9.) 34. 171–208.
- Dülmen, Richard van 2000: *Historische Anthropologie. Entwicklung – Probleme – Aufgabe*. Köln – Weimar – Wien, 47–49.
- Hudi József 1995: *Pápa város önkormányzata a későfeudalizmus időszakában (1730–1847)*. (Fejezetek Pápa város történetéből; 2.) Pápa, 97–105.
- Mályusz Elemér 1924: A helytörténeti kutatás feladatai. *Századok* (58.) 1–6. 538–566.

- Medick, Hans 1996: *Weben und Überleben in Laichingen. Lokalgeschichte als Allgemeine Geschichte 1650–1900*. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte; Bd. 126.) Göttingen.
- Schlumbohm, Jürgen 1994: *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650–1860*. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Bd. 110.) Göttingen.
- Schlumbohm, Jürgen 2000: Mikrotörténelem – makrotörténelem. *Aetas*. (15.) 4. 176–178.
- Sohajda Ferenc 2003: Benda Gyula műveinek válogatott bibliográfiája. In: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Budapest, 699–708.
- Végh Ferenc 2007: *Birodalmak határán – a Balaton partján. Keszthely végvárváros a XVI–XVII. században*. (Disszertációk a társadalomtudományok köréből; 1.) Budapest.

SZERZŐINK

Albert Réka (1968) antropológus
(ELTE BTK Atelier)

Argejő Éva (1955) szociológus
(Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára)
argejo@abtl.hu

Dominkovits Péter (1962) levéltáros
(Győr-Moson-Sopron megye Soproni Levéltára)
domiptr@freemail.hu

Erdősi Péter (1970) történész
(Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága)
pietro.silvani@gmail.com

Heltai Gyöngyi (1958) színháztörténész
(ELTE BTK Atelier)
heltai@hotmail.com

Koselleck, Reinhart (1923–2006) történész

Kovács Ákos András (1980) történész, PhD-hallgató
(ELTE BTK Atelier)
akosandras@yahoo.fr

Laczó Ferenc (1982) történész, PhD-hallgató
(Közép-Európai Egyetem, Történelem Tanszék)
laczofl@yahoo.com

Lajtai L. László (1977) történész
(ELTE BTK Atelier)
laszlo.lajtai@gmail.com

Somorjai Szabolcs (1976) történész, PhD-hallgató
(ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program)

Takács Ádám (1970) filozófus
(ELTE BTK Atelier)
takacsadam@hotmail.com

V. László Zsófia (1978) levéltáros, történész
(Budapest Főváros Levéltára)
laszlo.zsofia@freemail.hu

Varga-Kuna Bálint (1983) történész, PhD-hallgató
(ELTE BTK Atelier)

CONTENTS

NATION AND NATION-BUILDING IN THE 19th CENTURY

Koselleck, Reinhart	Folk, Nation, Nationalismus, Masse	5
Kovács, Ákos András – Lajtai L., László	Koselleck's concept of nation in the light of the theories of nationalism. Reflections on the article "Folk, Nation, Nationalismus, Masse"	16
Albert, Réka	An Experiment for the Anthropological View of an Essentialist National Image	25
Erdősi, Péter	Court and Nation: Research Questions	41
Heltai, Gyöngyi	Popular Theatre in Nation-Building: The Establishment of a Professional Discourse (1861–1881)	57
Takács, Ádám	Social Sciences and National Spirit: Notes on the 'Institutionalised' Approaches of National Character in the Works of Nineteenth-Century French Social Scientists (Durkheim, Renan, Monod, Fustel de Coulanges)	90
V. László, Zsófia	The 1831 Cholera Epidemic in Tabán: Demographic Analysis of the Tabán Catholic Parish	98
Argejő, Éva	The Legend of the Gaze of State Security	116

BOOKS

On the Hungarian minorities for everyone
Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.):
Kisebbségi magyar közösségek a 20. században

– Varga-Kuna, Bálint 133

Demmel József: „Egész Szlovákia elfért egy tutajon...” Tanulmányok a 19. századi Magyarország szlovák történelméről – Laczó, Ferenc	136
Perspectives of a selected studies Szijártó M. István: Nemesi társadalom és politika – Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről – Somorjai, Szabolcs	140
Benda Gyula: Zsellérből polgár. Keszthely társadalma 1740–1848. – Dominkovits, Péter	145
Authors	152
Contents	154
Abstracts	156

ABSTRACTS

Kovács, Ákos András – Lajtai L., László: Koselleck's concept of nation in the light of the theories of nationalism.

Reflections on the article "Folk, Nation, Nationalismus, Masse"

The aim of this study is to make some reflections concerning the connection between a segment of the German Begriffsgeschichte and the so-called "nationalism theories". The article "Folk, Nation, Nationalismus, Masse", which is one of the *Geschichtliche Grundbegriffe*' longest articles, makes some fundamental statements about the national phenomenon and it seems to be interesting to look at the historiographic background of these statements by examining the impressive historiographic references used by the authors. In doing so, we can see that Koselleck and his co-authors make their conclusions without or rarely citing the the anglo-saxon works that are traditionally considered as the most relevant results of the theories of nationalism (especially the modernist and the ethnosymbolist perspectives). The fact that the authors of the article barely cite the anglo-saxon literature is even more interesting due to the considerable similarities and overlappings. These similarities involve for instance the genesis of nationalism and the concept of nation, the typology of these concepts, or the problem of the creation and transfers of the notions in question. Despite the fact that the method of Begriffsgeschichte is becoming a more and more important approach in the empirical researches concerning the national phenomenon, a lot of theoretical questions arise. This study tries to highlight the possible perspectives of such theoretical researches.

Albert, Réka: An Experiment for the Anthropological View of an Essentialist National Image

The present study attempts to examine the internal mechanisms of the creation and reproduction processes of an essentialist national representation. It examines the stereotyped Hungarian image that was widely disseminated in the nineteenth century through the analysis of three examples of textual representation taken from the *weekly paper entitled Vasárnapi Újság*. The study aims to demonstrate characteristics of national representation practices, which facilitate a better understanding of the cultural logic of nation-building.

Erdősi, Péter: Court and Nation: Research Questions

The study's introduction, placing the problem of rulers' courts in the context of state formation research, points out that the nineteenth- and twentieth-century survival and changing functions of this early modern institution can be interpreted by the nationalism theories of the 1980s. Furthermore, the study, focusing on the relationship between rulers' courts and nations in nineteenth-century Hungarian history, establishes two possible strands of research: (1) the analysis of nineteenth-century historians' image of medieval and early modern Hungarian courts, and closely associated to this, (2) the contemporary perceptions of the nineteenth-century Habsburg court in Buda, the Hungarian state capital, determined by the ambiguous relations, conflict and accommodation, between the ruling dynasty and the Hungarian nation. The present work refers to the case study of the nineteenth-century perceptions of sixteenth- and seventeenth-century Transylvanian rulers and their court in Gyulafehérvár in the context of two travel accounts promoting knowledge about Transylvania and its history. On one hand, these suggest that national historiography established the splendid image of the sixteenth- and seventeenth-century Transylvanian court in Gyulafehérvár by ignoring the humble nineteenth-century realities of the town's urban life and monuments. On the other hand, the purpose of reminiscing about the glorious past of the Transylvanian court was to compensate for the lack of early modern and nineteenth-century 'national' kingdom and court. Gyulafehérvár, thus, became the polar opposite of Vienna and Buda as the representatives of royal Habsburg power – a compensative mirage of the desire for national independence.

Heltai, Gyöngyi: Popular Theatre in Nation-Building: The Establishment of a Professional Discourse (1861–1881)

The term 'popular theatre', existing from the time of the French Revolution onwards, can be interpreted as an actual type of theatre, an aesthetic theory, a communal practice, or as a social/political function. This study focuses on a single aspect of this field: it explores concepts of popular theatre in the second half of the nineteenth century in relation to the Hungarian theatrical profession, specifically through the writing of the actor and director György Molnár. In the framework of discourse analysis, this study is aimed at exploring some categories and arguments that the founder of the Popular Theatre of Buda used in order to elevate this new type of institution to the ranks of the other national institutions that were in the making at the time. The sole focus on the pamphlets and two relevant monographs by Molnár is justified by the fact that as the leader and 'theoretician' of the Popular Theatre (operating between 1861–64 and 1867–70), he established the discourse of popular theatre in the tasks of the nation-

building programme. Elements of this discourse existed at least until 1945, primarily in theatre press. The social historical significance of this subject is also suggested by the fact that the forms of popular theatrical entertainment had the biggest impact on the masses before motion pictures. Consequently, their role in the ‘creation of traditions’, which happened parallel to nation-building in the second half of the nineteenth century, was of crucial importance.

Takács, Ádám: Social Sciences and National Spirit:
Notes on the ‘Institutionalised’ Approaches of National Character
in the Works of Nineteenth-Century French Social Scientists
(Durkheim, Renan, Monod, Fustel de Coulanges)

This study explores how certain nineteenth-century French social scientists describe the ‘national’ characteristics of their own scientific contributions. The aim of the article is to point out that those dominant trends of the century that discuss the universal idea of ‘sciences’ and the significance of the ‘national question’ include a separate type of discourse, whereby these two fields are reconciled from the angle of sciences or science policy. This discourse, often a consequence of political events itself, strives to assess those criteria, which define the operation and organisation of social sciences in a given society, and national differences between these are revealed exactly as a result of this approach. In this context, while retaining their characteristics, questions of ‘nation’ and ‘national spirit’ are subordinated to the examination of those criteria of scientific knowledge production that shape these disciplines in a given society. While this study demonstrates the presence of this discourse in the works of eminent French social scientists (Durkheim, Renan, Monod, Fustel de Coulanges), it discusses the ‘institutionalised’ approach of national characteristics from this specific context.

V. László, Zsófia: The 1831 Cholera Epidemic in Tabán:
Demographic Analysis of the Tabán Catholic Parish

I demonstrate the impact of the cholera epidemic through the historical demographic analysis of one of the ‘suburbs’ of Buda, using the death certificates of the Tabán Catholic Parish. Data was examined from several aspects in order to gain detailed insight into the magnitude and intensity of the epidemic, as well as the age of the victims. The parish register data, however, proved to be ambiguous: parallel to a 75% increase in the number of deaths that year, barely over 5% was indicating cholera. Other causes of death with similar symptoms to

cholera and their distribution across the year 1831 were examined to determine the maximum number of cholera victims.

Mortality crises are characterised not only by increasing death rates, but by a subsequent drop in birth rates, postponing marriages, and a post-crisis increase of marriages. Thus, an objective of this study is whether these patterns are detectable in the Tabán case, and if the 1831 epidemic qualifies as a mortality crisis. Data from mass movement between 1821–1880 was used for the examination of long-term processes. In addition, the data of the 1831 Tabán epidemic was compared with those in Buda and Győr, as well as the last one in Tabán in 1872–73.

Argejő, Éva: The Legend of the Gaze of State Security

Those possessing power always possess control over information. To establish continuous control over society's political, economic, cultural and information structures, their strategic aim is to become 'super-informed'. Conspirative political police, with clandestine institutional background, secret personnel and operative techniques, and the disciplinary practices of the Establishment, have always considered 'watching the enemy' as crucially important in perpetuating the power position.

Since the events of an erstwhile present become historical facts of the future, the world of politics can be viewed as contemporary history. This study, through the analysis of Hungarian state security textbooks and training films, examines the methods of the political police of gathering information in a sphere fixated by the 'gaze of state security', as well as the ways people in this special position perceived what they were watching and how this peculiar angle influenced their view of society's events. The main focus of the study is the training of the official and cooperating conspirative agents in this special 'gaze', its concealment, and pretence.

A KORALL szerzőinek!

A Korall folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, recenziókat, forrásközléseket, konferencia- és egyéb beszámolókat fogad el közlésre, kizárólag az alábbi formai feltételek teljesítésével. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük kivonata, a megjelenést követő második évben pedig az egész cikk az Interneten (www.korall.org) is megjelenik. (Amennyiben ehhez a szerző nem járul hozzá, úgy azt kérjük, hogy írásban jelezze a szerkesztőségnek.)

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen öt, recenzió esetén három példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét CD-n vagy e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább), lehetőség szerint mellékelve egy kinyomtatott példányt, mely megegyezik a fájl tartalmával. (Célszerű a táblázatokat, ábrákat külön fájlban is leadni.) Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzet funkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egyidőben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el a szerkesztőség. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

A kézirat egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (80 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra. A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni, illetve idegen művek esetén a címet lefordítani, [ ]-ben megadva azt. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni a hivatkozott irodalomlista mintáját követve.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az irodalmi hivatkozások a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (pl. Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző – Szerző évszám: oldalszám. (pl. Berger – Luckmann 1998: 104–105.)

A forráshivatkozások a forrástípusnak (levéltári forrás, újságok, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári források esetében kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző (pl. VML IV. 401. b. 13789/1935.), s a rövidítést hátul a forrás listájában oldja fel.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári, könyvészeti és egyéb források (pl. interjú: ki készítette, kivel, mikor) sorolandók fel. Például:

FORRÁSOK

Kriegsarchiv, Wien (KA)

Alte Feldakten (AFA)

Vas Megyei Levéltár (VML)

IV. 401. b Vas Vármegye Főispánjának iratai, általános iratok, 1871–1950.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső.

(A szerző tulajdonában.)

Katádfay Tihamér 1966: *Legnagyszerűbb gondolataim*. Kézirat. (Vas Megyei Levéltár, Kézirattár 551. sz.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételes felsorolásban, abc-sorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek feltüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése esetén kérjük, hogy a cikk összes hivatkozásában szerepeljen kiadó:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Eckart, V. (Hrsg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* 29. 1. 80–94.

[Lexikon szócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona* 12. kötet, Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (Ph.D. disszertáció/szakdolgozat) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratossá publikáció:]

Kiss Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (Közlésre elfogadva, megjelenés előtt.)

[Internetes hivatkozás:]

Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed*. (<http://epa.oszk.hu/00000/00003/00038/bacsikai.html> – Letöltés: 2009. március 9.)

EGYÉB

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i.m., ld., uo. rövidítések!
- Ügyeljünk az elválasztójel (-) és a kötőjel (–) helyes használatára! (Számok, évszámok, oldalszámok közé – jelet rakjunk!)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Az idézeteket csak e jelek közé: „ ” írjuk! Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön!
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Példa: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző) (A Ford.) (Kiemelés tőlem – X. Y).
- A % jel mindig tapad a számhoz!

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége

1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor, czochg@yahoo.com, főszerkesztő

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossyj@gmail.com

Pozsgai Péter, pozsgai.peter@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Budapesti Teleki Téka
1088 Bródy Sándor u. 46.

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyvárúhá
1072 Rákóczi út 14.

Gondolat Könyvesház
1053 Budapest,
Károlyi Mihály utca 16.

Írók Boltja
1061 Andrassy út 45.

Kis Magiszter Könyvesbolt
1053 Magyar u. 40.

Könyvtárellátó Kht.
Kódex Könyvárúhá
1054 Budapest, Honvéd utca 5.

Pont Könyvesbolt
1051 Nádor u. 8.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina krt. 26.

Ráday Könyvesház
1092 Budapest, Ráday u. 27

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

MISKOLC

Egyetemi Könyvesbolt
3515 Egyetemváros

PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Pécs, Ifjúság utca 6.

Ára 1000 Ft

